

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV. RÆKKE - 2. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

E-mail: bornholm@historisk-samfund.dk

Internetadresse: www.historisk-samfund-bornholm.dk

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen.

Tak til:

- Svend Aage Møller og Jakob Seerup for hjælp med korrekturlæsning mm.

Billedet på forsiden: Bilæggerovnsplade. Fremstillet på et af de smålandske jernværker, formentlig Huseby Bruk. Forestiller »Syndefaldet«, dateret 1665.
Foto Ann Vibeke Knudsen.

For - i overført betydning - at sætte denne ovnplade i relation til datidens Bornholm, fortæller Rasmus Ravn i 1665 (Camilla Luise Dahls artikel), at der det år i Aaker blev født seks uægte børn og »Herforuden d. 10. Jan. bekende Chrisine, Ha[ns] Gallens Datter sig af Soldat Mons Smid at v[æ=] re beliggen og hinde at være ildegaaet [mistet sit barn] [da] Jens Buck hafde slaget hende.«
Jo, Eva var nok en fristerinde, men hun har alle tider måttet bøde hårdt for det!

Udgivet 2008.

ISBN 978-87-87042-36-9 • ISSN 0084-7976

Produktion: Hakon Holm ApS, 3700 Rønne.

FORORD

Det er med stor glæde, redaktøren kan sende dette bind ud til Bornholms historiske Samfunds medlemmer. En særlig glæde, fordi det - som en markering af 350året for det man har kaldt »den bornholmske befrielse« - er lykkedes at samle artikler, som alle tager udgangspunkt i det turbulente århundrede, 1600tallet.

En ting vil man måske undre sig over: at kulminationen dengang, mordet på den svenske kommandant Printzensköld og de efterfølgende begivenheder, ikke er behandlet i dette bind. Det skyldes dels, at foreningens æresmedlem, Ebbe Gert Rasmussen, allerede på fortræffelig vis har fremlagt sine mange forskningsresultater i samfundets årbøger, dels at samme forfatter i anledning af 350året, netop i år har udgivet en fornem, populær fortælling om begivenhederne dengang.

Selvfølgelig er det alligevel Ebbe Gert Rasmussen, der indleder dette bind med en meget lærerig artikel om den måde, 1658-begivenhederne er blevet behandlet på lige siden. Det er klog læsning, og perspektiverne er interessante, også fordi de vil kunne overføres på megen anden historieforskning.

De øvrige artikler behandler på hver deres måde emner, der har afsæt i 1600tallet og på hver deres vis giver et billede af livsopfattelse, politik, tidlig produktion mm. i det turbulente århundrede, hvor pest, krig og elendighed er det, der har efterladt størst aftryk i vores opfattelse af tiden. Historiker Camilla Luise Dahl kommer med sin artikel om degnen Rasmus Ravns anekdoter i Aa Kirkes kirkebog 1654-1671 med en gave til os alle sammen. Det har i sig selv været en stor indsats at transskribere Ravns tekst, samle relevant litteratur og endelig sætte Ravns person ind i en datidig sammenhæng. Gaven består dog især i de mange interessante beretninger, som gemmer sig i Ravns skrivelser. Historier om det, der rørte sig i datiden. Vi får selvfølgelig oplysninger om krigen og om pesten, men bl.a. også om de magiske »stenbrød«, der forundrede samtiden og endda kongen, om konen der blev brændemærket i panden fordi hun havde »bedrevet hor«, og om de mange præstefruer, der måtte gifte sig med deres mands efterfølger for at blive forsørget - og vice versa de nye præster for at få et embede. Sådan var det dengang.

Arkivar Anette Eriksen samler en af århundredets særligt spændende, men også forfærdelige historier, den om kongedatteren Leonora Christine og hendes kontroversielle mand og deres ufrivillige ophold på Hammershus.

Museumsinspektør Jakob Seerup skriver om Danmarkshistoriens måske største skibskatastrofe ved Sose. En udløber, kan man sige, af krigene og magtbegæret i århundredets midte. Denne historie suppleres af Bornholms Museums tidligere museumsleder, Henrik Vensilds store viden om alt det, man i tidernes løb har fundet efter strandingen i 1678.

Cand. mag. Peter Harteg arbejdede for nogle år siden med et speciale, der havde fokus på hekseprocesser, der fandt sted på Bornholm i 15- og 1600tallet. Det er historier, mange er optaget af, og som her er samlet for første gang. Ligesom artiklen om Rasmus Ravn får vi serveret et stort kildemateriale, der med fordel kan benyttes af andre, der ønsker at arbejde videre med dette emne.

Til sidst er der to artikler, der - ligesom sosefundene - handler om den fysiske kulturarv fra 1600tallet. Historien om en af de meget få verdslige bygninger vi har bevaret fra 1600tallet, den smukke stubmølle ved Svaneke. Arkitekt Niels-Holger Larsen sætter med sin viden om møller, stubmøllerne ind i en større sammenhæng. Den sidste artikel handler om de unikke bilæggerovne, som fra at have været sjældne og kostbare blev næsten hver mands varmekilde i 17- og 1800årene, for senere at blive helt glemt. De bliver af undertegnede behandlet for første gang. En ting er produktionen, værdien som varmekilde, noget andet den billedfortælling, der med pladerne er kommet ind i de bornholmske hjem. Det er en historie, som der her blot bliver løftet en lille flig af, i håbet om at emnet kan uddybes på et senere tidspunkt.

Til sidst - men ikke mindst - vil redaktøren takke forfatterne for de mange fine bidrag til denne udgave af årbogen. Det er mange, mange timers forskning og arbejde, der kvit og frit stilles til medlemmernes rådighed. Hjertelig tak for det.

Redaktøren håber selvfølgelig, at medlemmerne vil tage vel mod denne årbog og - ligesom undertegnede - få meget større indsigt i 1600tallet.

*Ann Vibeke Knudsen
Rønne oktober 2008*

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Redaktørens forord 5

Ebbe Gert Rasmussen

Denne berømmelige Action. Bornholm 1658 gennem 350 år 8

Camilla Luise Dahl

Degnen Rasmus Ravns anekdoter i Aa Kirkes kirkebog 1654-1671 36

Anette Eriksen

Leonora Christina og Hammershus 78

Jakob Seerup

Danmarkshistoriens største skibskatastrofe? Strandingen ved Sose i 1678 90

Henrik Vensild

Lidt om hvad man fandt efter Sosestrandingen 102

Peter Andreas Harteg

Trolldomssager på Bornholm i det 16. og 17. århundrede 110

Niels-Holger Larsen

På krydsfod - drevet af split. 1600-tallets vindmøller 134

Ann Vibeke Knudsen

Da varmen kom fra Heliga Å i Småland

- bilæggerovnsplader på Bornholm fra 1600tallet 140

Jakob Seerup

Bornholms historiske Samfund 2007-2008 164

Forfatterens navne og adresser 167

Bestyrelsens navne og adresser 167

Denne berømmelige Action

Bornholm 1658 gennem 350 år

Af Ebbe Gert Rasmussen

»... en ikke mindre vel overlagt
end dristig og heroisk Gierning«

(Ludvig Holberg 1735).

Et jubilæumsår kan være en god anledning til at standse op og gøre status over den forudgående periode. Det er tilfældet nu. I år er det 350 år siden, at freden i Roskilde 26. februar 1658 satte punktum for endnu en af mange dansk-svenske krige i tidlig moderne tid. Men det var ikke en fredsslutning som så mange før og siden. Den var i flere henseender enestående, ja skelsættende.

Roskilde-freden var den hårdeste, vort land nogensinde har måttet acceptere. Ved denne lejlighed afstod Danmark Halland, Skåne og Blekinge samt Bornholm til Sverige. Det var ensbetydende med tabet af ca. 1/3 af både areal og nation. Det blev i sig selv bestemmende for hele landets senere historie. Dertil kom, at de skandinaviske nabolande nu i det væsentlige fik det udseende, de har i dag. Deres fælles grænse gik herefter gennem Øresund mod tidligere tiders uvejsomme klipperige skovområder øst for

Halland og nord for Skåne og Blekinge. Fortidens landegrænse var således erstattet af den havgrænse, eftertiden kender. Det historiske Østdanmark blev til Sydsverige. Men helt enkelt og fredeligt gik det ikke for sig. Heller ikke i politik går det altid, som præsten prædiker. Inden et år efter fredsslutningen var en afgrænset del af Skåne gået sine egne veje. Efter den væbnede opstand knap ti måneder efter nationalitetsskiftet, i december 1658, valgte bornholmerne selv deres danske tilhørsforhold. De rev således deres ø ud af både det nye svenske tilhørsforhold og det historiske samliv med den skånske moderprovins, som den indtil da havde levet i siden tidernes morgen. Hvor skåningerne i de næste par generationer måtte gennemleve både nye ødelæggende krige og en hårdhændet forsvenskning for endelig at blive accepteret som svenske, kunne bornholmerne på deres klippeø i fred og ro pleje deres nationale, danske selvforståelse. I denne skulle 1658-begivenhederne med tiden blive en bevidsthedsmæssig hjørnesteen.

På de følgende sider er det ikke hensigten at give endnu en skildring af den bornholm-

ske dåd. Det er gjort så mange gange før. Dette spændende emne lokker fortsat til fordybelse. Derfor er litteraturen om de bornholmske tildragelser 1658 rig og varieret.¹ Men ikke alt har sat sig lige dybe spor. Nedenfor skal således gives en oversigt over, hvordan eftertiden har tegnet billedet af skæbneårets begivenheder. Hvorledes har skiftende tiders historikere skildret disse? Hvad har de overhovedet vidst om dem? Hvordan har de opfattet dem? Og endelig: Hvilken rolle kom de til at spille i den bornholmske selvforståelse?

Den spæde begyndelse

Al begyndelse er svær. Det er det også på historieskrivningens område. Og det var længe vanskeligt at være historiker, hvis man ønskede at udforske begivenhedsforløbet på Bornholm og dets følger i hovedstaden. Forklaringen var den enkle, at der ikke var skriftlige kilder til rådighed.

Det var ikke, fordi der ikke blev skrevet dengang. Det gjorde der blandt læse- og skrivekyndige folk. Men problemet var længe, at de ting - dokumenter og berettende kilder - der blev skrevet ned, som helhed ikke var tilgængelige for andre end forfatterne og modtagerne. Alligevel ser vi, at en skriftlig tradition hurtigt begyndte at formes i København såvel som på Bornholm.

I den belejrede hovedstad begyndte skriveprocessen umiddelbart efter den bornholmske delegations ankomst 21. december 1658, knap 14 dage efter opstandens udbrud. Det kom til udtryk i dagbøger, flyveskrifter og andre berettende kilder. Fælles for dem alle er, at de sandsynligvis - mere eller min-

dre - viderebringer en viden om de bornholmske begivenheder, der stammer fra delegationens 11 medlemmer. Naturligvis er ikke alt, hvad der da blev nedskrevet, bevaret. Men af det, der stadig findes, er de mest pålidelige korte notitser i private københavneres *dagbøger*. De blev til straks efter bornholmernes sensationelle opdukken i den belejrede hovedstad. Men som det fortrolige materiale de er, har de ikke haft betydning for den senere traditionsdannelse.

Det er derimod tilfældet med *flyveskrifterne*, der sikkert er forfattet af mænd i kredsen omkring kongen og udkom på tryk i både en dansk og en - lidt udførligere - tysk udgave endnu inden årsskiftet. Her møder vi den litterære side af regeringens krigsførelse mod arvefjenden. Disse officielle vidnesbyrd fortæller dramatisk - og tendentiøst - om den samvittighedsløse, svenske konges brutale, ikke erklærede genoptagelse af krigen mod Danmark i august og hans voldsregimente på klippeøen. Det medførte dannelsen af en sammensværgelse, der skred til aktion 8. december i den lille by »Rulle«, hvor den svenske oberst og andre officerer blev dræbt. Herefter stormede de tapre oprørere Hammershus, hvor de tilstedeværende 130 fjendtlige soldater overgav sig. Derpå rensede de øen for svenskere og anmodede den dansk-norske konge om beskyttelse, hvad denne nådigt bevilgede. Karakteristisk for fremstillingen er endvidere dens krast kontrasterende opfattelse af henholdsvis svensk og dansk, dens kraftige appel til dansk nationalfølelse samt konsekvente fremhævelse af den gode danske konge. Denne version af begivenhedsforløbet gav stof til præsten i Vartov, *Anders Matthiesen Hjørring*, i hans *Leyrs Krantz*, der udkom 1660 og udvidedes med en 2. udgave 1677. Forfatteren bygger i udpræget grad på folkesnak og rygter samt flyveskriftets skildring. Hans selvstændige bidrag er til gengæld beskedent. Det indskrænker sig til hans slutning, at den svenske kommandant, Johan

¹ En detaljeret oversigt over 1658-litteraturen med henvisninger findes i Ebbe Gert Rasmussen: *Bornholm og arveriget - en oversigt*, 1985. I det følgende henvises til denne med betegnelsen *Oversigt*. Der er tale om et supplement til forfatterens disputats, *Dette Gavebrev* (= Bornh. Sml. II. 15-16), 1985.

Printzensköld, må have været en slem tyran.² Det er i øvrigt et særkende for denne tidlige fase, at de dokumenter, der beseglede øens tilbagevenden til dansk styre - bornholmerens bønsskrift, det bornholmske gavebrev m.m. - efter tilblivelsen blev opbevaret bag lås og slå på Københavns slot. De var derfor ikke alment tilgængelige.

En tilsvarende skriftlig udvikling fandt sted på Bornholm. Begyndelsen var også her *dagbøger og andet beslægtet materiale*. De er gennemgående kortfattede og velunderrettede, nedskrevet umiddelbart efter de skildrede begivenheder. Det gælder således Nexø-rådmanden Jørgen Bondes isolerede meddelelse om opstandens udbrud i Rønne i en familiebibel og et antal notitser om oprørsdagene i en dagbog fra Svaneke for årene 1602-87, skrevet af en anonym forfatter. Samme fortrolige karakter har det for årene 1648-82 bevarede uddrag af Aaker kirkebog, det eneste kirkebogsmateriale der er bevaret fra denne periodes Bornholm. Teksten til sidstnævnte, der er skrevet i en særlig spalte ved siden af de kirkelige begivenheder i sognet, præst og degn var forpligtede på at notere, er efter alt at dømme forfattet af degnen, *Rasmus Pedersen Ravn*. Heller ikke her er der tale om et materiale beregnet på en bredere kreds af læsere. Det gælder også hans *Borringholms Krønike* fra de tidligste tider indtil samtiden, som han udarbejdede i årene indtil 1673. Til sin skildring af 1658-begivenhederne anvendte han i udpræget grad sine egne notitser i kirkebogen og »det publice Manifest«, som han - desværre - ikke præciserede nærmere.³ Det var Ravns ønske at få værket trykt. Derfor ansøgte han kongen, Christian V, om hjælp hertil, men forgæves. Siden forsvandt originalmanuskriptet, men teksten er stadig bevaret i en række afskrifter, den ældste fra ca. 1700.

Krøniken er velunderrettet, men skæmmes af en voldsom antisvensk tendens. Heller ikke den kom i samtiden til offentlighedens kendskab. Trykt blev den først så sent som 1926. Ikke helt så galt gik det den såkaldte Kofoedske Relation, Jens Pedersen Kofoeds egenhændige beretning om hans personlige rolle under opstanden. Relationen var stilet til kongen og derfor at forstå som en slags indberetning til denne. Også dette originalmanuskript forblev i København. Det er siden gået tabt; men ordlyden kendes fra mangfoldige afskrifter på Bornholm, der sikkert blev til i familiens kreds.⁴ Denne spændende førstehåndsskildring med Kofoed som hovedpersonen under opstanden blev bevaret og dyrket i den stadig voksende Kofoedfamilie og dens omgangskreds på klippeøen. Antagelig i det selvsamme miljø af velhavende og standsbevidste bonde- og officerskredse skabtes på dette grundlag omkring 1700 den eneste bornholmske folkevise, Printzensköldvisen, og folkesagnet Brændte Ole, der begge med tiden blev folkeeje.⁵

Barokkens latinske historieskrivere

Den tidligste forskning begyndte således på gyngende grund. 1676 udkom en skildring af Københavns belejring på latin, forfattet af den danske digter og historieskriver *Vitus Bering*; det var året efter forfatterens død. Bag den baroklatinske overflade er det så som så med skildringen af forholdene på Bornholm. Printzensköld skildres på grundlag af Hjørring som en tyrant. Hans brutale styre og opstanden som alle bornholmeres værk er tilsvarende hentet fra flyveskrifterne. Men det stikker alligevel frem fra det kunstfærdige latin, at Bering som kongelig historiograf, dvs. historieskriver, har haft

2 Oversigt s. 7ff.

3 Om forfatterens påvisning om forståelsen af dokumentet se Bornh. Sml. 1985, s. 48ff.

4 Se Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658 (= Bornh. Sml. II.3) 1967, s. 28ff.

5 Smst. s. 147f (note 24).

adgang til kongens arkiv. Således lader han opstanden bryde ud under kommandantens rejse fra Hammershus via Hasle, hvor de forfaldne skatter forlanges betalt, til Rønne, hvor de sammensvorne trænger ind til ham i borgmesterens stue og erklærer deres danskhed. Denne skildring forudsætter kendskab til handlingen i Den kofødske Relation. Forfatteren har altså kendt og brugt - men retoucheret - Koføds øjenvideberetning i arkivet. Om han som flyveskrifterne opfatter bornholmerne som ledet af en organiseret sammensværgelse, står ikke klart. Til gengæld er det sikkert, at han også har kendt de bornholmske hyldningsdokumenter af 19. januar 1659, som det nye danske styre påtvang stænderne som bekræftelse på den bornholmske delegations forhandlinger i hovedstaden.⁶ Men hans vigtigste indsats er imidlertid, at udløsningen af opstanden under Printzenskölds besøg i Hasle nu var påvist og gjort bekendt.

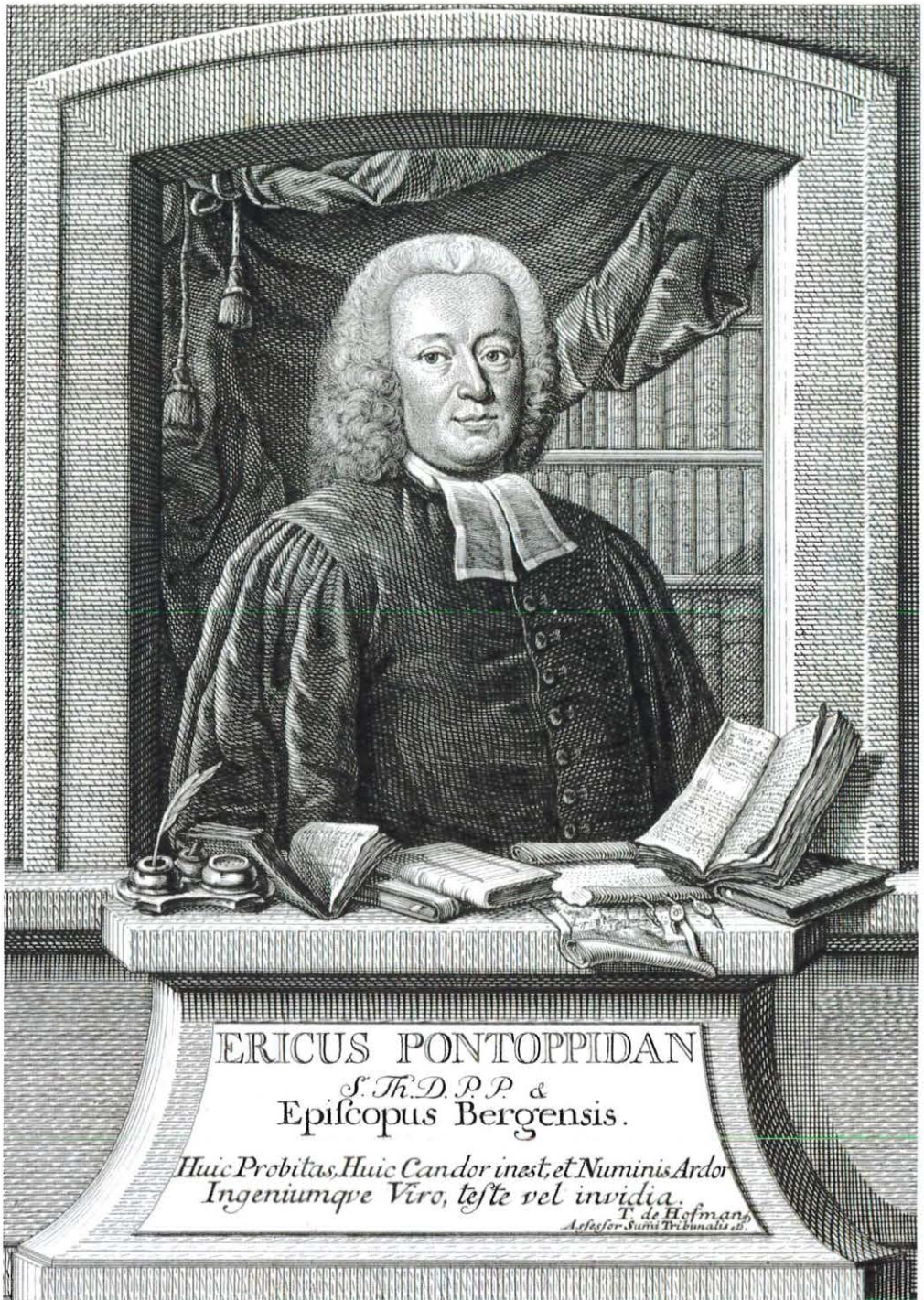
Det næste betydningsfulde skridt blev taget i Sverige. Fra svensk side udsendtes 1696 en beskrivelse af Karl X Gustafs bedrifter, ligeledes på latin, men mere kortfattet og mindre formfuldendt. Den var forfattet af den tyskfødte jurist og historieskriver *Samuel Pufendorf*. Også han havde adgang til arbejdsgiverens centralarkiv. Pufendorf, der i sin naturret opfatter menneskene som sociale væsener, der har pligt til at understøtte hinanden, er overbevist om, at bornholmerne har foranstaltet en sammensværgelse. Denne opfattelse, der var bragt til torvs af Bering, ser han bekræftet i det primære svenske materiale, han så i arkivet. Hans fremstilling efterlader ingen tvivl om, at han kender den indberetning til Karl X Gustaf, der blev udformet i Malmø 17. februar 1659 af sekretæren G. H. Taubenfeldt, som gav regeringen dens første viden om bornholmernes oprør. Derimod er det mere

usikkert, om han desuden kender den beretning, som ystedstyrmanden Jens Madsen Fribunde forud aflagde til sekretæren, og som denne støttede sig til i sin skrivelse til kongen. Dette svenske kildestof forudsætter klart et komplot. Men Pufendorf har også kendt flyveskrifterne. Således lader han bornholmerne indbyde Printzensköld til et gæstebud i en nærliggende by, hvor de pludselig med magt pågriber de tilstedeværende svenskere og nedslagter dem; kommandanten arresteres derefter under aftensmåltidet hos Rønnes ældsteborgmester. At Pufendorf også har benyttet svensk arkivmateriale af dokumentarisk art fremgår af hans ganske uhistoriske dvælen ved Hammershus' senere skæbne på grundlag af flere ofte modstridende kongelige ordrer om undsætning til Printzensköld, der helt ind i januar 1659 indførtes i Riksregistratur, de svenske kopibøger.⁷ Men hans største indsats er dog den korrekte slutning, at der på opstandstidspunktet forelå en sammensværgelse mod det svenske styre.

Med Bering og Pufendorf blev de bornholmske begivenheder for første gang gjort til genstand for en historisk behandling med udnyttelse af både berettende og dokumentariske kildebelæg i de to landes arkiver. Det var de første bevidste forsøg på en delagtiggørelse af stoffet for et læsekyndigt publikum. Lad være at dette var en meget afgrænset gruppe, nemlig den lille latinskkyndige overklasse både hjemme og i udlandet. Vi må ikke glemme, at samtidens historieskrivning først og fremmest tjente propagandistiske formål i staternes aktuelle politik. Det ses også, hvordan de to kongelige historieskrivere bestræber sig på at udnytte et noget nær samtidigt kildemateriale. Det gælder især Pufendorf, hvilket derfor forlener hans arbejde med en større værdi end det danske bidrag.

6 Oversigt s. 13f.

7 Smst. s. 14f.

Erik Ludvigsen Pontoppidan, 1698-1764, biskop, prokansler, forfatter. Det kongelige Bibliotek.

Oplysningstidens nybrud

En menneskealder længere fremme møder vi en ny tids historieskrivere. Vi er nu inde i den såkaldte oplysningstid, hvor målet var at formidle oplysning og viden til en større læserkreds. Tiden var kosmopolitisk, verdensborgerlig, og ikke national. Det prægede historikerne. Først efterhånden satte denne strømning sig spor i deres litterære arbejder.

Præsten og forfatteren *Erik Pontoppidan* udsendte 1730 en udførlig beskrivelse af kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig. I værket findes en dramatisk gennemgang af det hårde svenske styre på Bornholm. I denne er der intet nyt. Den er i alt væsentligt et opkog af Bering. Det gælder tilsvarende for den ligeså dramatiske skildring af opstanden. Den bringer som sådan heller ingen ny viden. Men den er dog interessant, da den hovedsagelig bygger på folkesagnet om den store svineslagtning. Denne ganske uhistoriske version gik sin sejrsgang på Bornholm i 1700-tallet. At den også optræder her, er et talende vidnesbyrd om, hvor vidt udbredt den allerede var på dette tidspunkt. Pontoppidan var på det historiske område autodidakt med dennes styrke og svaghed. Når han udsendte dette som andre af sine skrifter på tysk, hang det sammen med, at han så en opgave i at oplyse og vejlede fremmede læsere om danske forhold. At han - og sikkert hans læsere - sluttede indholdet af det spinkle kildemateriale råt, er en anden sag. Hans arbejde bringer intet nyt eller selvstændigt om forholdene på Bornholm.⁸ Det peger snarere bagud end fremad.

Gennembruddet for den nye oplysningens tidsalder, hvor de historiske begivenheder blev formidlet til et bredere publikum end før, kom ikke så underligt først med anven-

delsen af nationalsproget. Her var *Ludvig Holberg* bannerføreren frem for nogen. 1735 udsendte han 3. bind af sin danmarkshistorie. Og så skete der noget. Nu blev tråden fra Pufendorf taget op i den konsekvente brug af primært kildestof, især af dokumentarisk art, som grundlag for den skriftlige behandling af emnet. Desuden er det Holbergs fortjeneste at gøre et - rimelig vellykket - første forsøg på at forbinde de bornholmske begivenheder med den større danske historie. Hans bedrift var så meget desto større, som han, der nok var professor i historie ved universitetet i København, ikke havde adgang til Gehejmearkivet, dvs. kongens og statens arkiv. På hans tid var adgangen forbeholdt kollegaen, Andreas Hoier. I denne outsiderposition kunne det derfor være tilfældigt, hvad Holberg fik fat på, ligesom han måtte udvise den største forsigtighed i sine formuleringer i forhold til den enevældige kongemagt. Men med tanke på det bornholmske stof kunne han dog skrive forholdsvis frit.

Holbergs fremstilling af forholdene på Bornholm 1658 indskrænkede sig i det store og hele til opstanden. Ligesom Pufendorf afviste han principielt tanken om en spontan folkeopstand til fordel for en planlagt aktion. Han undgik også at beskrive det svenske styre som et åg, skønt han ikke så bort fra den »haarde Medfart, Jndbyggerne lidede,« der nu drev nogle af de mest behjertede til handling. Opstanden var en rejsning mod de svenske »ved en ikke mindre vel overlagt end dristig og heroisk Gierning.« Bornholmerne rensede øen for svenskere og overdrog den til kongen. Her fandt Holberg, at »Hovedmanden« for de sammensvorne bornholmere var Jens Kofoed, som selv havde beskrevet »denne berømmelige Action.« Herved kunne læserne se, at opstanden var forløbet på en anden måde end den, der var beskrevet i den trykte litteratur (læs: Bering og Pufendorf). Han bestred således, at Printzensköld med andre fornemme officerer var

8 Smst. s. 15.

blevet indbudt til gæstebud af magistraten og borgerskabet, hvorefter de alle var blevet massakreret. På den måde havde mange fattet »horrible Tanker om samme Øes Jndbyggere,« og det var »at sætte Klik på et heelt Folk.« Men forfatteren var »communiceret en Copie« af den nævnte Kofoeds egenhændige beretning. Den lod han trykke, da den viste »hvilken Capacitet og Hurtighed,« denne Kofoed havde været i besiddelse af. Desværre oplyste Holberg ikke, hvorfra han havde fået sin afskrift af Den kofoedske Relation.⁹ Muligvis har det været en afskrift, som Bering tidligere havde fået foretaget. Væsentligere er det imidlertid, at han ikke alene benyttede den, men også gengav den på tryk. Senere i fremstillingen fremførte han det synspunkt, at hvad, »som ellers mest opmuntrede« bornholmerne, var Frederik III's brev af 8. november 1658 om en særlig beskyttelse, som her fremdroges for første gang. Dog har Holberg ikke forstået budskabet i brevet, der var en regelret opfordring til oprør. På samme måde fremdrog han fortjenstfuldt kongens breve til bornholmerne af 29. december og 3. maj 1659.

Han gengav ordlyden af den sidste skrivelse og undrede sig over, »at Hans Majestæt udi samme Brev siger, at Borrhholm af Jndbyggerne er bleven ham foræret, saa at han anseer denne Gierning som en Gave.« Holberg har ikke kendt det bornholmske gavebrev, da det lå vel forvaret i Gehejmearkivet. Men han nåede alligevel - på grundlag af et isoleret kildeudsagn - til den rigtige slutning, at Bornholm nu var at opfatte som

en arvelig besiddelse i kongeslægten. Det er tydeligt, at han ikke gennemskuede den kongelige politik. Tværtimod omtalte han kongen særdeles respektfuldt. Her oplever vi Holberg, når han er bedst. Han støttede sig med forkærlighed til dokumentariske levn. Hans svaghed er imidlertid manglen på en kritisk tilgang til disse. Det var det samme forhold, der gjorde sig gældende, når han vurderede den kofoedske beretning som »tilforladelig«, altså troværdig. Derfor var Jens Kofoed i hans øjne »Hiulet«, dvs. hovedmanden, i rejsningen. Han gennemskuede ikke, at beretningen ganske enkelt handler om forfatterens personlige rolle i løsrivelsesværket.¹⁰

Holbergs samlede indsats i studiet af de bornholmske begivenheder 1658 kan ikke overvurderes. Det var ham, der fik hold på opstandsbegivenhederne, ligesom han så en - om end ufuldstændig - sammenhæng mellem disse og den kongelige arvebesiddelse. Denne indsats forblev ikke ubemærket hverken i Danmark eller i Sverige.

Herhjemme udsendte arkitekten *Laurids de Thurah* 1756 sit topografiske værk om Bornholm og Christiansø. Når det stort anlagte, men lidet selvstændige arbejde overhovedet skal omtales her, er det ikke på grund af nogen originalitet i metoden - gennemgående er fremstillingen af opstanden en slavisk afskrift af Holberg - men fordi forfatteren fortsatte i dennes fodspor i sin indsamling af primære kilder. Her var det hans store fordel at have adgang til Gehejmearkivet. Det er for det første Thurahs fortjeneste at have påvist, at bornholmerne blev opfordret til oprør af »tvende Breve.« Som den første forfatter fremdrog han fra arkivet Hans Oldelands opmuntringsbrev til bornholmerne 3. december, som han lod trykke; desværre med en forkert dato, 26. oktober, som han havde fra en yngre afskrift af skri-

9 Den version af relationen, Holberg kendte, er en noget forkortet version. Den formodede ældste afskr. findes i Det kgl. Bibliotek i Kbh. NKS 398e Fol. fra det 18. årh., muligvis kort efter 1700. Om denne og de - i hvert fald 13 - yngre se Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658 (= Bornh. Sml. II.3), 1967, s. 146f (n. 24) og sm. Bornholm 1658 - kilder (= Bornh. Sml. II.6), 1973, s. 142ff hvor teksten i den formodede ældste afskr. er trykt og suppl. med de vigtigste afvigende læsemåder i de yngre.

10 Oversigt s. 15ff.

Ludvig Holberg, 1684-1754, forfatter. Det kongelige Bibliotek.

Johan Hörner (1711-1763): Laurids Lauridsen de Thurah (1706-1759) arkitekt, ca. 1750-1759. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

velsen.¹¹ Derefter gengav han Frederik III. s brev af 8. november.¹² Ved således at gengive gesandtens skrivelse fem uger for tidligt og før, men ikke efter kongens brev, spillede han - utilsigtet - kispus med historikere frem til vore dage. Og det var jo ikke så godt. Thurahs anden fortjeneste var at godtgøre, at Bornholm 29. december 1658 blev overdraget af fuldmægtige fra øen til Frederik III til arv og eje ved et »frivilligt Gave-brev,« som siden blev bekræftet af stænderne, hvorved Bornholm blev den første landsdel, hvor kongen blev en suveræn regent. Lad være at det, som først en senere tid har påvist, var så som så med frivilligheden. Men han lod fortjenstfuldt trykke både gavebrevet af 29. december, adels- og frimændenes stadfæstelse af 19. januar 1659 og det kongelige brev af 3. maj, dog fra afskrifter og ikke originalerne.¹³ Ved denne inddragelse af flere dokumenter bekræftede Thurah Holbergs slutning om Bornholms nye situation. Heller ikke han gjorde sig dristige tanker om kongens politik. Det forekommer næsten barokt, at han med sit kendskab til disse skelsættende skrivelser gentog forgængerens betragtninger om kongens *douceur* og høflighed.

Holbergs indsats iagttages også i Sverige. Her kommenterede historikeren *Sven Lagerbring* de bornholmske begivenheder i sin nye statshistorie 1777. Om opstanden bemærkede han lakonisk, at Printzensköld »bleff skuten och besätningen til fånga tagen.« Tilsvarende hed det, at Kofoed, der var »hufvudmann för upresningen« be-

rømmes for »denna hjeltedåt«. Vel bidrog forfatteren ikke yderligere til sagen. Men i vor sammenhæng er han interessant både ved sin tilslutning til Holbergs pionerarbejde og derved, at han ligesom denne var uden de nationale fordomme, som havde kendetegnet tidligere tiders historieskrivning.¹⁴

Romantikkens epigoner

Men hvor længe var Adam i paradiset? Som reaktion mod oplysningstidens betoning af fornuften fremstod romantikken på historieforskningens område som et tilbageskridt. Nu kom dyrkelsen af følelser og stemninger i højsædet. Og hermed udvikledes interessen for den folkelige kultur og for svundne tider. Revolutions- og Napoleonskrigene (1792-1815) stimulerede endog en egentlig nationalfølelse. Konsekvensen blev et mærkbart tilbageskridt på vort område.

Således var filologen *Rasmus Nyerups* fremstilling af det bornholmske afsnit i hans efterretninger om begivenhederne i Frederik III' s regeringstid fra 1817 helt igennem ukritisk. Den byggede i hovedsagen på en blanding af Hjørring og Bering tilsat de kendte kongelige breve. Ikke bedre funderet var teologen *J. W. Marckmann* 1831 i sin skildring af den bornholmske opstand. Forfatteren, der virkede energisk for den folkelige og nationale vækkelse, kendte ganske vist Den kofoedske Relation og Ravns bornholmske Krønike; men han byggede hovedsagelig sin fremstilling på folkesagnet og præsten Hans Pontoppidans da utrykte heltedigt om Jens Kofoed fra 1780. Den absolutte bund nåedes dog med den bornholmske litterat, *P. N. Skovgaard*. I sin Bornholms Saga fra 1834 forsøgte han at lægge Printzensköldvisen til grund for sin skildring af opstanden. Ingen af disse litterære produkter

11 For denne forfatters påvisning, at Thurah benyttede den yngre afskr. af brevet med fejl dato se Ebbe Gert Rasmussen: Hans Oldelands forhandlinger med bornholmerne 1658 i Bornh. Sml. II.14, s. 24f jfr. Oversigt s. 18.

12 Fr. III' s åbne brev til almuen på Bornholm i RA DK Skaan. Reg. 1648-60.6

13 At der er tale om afskrifter fremgår af, at gengivelsen af gavebrevet anfører (den i originalen ikke udfyldte dato) 29. december og bytter navnene på de to første underskrivere om. Dertil en række forekommende fejl i stadfæstelsesdokumentet.

14 Oversigt s. 18f.

Printzenschiold raaber paa Svennene toe,
De skal sadle mig Gangeren graae.
Hvad hjælper det mand riider.

Printzenschiold satte sig paa sin Hest,
Secretarius Cantzler fulgte hannem nest.
Hvad hjælper etc.

Ad Hammershuus Slot reed den Herre vel snar,
Hans Hest heede Schiold som hannem bar.

Til Hasle-bye reed den Herre gesvind,
Med Høyen Hat og Rosen Kind.

De Borger i Hasle bye var saa fromme,
De toge saa vel imod Printzenschiolds Komme.

I Gevehr de alle for Printzenschiold stoed,
De agtet at see Hands Hierte blod.

Tredive mand fra Hasle Bye saa frij
Skulde følge den Herre til Ronne Bye.

Dog gjorde de Printzenschiold saa stor ære
De fulde hannem frem med fulde gevære.

Saa lidet kom det udj Printzenschiolds Sind,
At Hand skulde blegnet den Dag om Kind.

Printzenschiold reed ad Ronne Bye ind,
Borgemesters Huus Hand giested gesvind.

Har du Borgemester i Ronne Bye,
Nu skal du have Svendske ordre paa nye.

Svendske ordre dem skal J strax bekomme
Og det skal blive eder saa bedsk til fromme.

Schiold min Hest i Stalden indlede,
Hoe og Havre du for hannem brede.

Secretarius Cantzler hands Hest ey glemme,
Baade Hoe og Havre du lad for hannem svemme.

Har du Borgemester og Byens Raad,
Du skal ey raade mere i denne Stofa[d].

Baade Borger og Bønder paa Bornholms Land,
Skal nu tienne Kongen i Sverrigs Land.

Nu skal J have mere Ære,
Een Flint paa Nacken den skal J bære.

Borgemester hand svarede J kiære Lands-Konge,
J fælder alt for svare Domme.

Printzenskjoldsvisen angives at være Bornholms eneste folkevise, og at den selvfølgelig er blevet til kort efter begivenhederne i 1658. Man mener, at den første gang er nedskrevet i 1700tallet og den kendes i flere forskellige variationer på Rigsarkivet og Det kongelige Bibliotek. Den formodentlig ældste version er udgivet af A. Kr. Kristiansen-Tårup i Bornh. Sml. 1907, I, s. 1ff.

har - skønt påstået krav om videnskabelighed - bidraget positivt til forskningen.¹⁵ Kritisk betragtet er der i de tre tilfælde tale om værdiløst snik - snak.

Alle har de ene og alene litterær værdi.

Et mørke havde sænket sig over arbejdet med de bornholmske begivenheder i 1658.

Realismens kritiske gennembrud

Siden begyndelsen af 1800-tallet var der i Tyskland udviklet et kompleks af frem-

gangsmåder, hvis hovedformål generelt var at fastslå kildernes anvendelighed i forhold til et bestemt emne eller en given problemstilling. Det gjaldt herefter om at fastslå kildernes *udsagnsevne* i den givne sammenhæng og at lodde tyngden af deres udsagn, dvs. deres *udsagnskraft*. Denne *historiske kildekritik* gik efterhånden sin sejrsgang og kom i sidste halvdel af århundredet til Skandinavien. Også her blev den en integreret del af den historiske teoridannelse og blev bestemmende for studiet af faget ved vore universiteter. Det nye fik snart gennemgribende følger. 1870'erne blev virkelig et tideherv i nordisk historieforskning. Den europæiske

¹⁵ Smst. s. 19.

realisme var trængt frem til vore breddegrader. En ny videnskabelig fremgangsmåde var født og voksede frem.

Fra århundredets midte indledtes i Sverige en systematisk udgivelse af kildemateriale. Den omfattede ikke mindst fortidens svenske stormagtstid (1632-1720). Og her kom Bornholm kortvarigt ind som svensk landsdel efter freden i Roskilde 1658. Således blev f.eks. det officielle materiale vedrørende Printzenskölds udnævnelse og embedsvirksomhed mønstergyldigt udgivet i Stockholm 1858. Det omfattede tre af hans seks bevarede indberetninger til Karl X Gustaf. Lidt senere, 1870, publiceredes tilsvarende i Lund - desværre noget overfladisk - en del materiale belysende overgangstiden for de østdanske provinser. Det gjaldt bl.a. Bornholm med 10 af Printzenskölds kendte 17 indberetninger til generalguvernør Stenbock. Ydermere tryktes en del materiale belysende den fællesskånske overgangtid.

Dermed var fundamentet støbt for en mere realistisk historieforskning. Forudsætningerne var skabt for en systematisk analyse af et bredere primært kildemateriale.

På denne baggrund var det naturligt, at det første forsøg på at udnytte de forbedrede muligheder for klippeøens svenske historie kom fra svensk side. Men det bidrag om mordet på Printzensköld og det bornholmske oprør, som *L. Berger* offentliggjorde 1888 i 1. bind af det svenske historiske tidsskrift, var ikke heldigt. Ej heller blev det nykabende i videre forstand. For det var tydeligt, at forfatteren ikke evnede den moderne, metodisk forsvarlige tilgang til de mange netop offentliggjorte kilder. Her kom han uhjælpeligt til kort. Han forsøgte hverken at give sig i kast med en kritisk analyse af materialet som helhed eller at verificere det væld af nye enkeltoplysninger, der indeholdtes i Printzenskölds indberetninger, med angivelserne i det ældre berettende materiale fra dansk side. Det kan specielt undre, at han ikke ofrede flere kræfter på den utrykte af-

skrift af ystedstyrmanden Jens Madsen Fribunde om opstanden og den svenske undsætnings tilfangetagelse mellem jul og nytår 1658/59, som han dog selv så fortjenstfuldt fremdrog. I stedet foretrak han at bygge sin fremstilling af oprøret på den indberetning, som sekretæren Taubenfeldt indsendte til Karl Gustaf på grundlag af Fribundes oplysninger. Det var denne indberetning, der gav den svenske regering dens første positive efterretninger om den bornholmske revolte. Det skete formentlig, fordi han kendte sekretærens originaltekst. Berger forstod ganske enkelt ikke, hvorfor historikeren bør foretrække førstehåndsviðnet frem for vidnesbyrd på anden hånd. Synd og skam. For dermed forsvandt Fribundes førstehåndsberetning for de næste to slægtleds historikere. Bergers arbejde er som helhed præget af overfladiske betragtninger, misforståelser, fejl og en skæmmende bornholmskfjendtlig tendens, bundet som han var af forgængernes ofte mangelfulde fremstillinger. Den bornholmske opstand stod vist lige så »hemsk och bloddryppande« for ham efter som før anstrengelserne. Men ret skal være ret. På endnu et punkt har han indskrevet sit navn i historieskrivningen om begivenhederne på Bornholm: Det er nemlig hans store fortjeneste at være den første, der lagde op til en ændret bedømmelse af Printzensköld. Slots- og lenshøvdingen var »ingen förtryckare af böjelse«, men »hans tjenstenit var nog stort under de omständigheter, hvori han kom.« Og han argumenterede tilmed fyldestgørende for denne nyvurdering, der siden har siden været den alment accepterede.¹⁶

Langt om længe tændtes lyset herhjemme. Her var en række yngre historikere påvirket af tidens nye tanker. Den kortfattede, men indholdsmættede skildring af de bornholmske begivenheder, som den senere professor

16 Smst. s. 20.

i faget ved Københavns Universitet (1899-1912) *J. A. Fridericia*, optog i sin Adelsvældens sidste Dage i 1894 om Danmarks historie fra Christian IV's død til enevældens indførelse, var en virkelig landvinding.

Som Holberg benågtede Fridericia ikke de byrder i form af udskrivelser til krigstjeneste og skatter, der blev bornholmernes lod i den svenske tid. Som denne fastholdt han også de få og svage tråde til Danmarks historie. Han godtog den senere tradition om, at det var renteskriveren Jens Lassen, der efter hollændernes ankomst til København tilskyndede Frederik III og »samtidigt« Hans Oldeland til deres skriftlige henvendelser til bornholmerne. At han stod tøvende over for misforholdet mellem indholdet i sidstnævntes skrivelse og dens overleverede datering skyldtes Thurah. Men brevenes betydning var han ikke i tvivl om. Det var »sandsynligvis« under påvirkning af disse henvendelser fra hovedstaden, at »en Sammensværgelse« dannedes mod det svenske styre.

Netop i udforskningen af konspirationen er det Fridericias bedrift at have fremdraget og anvendt Peder Olsens utrykte originalfortegnelse 29. december 1658 over de mest fremtrædende deltagere i opstanden. Her kunne han verificere de ligeledes utrykte udtalelser hos Rasmus Pedersen Ravn om hasleboerne fra ca. 1670; dem kan han have set hos Thurah, der havde refereret dem fra aakkerdegnens krønike. Som en logisk konsekvens kunne Fridericia derfor påvise, at »Arnestedet« for de sammensvorne var Hasle; af disse nævnte han udtrykkelig Poul Ancher, Niels Gumløse, Peder Olsen og Jens Kofoed. Samtidig henledte han opmærksomheden på den tidligere danske lensmand, Joachim Gersdorffs, medarbejdere. Han pegede også på forgreningerne til borgerskabet i Rønne og landsoggenes præster. Ikke mindst på dette punkt var Fridericias indsats et stort fremskridt i forhold til Holberg. Hermed var dennes gamle problemformulering

om rejsningen som en planlagt handling mere end blot bekræftet. Derimod forholdt Fridericia sig mere nuanceret til spørgsmålet om styringen af foretagendet. For nok var den »aktive Leder« Jens Kofoed, men hvorvidt »det er ham, der har lagt Planerne til Rejsningen, kan ikke afgøres« lød det forsigtige forbehold. Men han medgav på den anden side, at Kofoed »uden Tvivl var modig og raadsnar og sad inde med nogen Soldatererfaring og et varmt Nag til Erobrerne.« Under planernes udførelse var han »i alt Fald en Hovedmand.« Holbergs vurdering af Kofoed som opstandens centrale aktør stod altså fortsat til troende, mens spørgsmålet om ledelsen af denne var en anden, usikker sag.

Fremstillingen af opstandsbegebenhederne hviler i begyndelsen på Den kofoedske Relation - både i form af den trykte udgave hos Holberg og den tidligste utrykte afskrift som han selv fremdrog.¹⁷ Derved blev tildragelserne 8. december naturligt koncentreret om Jens Kofoed. Det kom bl.a. til udtryk i bedømmelsen af bornholmerne. Disse optrådte nok truende over for Printzensköld i Rønne. Dog var det »næppe deres Hensigt at dræbe ham«, hvad de ellers let kunne have gjort; »sandsynligere er det, at de vilde fange ham og bruge ham som Gidsel til at fremtvinge Hammershus' Overgivelse«. Slots- og lenshøvdingen blev skudt af Villum Clausen, da »han søgte at undløbe«. Drabsmandens navn kendte forfatteren både fra Peder Olsens liste og fra Taubenfeldts indberetning. Herefter benyttede Fridericia dog mere den svenske sekretærs skildring, »der ikke kan siges at være i direkte Modstrid med de danske«. De citerede ord viser med al tydelighed, at han dog ikke har bemærket, at Taubenfeldts opfattelse imidlertid var, at der forelå et overlagt drab - mord på en ubevæbnet mand, om man vil. Slottet faldt derpå i oprørernes

17 Se note 10.

Julius Albert Fridericia, 1849-1912, historiker. Foto J. Petersen & Søn, København. Det kongelige Bibliotek.

hænder »ved en Krigslist«. Som belæg for dette udsagn anfører forfatteren den oplysning, der kun kendes i Taubenfeldts pen, at Rønnes yngre borgmester, Claus Kam, blev udklædt som Printzensköld på dennes hest for at understrege bornholmernes krav om en fredelig overgivelse. Dette som et vidnesbyrd om, at oprørerne blot ville have ham levende i deres magt. Derefter anføres, at sammensværgelsen »beundringsværdigt hurtigt« udviklede sig til en »virkelig Folke-rejsning«, idet rygtet om begivenheden i Rønne spredte sig lynhurtigt over hele øen og modtoges med jubel. Her kiksede det unægtelig for den lærde historiker; han gjorde sig skyldig i en logisk brist på baggrund af den foregående, velbevidnede tale om en

planlagt konspiration. Men vi har vel alle lov til at fejle.

Efter Hammershus' overgivelse 9. december støttede Fridericia sig fortsat til Taubenfeldt. »Klaus Kam gjorde sig til Landshøvding, og Jens Kofoed blev Kommandant«, indtil den danske konge kunne overtage slottet. Han understregede, at kun »meget faa Svenskere var ved denne Lejlighed blevne dræbte«. Taubenfeldts tale om lejlighedsvis drab var usikker, men »Sagen selv kan næppe betvivles«. Disse har været »den historiske Kjerne« i sagnet om svineslagtningen.

De bornholmske begivenheder fandt hos Fridericia deres naturlige afslutning i København. Det var her, at »et Udvalg af born-

holmske Mænd med Landsdommeren Peder Olsen i Spidsen tilbød Kongen Øen til Arv og Ejendom, og Frederik III modtog den paa denne Maade med Løfter og Privilegier og Gunstbevisninger til dem, der havde medvirket til Befrielsen«. Til dette afsnit havde forfatteren brugt i hvert fald de da trykte dokumenter. På dette grundlag formulerede Fridericia sin opfattelse af den nye arveret for kongen med udgangspunkt i et bornholmsk tilbud til Frederik III, som kongen altså accepterede. Betydningen heraf understregede forfatteren senere i sin fremstilling i forbindelse med begivenhederne før stændermødet i København halvandet år senere (1660). Efter at have opridset de forrige års forøgelse af den kongelige magt på rigsrådets bekostning fastslog han, at et »endnu større Brud på det hidtidige System var dog, hvad der var sket indenfor Kongerigets snævre Grænser ved, at Bornholm heller ikke længere hørte under Kronen, men var blevet hans og hans Slægts Arveland«, hvilket var i Modstrid med både mening og ånd i håndfæstningens § 3. Men om noget forsøg på at knytte disse forfatningspolitiske aspekter i den aktuelle styrkeprøve mellem konge og adel på rigsplan sammen med de bornholmske begivenheder var der ikke tale.

Alt i alt var Fridericias skildring en kraftpræstation. Tråden fra Holberg var taget op, men nu ved en videnskabelig, metodisk tilgang til et langt større kildemateriale. For det historiske syn på de bornholmske tildragelser blev hans indsats bestemmende for de næste tre generationer. Få år senere, 1900, gentog han forkortet sin redegørelse i samleværket *Danmarks Riges Historie*, uden dog at kommentere den historiske diskussion, der var ført i de foregående år.¹⁸

Diskussionen i 1890'erne

Kort før århundredskiftet blev medlemmerne af Den danske Historiske Forening vidner til en lidenskabelig debat mellem to forfattere, der begge havde bornholmske aner. Udgangspunktet var en artikel i *Historisk Tidsskrift 1894-1895* af lægen *M. K. Zahrtmann*, der var født i Rønne, men virkede i København, og hvis aner omfattede præsten Poul Ancher. Artiklen indeholdt en redegørelse for en række, især utrykte, danske kilder til opstandens historie: Peder Olsens navneliste, den anonyme forfatters dagbog fra Svaneke, uddraget af Aaker kirkebog - de to sidstnævnte var dog trykt på dette tidspunkt¹⁹ - Ravens krønike, det tyske flyveskrift fra 1658, *Printzensköldvisen* og *Den kofødske Relation*. På et par væsentlige punkter var der tale om en imødegåelse af Fridericias fremstilling.

For det første hævdede Zahrtmann, at lederen af den bornholmske opstand var præsten Poul Ancher, hvis navn senere »med Urette« var trådt i skyggen af Jens Kofoeds. Denne påstand hentede forfatteren ene og alene i Olsens liste, der »slaar uimodsigelig fast«, at Ancher var opstandslederen. Dette isolerede kildested kombinerede han med den senere kongelige belønning af præsten (1659). Han mente hermed at have fundet et fuldgyldigt bevis på, at Ancher » ejer Æren for at have ledet Opstanden, aktivt i Handling som passivt i Raad«. Det var kun en række sammenstødende omstændigheder, især Holbergs fremdragelse af *Den kofødske Relation*, der havde bragt Kofoeds navn frem i første række. For det andet kunne Zahrtmann ikke følge Fridericia i synet på behandlingen af de svenske fanger, at sagnet om svineslagtingen rummede en historisk

18 Oversigt s. 21ff.

19 Dagbogen forelå trykt siden 1745 i *Danske Magazin* I s. 125ff. og kirkebogsuddraget siden 1889-91 i *Kirkehistoriske Samlinger* 4. Rk. I s. 469ff.

*Lægen og lokalhistorikeren
Marius Kristian Zahrtmann,
1861-1940. Foto Lønberg, Kø-
benhavn. Bornholms Museum.*

kerne. Han indrømmede, at han ikke direkte kunne modbevise Fridericia. Men han henviste til, at når Taubenfeldt byggede sin indberetning til kongen på vidneudsagn af tre fanger, der var undvejet fra Bornholm, tydede det »just ikke paa et usædvanlig strængt Fangenskab«. Her havde Zahrtmann peget på et af de svage punkter hos Fridericia. Det væsentligste af dette var dog, at forfatterens dristige tanke om Anchers ledelse fik indgribende konsekvenser for hans holdning til de øvrige kilder, især Jens Kofoeds beretning. Han fremførte således den besynderlige opfattelse, at Printzensköldvisens sagndannelse måtte betyde, at man ikke kunne fæste lid til beretningen, der »snarere synes yngre

end ældre end hin Vise«. Han argumenterede her med, at Holberg for det første ikke havde set originalmanuskriptet til Jens Kofoeds beretning, for det andet at denne slet ikke kunne stamme fra en »hidsig Krigsmand« og for det tredje, at der forelå forskellige udgaver af relationen. Helt ud i det absurde kom han endelig ved overtagelse af P. N. Skovgaards uverificerbare postulat, at relationen var nedskrevet af stedets præst på foranledning af kofoedfamilien. Trods den gennemførte forkastelse af relationens vidneværdi, »beholder den dog et vist Værd, særlig da de andre danske Kilder ikkun flyde sparsomt«.

Det kan undre, at ingen tog til genmæle

mod disse postulater og vilkårlige kildefortolkninger. Forklaringen er nok, at det bornholmske stof lå milevidt fra de interesser, der næredes af medlemmerne af den historiske forening. 1897-99 kunne Zahrtmann følgelig uimodsagt fremføre i et nyt bidrag til samme tidsskrift, denne gang om det svenske styre. I mellemtiden var han kommet på lidt andre tanker om dele af kildematerialet; men de gennemførte korrektioner angående relationen og dagbogen var begge uden nærmere kildebelæg og argumentation. Den nye artikel indeholdt som den forrige en række postulater, der ikke desto mindre vidnede om forfatterens store kendskab til både trykte og utrykte kilder.

Det er i dette bidrag interessant at bemærke, hvorledes Zahrtmann stod tøvende over for anledningen til den bornholmske opstand. På den ene side antog han, at det var efterretningen om Karl Gustafs nye krig i august 1658, der bragte »Oprørstanken frem hos de dansksindede Bornholmere«, hvorefter sammensværgelsen blev dannet, rimeligvis inden henvendelserne fra København. På den anden side var det Frederik III's »egenhændige« skrivelse, der »bragte den ulmen- de Oprørslue til at gribe mægtigt om sig og blusse aabenlyst frem«. Dette hang ganske enkelt ikke sammen. Både i sammensværgelsen og under opstanden var Ancher lederen, der var »virksom paa Færde over alt med Raad og Daad, hvorimod Kofoed karakteriseredes som en slagsbroder, »egen-sindig, trættekær.« Argumentationen - eller snarere manglen på samme - genkendes fra hans første bidrag. Til opstandsskildringen lagde han Den kofoedske Relation til grund sammen med Taubenfeldts indberetning. Han mente - uden nærmere kildebelæg - at Kofoed sandsynligvis ville dræbe Printzensköld, men at Ancher i første omgang fik dette forpurret.

Denne gang havde Zahrtmann korrekt bemærket, at slotshøvdingens død udlægges diametralt forskelligt i henholdsvis det dan-

ske og det svenske materiale. Det er bemærkelsesværdigt, at han ikke - hvad naturligt var - byggede på relationen, men på Ravns krønike, der igen hvilede på det såkaldte »publice Manifest«, en kilde, som Zahrtmann altid mente, siden var gået tabt. Men ikke desto mindre benyttede han den, som om den virkelig eksisterede.²⁰ Det er også karakteristisk, at forfatteren ikke foretog nogen prøvelse af kildernes udsagn. Til gengæld kastede han sig ud i personlige betragtninger om placeringen af drabsstedet i Rønne og hovedpersonernes karakter. Vedrørende drabet på slots- og lenshøvdingen beklagede han, at »denne behjærtede Mand skulde falde for en Jens Kofoeds Haand«. Her burde Zahrtmann med sit kendskab til både Taubenfeldts indberetning og Olsens liste have bemærket, at det var Villum Clausen, der affyrede det dræbende skud.

Endelig kom et modspil. Det var på tide. I samme nummer af *Historisk Tidsskrift* fremkom juristen og arkivsekretæren G. L. Grove, der blandt sine aner talte Jens Kofoed, med en række indsigelser mod den lærde læge. Først og fremmest afviste han - med rette - at Zahrtmann på nogen måde havde ført bevis for Anchers ledelse af opstanden. Han hæftede sig især ved to væsentlige forhold i Zahrtmanns fremgangsmåde. For det første kunne den påståede bevisførelse hverken hentes fra præstens placering som den første navngivne i Olsens liste eller fra de bemærkninger, der dér var knyttet til hans navn. For det andet kunne den kongelige gunstbevisning ikke bekræfte noget lederskab. Men Grove erkendte dog, at der her var tale om inkommensurable størrelser. Zahrtmann var efter hans mening simpelt hen gået for vidt. Derimod talte langt vægtigere vidnesbyrd for den gamle opfattelse om Kofoed som revoltens førstemand, da det netop var ham, der »sætter Opstanden i Sce-

20 Se note 3 om den senere forståelse af manifestet.

ne«, ligesom just han »fik Kommandoen« på Hammershus efter den svenske kapitulation. I sin mere specifikke kritik betegnede Grove Zahrtmanns fremstilling som gennemført tendentiøs, når denne uden videre bevisførelse karakteriserede præsten som »Hædersmand« og Kofoed som »Slagsbroder«. Endelig ankede Grove med rette over Zahrtmanns forhold til Den kofoedske Relation. Zahrtmann lod relationen »skifte Karakter, som det passer ham«: Trods sine beskyldninger mod den anerkendte han den indirekte og anførte kun få indvendinger mod den. Alt i alt var det ikke lykkedes Zahrtmann at gennemføre et holdbart bevis for sin hovedpåstand. Traditionen om Kofoed som »Bornholms Befrier« stod fortsat ved magt.

Det var karakteristisk for Zahrtmann, at han - hverken her eller senere - ikke lod sig overbevise af andres kritik, hvor berettiget den end var. Derfor fortsatte den lidet opbyggelige polemik uden at fremkomme med væsentlig nyt. Zahrtmann fastholdt sine påstande og afviste pure Groves indvendinger. Og Grove stod på samme måde fast på sin kritik. Sådan.

I et større perspektiv markerede polemikken afslutningen på det kritiske gennembrud i den bornholmske 1658-forskning. Især var der med Fridericias grundlæggende arbejde påbegyndt en gennemgribende afmytologisering af det overleverede billede af de bornholmske begivenheder på grundlag af en videnskabelig, metodisk anvendelse af et udvidet erkendelsesmateriale. Således var der skabt en plausibel forbindelse mellem det svenske styre, der dog kun var overfladisk undersøgt, og den forholdsvis ublodige bornholmske opstand. Desuden var der nu tegnet et skelsættende nyt billede af sammensværgelsens struktur som et snævert afgrænset vestbornholmsk fænomen med centrum i Hasle og forgreninger til Rønne og omegnens præster. Samtidig var det lykkedes at påvise opstandens karakter som et i

forvejen planlagt foretagende, der dog ikke var nærmere defineret.

Den påbegyndte afdækning af myter omfattede som helhed ikke opstandens videre følger. Trods Fridericias korrekte fornemmelse af de videre perspektiver, der knyttede sig til øens overdragelse til Frederik III, var der ikke påvist nogen nærmere sammenhæng mellem denne og de bornholmske tildragelser. Løsrivelsen fra Sverige betragtedes fortsat som en egen særlig historie, de københavnske begivenheder som en anden. 1890'ernes polemik er i sig selv en illustration af dette historiesyn, hvor den rigshistoriske dimension er stort set ikke eksisterende. Men det positive ved diskussionen var dog samtidig en demonstration af, at en mulig løsning af den traditionelt accepterede problemstilling angående ledelsen af opstanden hang uløseligt sammen med den vanskelige tolkning af et udpræget problematisk kildemateriale af især berettende art. I denne sammenhæng iagttages mere specifikt en væsensforskel i teoridannelsen hos henholdsvis faghistorikeren og autodidakten. Her var den førstnævnte - trods al berettiget kritik - stærkt hæmmet af de metodiske forbehold, kilderne tvinger fagmanden til at respektere. Hvorimod sidstnævnte ikke kendte sådanne i sin optimistiske, vilkårlige, ja uhæmmede brug.

Det er givet, at den bitre polemik, der fra tid til anden antog form af personligheder, hvorunder Zahrtmann blev tirret af Groves ironiske udtryksmåde, på længere sigt desværre rejste en barriere for et fortsat arbejde med emnet. Den ensidige fokusering på et enkelt, mindre væsentligt aspekt distance-rede andre og mere væsentlige opgaver: En nærmere redegørelse for det svenske styres karakter og udbytte af øen samt en indplacing af de bornholmske begivenheder i periodens rigshistoriske sammenhæng.²¹

21 Oversigt s. 24ff. Bornh. Sml. 2006, III. 20, s. 49f.

I kildekritikkens fodspor

Med det 20. århundrede blev studiet af emnet overtaget af den lokalhistoriske forskning. I det omfang denne i udpræget grad hvilede på selvstændige arkivstudier, skal den omtales her.

Gennem mere end den første generation af århundredet kom *M. K. Zahrtmann* til at indskrive sit navn i forskningen med en støt voksende produktion. Hans betydning blev banebrydende, først og fremmest som utrættelig indsamler i danske arkiver af kildemateriale til øens historie. Det fik sit markante udtryk i flere litterære sammenhænge. Her var det især vigtigt, at der i årtierne omkring århundredeskiftet stiftedes en lang række lokalhistoriske foreninger i landet med den hovedopgave at udgive et historisk tidsskrift. Således blev Bornholms historiske Samfund stiftet 1905. Allerede det følgende år udsendte man det første nummer af *Bornholmske Samlinger* til foreningens medlemmer. Siden fulgte det slag i slag. Næsten årligt udkom et bind. Zahrtmann bidrog flittigt til årsskriftet med i alt 27 artikler i perioden 1906 - 1932; ingen forfatter har som han sat sit præg på samlingernes første række. En stor del af disse artikler, nemlig 7, omhandlede 1658. Det var betegnende for hans metode, at han forsynede sine artikler med kildehenvisninger, så læseren kunne følge med i, hvor han havde sin viden fra. Desuden kom efterhånden nogle mindre bidrag i *Dansk Biografisk Leksikon* (1933-40) og hans indledninger til den af Johs. Knudsen besørgede udgave af Ravens bornholmske Krønike (1926). Endelig skal ikke forglemmes afsnittene om 1658 i hans større synteser, *Rønne By og Borgere* (1927), der blev til på byrådets opfordring, og sidst, men ikke mindst *Borringholms Historie 1-2* (1934-35). Kort sagt: Det var ham, der i disse mange år »sad« på landsdelens historie. Og i alt dette forblev begivenhederne 1658 hans yndlingsemne. Men ve den formastelige, der

på tryk dristede sig til at fremkomme med afvigende meninger om emnet. Så faldt fatters hammer. Det timedes således kaptajn K. E. S. Koefoed 1929 i Bornholms Avis og Bornholms Tidende. Det har utvivlsomt frtaget andre lysten.

Det må imidlertid pointeres, at Zahrtmanns grundopfattelse af tildragelserne i skæbneåret havde fæstnet sig dybt - endog meget dybt - i hans yngre år. Senere ændredes den ikke grundlæggende. Kun hvor der er tale om mærkbare ændringer i og tilføjelser til denne, vil de blive omtalt i det følgende.

Den mest iøjnefaldende, glidende udvikling iagttages i vurderingen af Peder Olsen. Tidligst (1909) var Hasle-borgmesteren næst »efter« sin sognepræst i sammensværgelsen. Senere (1915) betegnedes han som »virk-som, raadsnar, en stærkt drivende Kraft«, der beklædte »en fremskudt og farefuld Stilling«, der placerede ham som »en stor Aarsag« til løsrivelsen fra det svenske herredømme. Atter senere (1922) blev han imidlertid henvist til rollen som den »snilde« konspirator, som det i regeringskontorerne i København lykkedes at overbevise magtens mænd i enrum om, at han selv var »Hovedmanden« i opstanden. På denne måde lykkedes det ham - stadig ifølge Zahrtmann (1926) - at komme til at »gælde for Hovedmanden« i hovedstaden. Til slut (1934) møder vi billedet af den »snu Peder Hassel«, hvem det lykkedes at overbevise kancelliets øverstesekretær om, at netop han var »Hovedmand i Borringholms Gjenerobring«, hvilket han ikke formåede at overbevise bornholmerne om. Ændringen fra helt til skurk var fuldbyrdet, men helt uden belæg i kilderne. Fantasien var løbet af med Zahrtmann, han var ganske enkelt gået i selvsving. I øvrigt var navneformen »Hassel« for Olsen ligesom betegnelsen »Maglegaardsrelationen« for Jens Kofoeds beretning en af forfatterens opfindelser.

Langt mere usikkerhed spores i Zahrtmanns forhold til de appeller om revolte mod svenskestyret, der i løbet af efteråret 1658

udgik fra København. De er vel gennemgående tolket som udtryk for et kongeligt initiativ (1915, 1922, 1926 og 1934). Frederik III's skrivelse omtales regelmæssigt som »egenhændig«, ligesom Hans Oldelands opmuntringsskrivelse optræder med den traditionelle fejldatering. Usikkerheden kommer tydeligst til udtryk i sammenhæng med brevenes rejse til og modtagelse på klippeøen. Lejlighedsvis (1929) benyttes den yngre tradition om renteskriver Jens Lassens indsats vedrørende kongebrevet, hvad der dog i sig selv udelukker det kongelige initiativ. Oldeland optræder stort set hver anden gang (1915, 1929 modsat 1922 og 1934) som overbringer af sin egen skrivelse. Disse skiftende standpunkter er det umuligt at forklare, muligvis skyldes de blot en fornemmelse hos forfatteren af inkonsekvens vedrørende datering og indhold i gesandstens opfordring. Men Zahrtmann antydede aldrig nogen mistanke om, at oprørsappellerne kunne være interessante ud over den afgrænsede bornholmske problemstilling.

Om tildragelserne i København efter delegationens ankomst var Zahrtmann aldrig i tvivl. I så henseende er skildringen i hans seneste arbejde (1934) repræsentativ: Den bornholmske delegation fik 29. december foretræde for kongen. Den nyudnævnte landsdommer Peder Olsen »overrakte deres Gavebrev, med hvilket de overdrog og hengav deres tilbagevundne Land til Kongen og hans Arvinger« til evig, arvelig ejendom. Overdragelsen af arveregeringen fremstilles - i fortsættelse af Fridericia - i henhold til det bevarede aktmateriale som en bornholmsk handling, dog med mest vægt på det bornholmske. Og dette præger fortsættelsen. Da gavebrevet henviste til »det ligeledes overbragte Borringholms Manifest«, og »da dette ikke navngav nogen af Opstandens Mænd, overrakte også« en fortegnelse over de mest fremtrædende oprørere. Olsens navneliste tilskrives således et bornholmsk initiativ. Derpå kvitterede kongen med det

»lille, saakaldte Borringholms Privilegiebrev«, der blev udfærdiget i kancelliet. Det er dette kongebrev af 29. december, hvor Frederik III stillede uklare løfter i udsigt til bornholmerne. Umiddelbart før og efter dettes tilblivelse - slutter Zahrtmann sin skildring - udfærdigedes endelig breve til nogle af opstandsmændene personligt.

Det er et smukt billede, Zahrtmann således - nærmest dramatisk - maler af forhandlingerne mellem magtens mænd og de bornholmske rebeller. Problemer spores ikke vedrørende de københavnske begivenheder. Alt er lutter idyl og harmoni. Det end ikke antydes, at der kunne være en anden sammenhæng end den traditionelle. Skildringen fulgte slavisk de kendte, trykte dokumenter, dog med en kraftigere understregning af bornholmernes selvstændige adfærd end tidligere set.²²

Efter århundredets midte var J. Klindt (- Jensen) den fornemste repræsentant for den lokalhistoriske forskning. Han var født og opvokset i Nexø og vendte efter polytekniske studier i København tilbage til fødeøen, hvor han etablerede sit eget rådgivende ingeniørfirma. Hans relevante produktion indledtes 1957 med et afsnit i samleværket *Bogen om Bornholm*. Hans væsentligste bidrag blev imidlertid monografien *Disse Danske* fra 1958, der handlede om både det svenske styre og opstanden. Den var et genoptryk af en kronikrække i Bornholms Tidende i 300 - året for opstanden. Senere fulgte artikler i *Bornholmske Samlinger* (1960, 1964 og 1969). Senest berørte Klindt emnet i sin *På spor af de første Kofod'er* (1979). I sine arkivstudier nåede Klindt som helhed videre og dybere end forgængeren. Han inddrog således en del utrykt, navnlig svensk, kildemateriale, først og fremmest de i Lund hjemmehørende indberetninger fra Printzensköld

22 Smst. s. 31 ff. Om manifestet se note 3.

til generalguvernøren i Malmø, i mindre grad de tilsvarende til Karl Gustaf i Stockholm, hvor også Riksregistraturen, de kongelige kopibøger, ses benyttet. Derfor kunne forfatteren give et bedre funderet og mere alsidigt billede af såvel det svenske styre som opstanden. Generelt var hans tilgang til kilderne mere åben og kritisk end Zahrtmanns. Ligesom han ikke nærede en tyrkeretro på egne standpunkters ufejlbarhed. Men det var ikke noget fremskridt, at Klindt havde hang til ordret at gengive (alen)lange pasager fra kilderne i selve fremstillingen om opstanden i stedet for sin egen formulering på baggrund af en analyse af disse. På den anden side er det mærkbart, at han skrev under indtryk af sin ungdoms oplevelser af den tyske besættelse og den fremspirende modstandsbevægelse.

For en historiker med det traditionelle hovedsynspunkt, at den bornholmske modstand primært skyldtes svenske foranstaltninger - jævnfør den danske reaktion mod den tyske okkupation - fremhævede Klindt med omhu selv de mindste tegn på svensk tilsidesættelse af bornholmske interesser. Dette iagttages allerede i forbindelse med den bornholmske reaktion på højsommerens svenske udskrivning af fodfolk. Da begyndte det »at trække sammen« (1957). Det var »det første tegn på en ny kurs«, der medførte den »første offentlige modstand mod svenskevældet« (1958). Tilsvarende spores en udpræget tilbageholdenhed over for opfordringerne fra København. Men det benægtes ikke, at disse var »en tilskyndelse« til revolten (1958). Oldeland, der også her - som følge af fejldateringen - skrev først, formulerede en »direkte opfordring« til dannelse af en »modstandsbevægelse«, ligesom Frederik III's brev »tydeligt nok er baseret på oplysninger om øens forhold« (1958). Klindt pointerede dog, at det ikke var klarlagt, hvorvidt kancellisekretæren selv havde overbragt sit brev, ligesom han understregede, at traditionen om Jens Lassen som over-

bringer af kongens skrivelse ikke var samtidig (1957).

Vedrørende sammensværgelsens ledende mænd har Klindt som noget nyt forsøgt at tegne en række - ofte velbegrundede - psykologiske personkarakteristikker. Således fremhævedes Jens Kofoeds iltre og heftige sind (1957) og Peder Olsens fremadstræbende og stædige egenskaber (1958). Atter under indtryk af den ikke så fjerne besættelsestid var han i sit første bidrag nærmest tilbøjelig til at benægte en decideret samlet ledelse. »I virkeligheden var der vel ingen hovedmand« (1957). Her som senere tillagde Klindt de optrædende visse arbejdsfunktioner. Kofoed var således af en støbning »til at sætte fart i de mere besindige« (1957). Ancher var derimod »organisatoren« (1957), mens Olsen var en af de besindige bagmænd, der »synes at have været kontaktmænd« over for København (1957). Man får generelt »snarere indtryk af en aktiv Haslegruppe, der ledede selve oprøret, og en mere besindig Rønnegruppe, medens Peder Olsen har stået som kongens direkte repræsentant« (1957). I sit seneste arbejde om emnet (1979) foretog Klindt en stramning i retning af en specialisering inden for sammensværgelsen. Lederne havde tilsyneladende delt arbejdet mellem sig: Ancher organiserede samlingen af almuen, Olsen stod for forbindelsen til København, og Kofoed ledede det væbnede fremstød. Kildegrundlaget for denne opfattelse er stadig det traditionelle, men resultatet er blevet formuleringen af den fælles styring. Akkurat som besættelsestidens kollektive ledelse af modstandsbevægelsen i form af Danmarks Frihedsråd.

Begivenhederne under opstanden byggede ligeledes på det traditionelle erkendelsesmateriale. Hovedvægten var lagt på Den kofoedske Relation, der var »Kofoeds egenhændige beretning« (1957 og 1979) om hans deltagelse i opstanden. Den suppleredes med Taubenfeldts beretning, der korrekt bedømtes som en »andenhåndsskildring«

Jørn Klindt, 1921-2005, civilingeniør.
Foto Bornholms Tidende.

(1957). Bevægeligheden hos Klindt kom til udtryk derved, at han i sit sidste arbejde (1979) med rette foretrak den primære svenske kilde hos Fribunde. Denne beretning var få år tidligere (1964) blevet »genopdaget« af forfatteren til denne artikel i Riksarkivet i Stockholm. Men det forekommer inkonsekvent og ulogisk, når Klindt - som Fridericia et par generationer før ham - herefter betegner oprøret som en »folkerejsning« og en »spontan folkeopstand« (henholdsvis 1957 og 1958). Man kommer næsten til at tænke på folkestrejken 1944.

Det er imidlertid i studiet af begivenhederne i København, at Klindt nåede videre ud end forgængerne. Som hos Zahrtmann hviler skildringen på et fast skema: Først overrakte bornholmerne deres gavebrev, og derefter tildeltes gunstbevisningerne. Alligevel bemærkes forskelle hos de to historikere. I sit første arbejde (1957) hedder det hos Klindt, at »Frederik III modtog« gavebrevet. I et senere (1958) at det er »væsentligt og enestående«, at »bornholmerne selv« kalder overdragelsen en gave; det tilføjes, at dette »er virkelig bogstavelig ment.« Dette standpunkt kunne han imidlertid ikke fastholde.

Det er Klindts uvisnelige fortjeneste (1969) at have fremdraget den kilde, der med tiden skulle omkalfatre forståelsen af, hvad der egentlig foregik i hovedstaden under delegationens ophold. Han vurderede sit fund som »intet mindre end bornholmernes eget første udkast« til gavebrevet. Og det er for så vidt rigtigt. Konklusionen på hans undersøgelse mandede ud i, at der fra dette første udkast til gavebrevet var foretaget »en stramning i stilen og holdningen«. Dette forklarede han med, at Peder Olsen havde haft dygtigere medarbejdere i anden omgang. Men til gengæld »indeholder det nye gavebrev en væsentlig nyskabelse: Overdragelsen til kongen personlig, med alle indtægter, og til at følge hans arvinger. Vi har nu sikkerhed for, at det ikke var bornholmerne selv, der fik dette heldige indfald, men deres hjælpere i kongens følge, der således fik indført enevælden på Bornholm to år før det øvrige Danmark.« Det var dette epokegørende fund, der i Klindts seneste arbejde (1979) ændrede hans tidligere standpunkt. Det udtrykte han således, at »et nyt, værdigere og politisk klogere dokument blev skåret til ved hjælp af kongens embedsmænd, så at overleveringen til Fr. III blev gjort til en *personlig* gave - en forsmag på enevælden - og et træk, der næsten på forhånd afskar ham fra på ny at afstå øen til Sverige.« Herefter

fulgte så - ganske traditionelt - donationerne til enkelte bornholmere.

Kun kan man på Klindts vegne beklage, at det skelsættende fund i hans øjne ikke medførte en ændret vurdering af de københavnske begivenheder. Disse var fremdeles adskilt fra de foregående opstandstildragelser. Og det bornholmske oprør var fortsat især blevet fremprovokeret af den svenske politik. De københavnske indslag var ene og alene opfordringerne til revolte og kongens modtagelse af den rebelske ø. Forklaringen er nok primært, at også Klindt slavisk byggede på indholdet af de ældre kendte dokumenter. Og - nok så vigtigt - at han ikke foretog en sammenlignende undersøgelse af forfatternavnene i de to overdragelsesdokumenter. Lige så lidt som Zahrtmann har han set den originale udgave af det bornholmske gavebrev i kongehusets arkiv i Rigsarkivet.²³

De sidste fyrré års historiske arbejde

Gennem mere end den sidste generation er der sket store ændringer inden for 1658-forskningen. Et nyt billede af begivenhederne er gradvist blevet til. Dette har primært været en funktion af, at emnet - for første gang siden Fridericia - er blevet gjort til genstand for systematiske, faghistoriske undersøgelser. Herunder er erkendelsesgrundlaget blevet væsentligt udvidet. Ikke alene sammenlignet med det kildemateriale, Fridericia havde til sin rådighed, men også i forhold til autodidakternes muligheder.

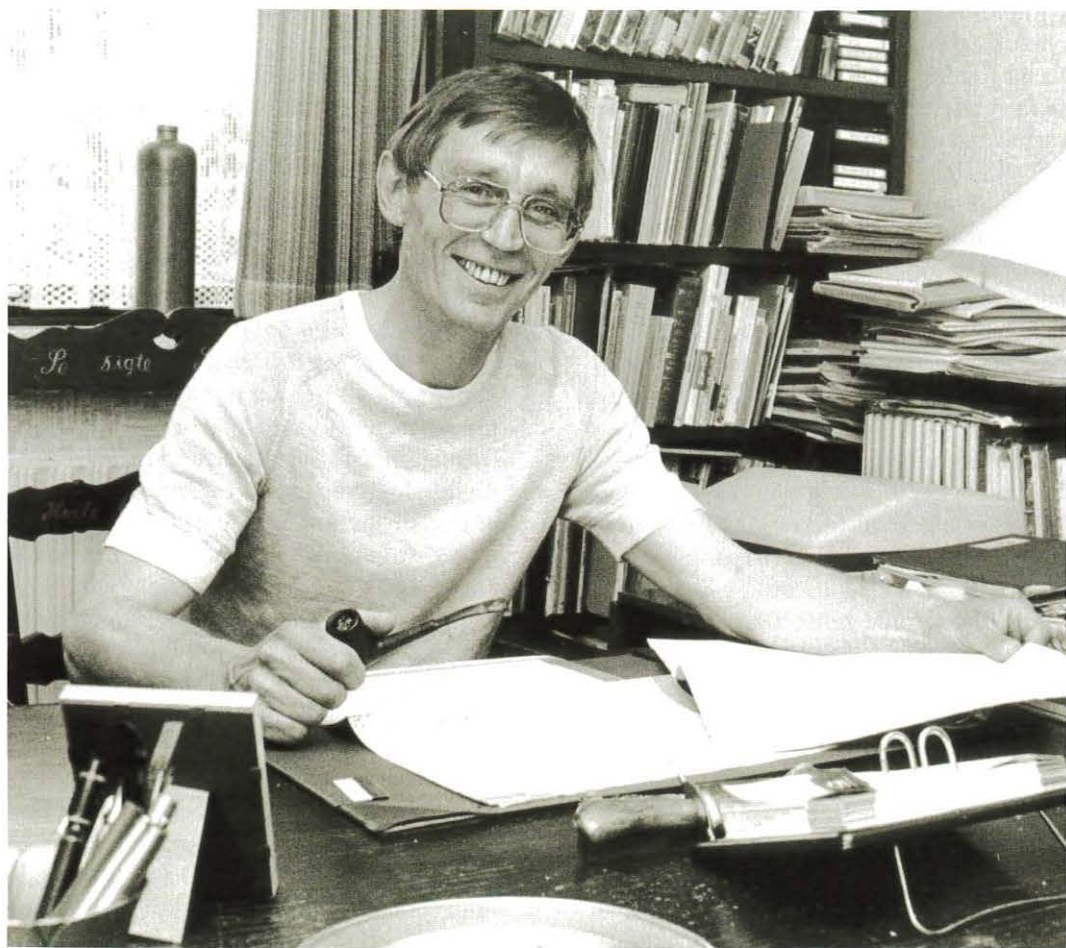
1967 udsendte *Ebbe Gert Rasmussen*, der er opvokset i Hasle, *Bornholm 1658* (= *Bornh. Sml. II.3*), der var en lidt omarbejdet specialeafhandling til sproglig-historisk skoleembedseksamen (cand. mag.) ved Københavns Universitet. Takket være fondsmidler havde forfatteren få år før (1964) som led i forberedelserne kunnet foretage

arkivundersøgelser i henholdsvis Rigsarkivet i Stockholm og Skånska Landsarkivet i Lund. Det gav en enestående mulighed for selvstændige studier af et omfattende, utrykt materiale i de svenske arkiver, der efter hjemkomsten kompletteredes med lignende undersøgelser i de danske arkiver (Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek og Landsarkivet for Sjælland m.m.). Hermed var grunden lagt for en afdækning af henholdsvis den svenske styrelse af Bornholm og den bornholmske opstand. Sideløbende med undervisning på øens gymnasium er disse undersøgelser løbende blevet fortsat både herhjemme og ved flere nye studierejser, der ved et par lejligheder også inkluderede Archiv der Hansestadt Lübeck. Resultatet blev med tiden såvel en trykt udgave af de væsentligste kilder i *Bornholm 1658 - kilder*, 1972 (= *Bornh. Sml. II. 6*) som en række artikler om særlige aspekter i problemstillingen både i *Bornh. Sml.* (1974, 1979, 1980 og 1988) og *Jul på Bornholm* (1998). Et foreløbigt klimaks nåedes med *Dette Gavebrev*, 1982 - 83 (= *Bornh. Sml. II.15-16*), der siden blev forsvaret for den filosofiske doktorgrad (dr. phil.) ved Københavns Universitet (1985).

Det væsentligste udbytte af dette arbejde var sprængningen af den lokalt afgrænsede bornholmske referensramme, der var udgangspunktet for undersøgelserne (1967). Senere har det kunnet påvises, at de bornholmske 1658-begivenheder ikke længere bør ansues som et isoleret, bornholmsk fænomen. I hvert fald fra efteråret 1658 indgik Bornholm i rigspolitiske drøftelser og initiativer i det belejrede København, der blev bestemmende for opstanden mod svenskerne og de senere begivenheder i hovedstaden (1982-83).

I de tidligste studier (1967) godtgjorde Rasmussen - som noget nyt - at de instruktser, som Printzensköld var udstyret med ved sin ankomst til Bornholm 29. april 1658 var rent foreløbige. Dette forhold skyldtes den svenske regerings uafklarede holdning som

²³ Smst. s. 33ff

Ebbe Gert Rasmussen, f. 1939, historiker. Foto Carsten Buch, Bornholmeren, 1985.

følge af ukendskab til forholdene i den nye landsdel. Disse retningslinjer blev aldrig opdaterede. Det konstateredes også - modsat tidligere forskning - at bornholmernes reaktion på det nye styre længe var afdæmpet, nærmest indifferent. Det kom til udtryk under den svenske kortlægning af øens tilstand og institutioner under mødet i Rønne mellem de svenske kommissærer og repræsentanter for de bornholmske stænder, samt den påfølgende hyldning af stænderne i Malmø i maj. Denne holdning forblev længe uændret. Selv de svenske udskrivninger af dels mandskab til krigsmagten, dels skatter og afgifter gennemførtes uden nævneværdige reaktioner fra befolkningens side. Endelig kom hertil påvisningen af, at det svenske styre fra begyndelsen var lidet solidt funderet. Det gjorde sig gældende angående slotsgarnisonen, dens størrelse og sammensætning såvel som udrustning og sundhedstilstand samt det fremskredne forfald på Hammershus. At disse svagheder aldrig blev væsentligt forbedret er en del af forklaringen på den letthed, hvormed bornholmerne satte det svenske herredømme ud af kraft.

Den detaljerede gennemgang af det svenske styres foranstaltninger, der her for første gang inkluderede de skatte- og afgiftsmæssige anliggender, der navnlig byggede på det da utrykte svenske materiale og søgtes sammenlignet med forholdene i den danske tid, tegnede et overraskende billede. For det brød grundlæggende med den ældre forståelse af det svenske styre som brutalt og hårdt: Udbyttet af de militære udskrivninger af mandskab til krigstjeneste var ikke væsentligt større end det tidligere danske. Samtidig blev det også klarlagt, at provenuet af skatter og afgifter beløb sig til mindre mængder end dem, styret havde krav på, og hvad der var tilfældet i den danske periode. I en senere artikel (1974) blev det desuden godtgjort, at Printzenskölds egen aflønning først faldt endelig på plads ved kongens tildeling af brugsretten til Simblegård, der var

blevet konfiskeret efter udbruddet af den nye krig i august.

De senere undersøgelser (1982-83) omkalfatrede imidlertid den ældre forsknings opfattelse af den bornholmske opstand, dens baggrund og udførelse. Det påvistes, at sammensværgelsen ikke blev dannet med rod i først og fremmest utilfredshed i befolkningen med forholdene på øen. Den ro og fred, der herskede her blev først brudt med den danske konges indblanding. Konspirationens dannelse var således bornholmernes hurtige reaktion på Frederik III's appel til opstand 8. november. I denne blev ideen om et oprør for første gang formuleret. Inden længe skete stemningsskredet på øen. Fra nu af mødte svenskerne modvilje og fjendskab fra befolkningen. Det betonedes, at kongens henvendelse ikke var udtryk for nogen nyvakt kærlighed til de afståede landsmænd, men et kynisk led i den danske regerings desperate bestræbelser på at sikre livsvigtige forsyninger fra Lübeck til det belejrede København, reelt det eneste område under dens faste kontrol. Forinden havde kongen på rigsrådets opfordring rettet forespørgsler om tilførsler af proviant, ammunition m.v. fra hansestaden. I hvilken forbindelse kongen tilbød Bornholm, som Lübeck tidligere (1525-76) havde forvaltet som pantelen, som betaling. I bekræftende fald ville han levere og opretholde pantet for staden. Den bagvedliggende tanke var, at bornholmerne - uvidende om at være led i en politisk rævekage - gennem en vellykket rejning selv skulle fremskaffe kongen - og senere altså Lübeck - det tilbudte pant. Rasmussen påviste i denne sammenhæng, at Hasles borgmester, Peder Olsen, af kongen var blevet udset til at være kontaktperson på øen, og at kongebrevet nåede frem til ham. Han betonedes her den betydning, rekrutteringen i Hasle af tidligere og nuværende medarbejdere af rigshofmester Joachim Gersdorff, den sidste danske lensmand før afståelsen til Sverige, må have haft i under-

mineringsbestræbelserne. En anden landvinding - måske den største set med bornholmske øjne - var fremdragelsen af de få og svage konturer af sammensværgelsens ledelse, funktion og - ikke mindst - handlingsplan. Disse aspekter hidrører fra det materiale, der stammer fra gesandten Hans Oldelands hånd i sammenhæng med hans forhandlinger med bornholmerne omkring 1. december. Ved denne lejlighed fremgik det, at konspirationen styredes suverænt af Olsen, der på dette tidspunkt var den eneste bornholmer, som Printzensköld havde tillid til. De sammensvornes aktionsplan sigtede mod at sikre sig slots- og lenshøvdingens person i ly af et gæstebud for ham hos Olsen. Dette for at sikre sig hans person som pressionsmiddel for at gennemtvinge en overgivelse af Hammershus. Materialet er også værdifuldt derved, at det i store træk bekræfter det generelle indhold af slotshøvdingens seneste indberetninger til de svenske myndigheder.

På denne baggrund godtgjorde Rasmussen, at opstanden udløstes ved en tilfældighed 8. december, da Printzensköld uventet dukkede op i Hasle og gerådede i skænderi med borgmesteren. Dermed var virkeliggørelsen af den bornholmske plan kuldkastet. Endvidere forklarer det pinlige optrin, da bornholmerne ikke desto mindre valgte at skride til handling nu, den improviserede karakter, der kendetegner de senere begivenheder denne dag. Under det forholdsvise ublodige forløb understreges, hvorledes Olsen fortsat styrede slagets gang først fra Hasle, siden - under Hammershus' belejring og kapitulation 9. december - i begivenhedernes brændpunkt, ligesom organiseringen og vedtagelserne på stændermødet 10. december ligeledes må tilskrives ham. Det er i lyset af denne adfærd, at Rasmussen, der i sine tidligste studier (1967) nærmest afviste denne problemstilling, formulerede sin nye opfattelse af Peder Olsen som »Bornholms Befrier«: først som Frederik III's forbindel-

sesled til sammensværgelsen, senere som højre hånd under rejsningen og endelig som samarbejdsvillig delegationsleder i København.

Med udgangspunkt i en ny forståelse af det af Klindt fundne »første gavebrev« påviste Rasmussen, at forhandlingsmønstret i København var et andet end hidtil antaget. Ved sin ankomst til hovedstaden 21. december medførte delegationen dette dokument, der dog ifølge sit indhold snarere må tolkes som en supplik, et bønsskrift, til kongen. Bornholmerne anmodede heri kongen om beskyttelse på traditionelle betingelser, dvs. (gen)erhvervelse af de danske love og privilegier, som de kendte fra tiden før afståelsen. Hvad de altså ønskede, var en genoptagelse i det danske valgkongerige på samme vilkår som før det svenske styre. Dokumentet var udformet og undertegnet 13. december af repræsentanter for øens stænder. Men forhandlingerne mellem kongens fortrolige og delegationslederen fandt sted uden for rækkevidde af rigsrådet, der ellers formelt styrede riget sammen med kongen i henhold til dennes håndfæstning. Det var i sig selv var en krænkelse af rigets forfatning. Supplikken blev tilsyneladende hurtigt overrakt til kongen, af denne henlagt og fik senere ingen væsentlig betydning for de vilkår, der herefter aftaltes for øens fremtidige stilling. Derefter blev en række bornholmere begavet med kongelige belønninger: Således blev Peder Olsen 28. december udnævnt til landsdommer på Bornholm, øens højeste civile embede. Tilsvarende, men mere beskeden betænkte en række af de øvrige oprørere den følgende dag. Hermed var fra kongens side fundamentet støbt til et videre gnidningsløst samarbejde. Belønningerne var altså en realitet *før og ikke efter* øens formelle overdragelse.

Det bornholmske puslespil faldt endelig på plads 29. december. Under et møde i cancelliet blev den ofte nævnte liste over de mest fremtrædende opstandsmænd udarbej-

det med Peder Olsen som hjemmelsmand. Senere på dagen foranstaltedes en audiens på Københavns Slot, hvor 11 bornholmere, der alle optrådte på navnelisten, med Olsen i spidsen overrakte kongen det såkaldte bornholmske gavebrev. Heri overdrog de deres ø med indbyggere til Frederik III og hans efterkommere til evig arv og eje. Dette var ligeledes i strid med forfatningen. Nærstudiet af originaldokumentet viste imidlertid, at pladsen for selve datoen står tom, den skulle først have været udfyldt, når dokumentet var underskrevet. Det glemte man i festivitassen. Dateringen findes derimod på en række senere afskrifter, som har været dem, tidligere historikere har benyttet. Dette plus andre iagttagelser f.eks. dokumentets placering i Kongehusets Arkiv, tyder således på, at gavebrevet var formuleret på forhånd i kongens omgivelser og ukendt for rigsrådet. Overdragelsen, der var formuleret som en gave fra øens befolkning, indeholdt alene det formelle forbehold, at delegationen efter hjemkomsten skulle indhente stændernes endelige bekræftelse. Det skete 19. januar 1659. Det betonedes, at overdragelsen af arveretten som just en gave fra folket genfindes - men stærkere formuleret - i de vigtige dokumenter, der besegler enevældens senere sejrsgang på dansk jord, Enevoldsarveregeringsakten (1661) og Kongeloven (1665). Forfatteren gjorde endelig opmærksom på, at den arvelige konge endnu i det gamle års sidste måned benyttede sin nye magt til en række foranstaltninger - stadig uden rådets medvirken - på Bornholm. Frederik III optrådte således fra begyndelsen som enevældig konge på sin ny erhvervede ø, det første sted inden for det danske rige. Den dygtigt gennemførte kongelige politik, det bornholmske statskup, var gennemført uden nogen som helst protester, hverken i hovedstaden eller på klippeøen. Bornholmerne havde givet sig i kongens vold, men dog opnået, hvad de primært ønskede, løsrivelsen fra Sverige. At de havde været udsat for en ele-

gant manipulering, skænkede ingen af dem en tanke.²⁴

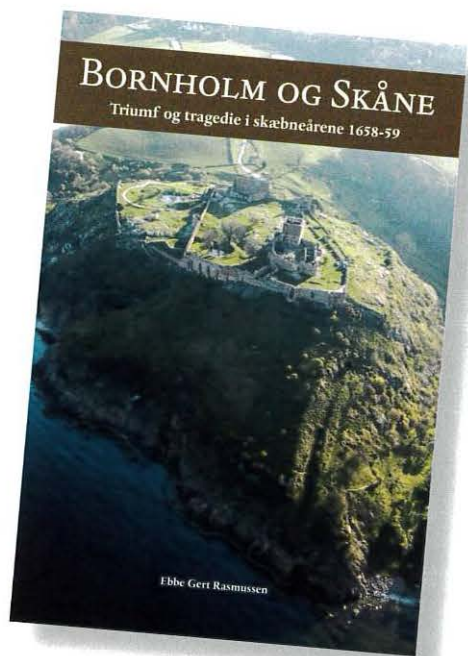
I fortsættelse af disse studier var det fristende for forfatteren at undersøge den mulighed, der kunne synes at bestå i en potentiel forbindelse mellem de succesrige begivenheder på Bornholm og fiaskoen i det skånske hovedland. Det kunne antages, at der i de to sammenhænge fra begyndelsen og fremefter havde været tale om en fælles planlægning i København med påfølgende koordination både af forberedelserne her og det farlige arbejde i marken. Flere træk i de to konspirationsforløb viser i denne retning: Således det tidsmæssige sammenfald efter hollændernes undsætning af København (29. oktober 1658). Dernæst den aktive rolle som den danske rigshofmester spillede i de to sammenhænge, desuden Frederik III's tilbagetrukne adfærd, som virkningsfuldt blev brudt i særlig vanskelige øjeblikke. Det er i øvrigt påfaldende, at vigtige centrale funktioner såvel i Skåne som på Bornholm udførtes af fogder, præster og personer med forbindelse til byernes magistrater. Endelig virker den overordnede strategi begge steder overensstemmende: Når man havde sikret sig en kendt person i den afståede landsdel, gik anvisningerne fra hovedstaden identisk ud på at formå de sammensvorne til at rette det afgørende stød mod svenskernes stærkeste bastioner i de respektive landsdele - de befæstede Malmøhus og Hammershus - som den nødvendige betingelse for en succesrig gennemførelse af projektet.

De seneste 20 års forskning har ikke kunnet bekræfte denne antagelse. De nævnte sammenfald synes kun at være udtryk for en overfladisk betragtning. Malmøsammensværgelsens historie generelt, mere specielt de bevarede, nu offentliggjorte limhavnsbreve mellem København og den skånske sammensværgelse samt kulegravning af det store

24 Smst. s. 39ff.

utrykte svenske kildemateriale, der er bevaret fra retsopgøret med de uheldige skåninger, efterlader samlet dette indtryk.²⁵ Der var tilsyneladende tale om to, i marken uafhængige konspirationer med forskellig afslutning: Bornholmsk triumf og skånsk tragedie. Ikke mindst sammenligningen med de skånske begivenheder illustrerer det enestående i »denne berømmelige Action«: At det i Europa kun er lykkedes for bornholmerne at kæmpe sig hjem til det gamle land - uden bistand overhovedet udefra. At de kunne selv, er med rette kernen i den bornholmske selvforståelse.²⁶

Tidligere i indeværende år har forfatteren suppleret sine seneste studier med et bidrag i anledning af, at *Stiftshistoriska Sällskapet* i Lunds Stift markerede 350 året for dets overgang fra Danmark til Sverige. Til *Årsbok 2008* blev den bornholmske kirkes og dens præsters rolle i 1658 undersøgt. Forskningsbidraget klarlagde - ikke overraskende - at øens 15 sognepræster stillede sig særdeles positivt overfor det nye, svenske styre. Det kom bl.a. til udtryk i, at de var parate til at råde den bornholmske ungdom til at søge videre uddannelse ved det svenske gymnasium i Lund. Desuden samarbejdede man loyalt med Printzensköld i hans bestræbelser på at undersøge specielt den kirkelige økonomi. Men egentlige ændringer i de hævdevundne forhold under de 224 dages svenske styre var der ikke tale om. Man var ganske enkelt optaget af andre gøremål. Et særligt afsnit om præsternes optræden under opstanden viser

I 2008 - i 350 året for begivenhederne i 1658 - udgav Ebbe Gert Rasmussen: »Bornholm og Skåne. Triumf og tragedie i skåbneårene 1658-59«. Forlægger var TV2/Bornholm, som supplerede med tv-udsendelser, som er tilgængelige på en cd indlagt i bogen. (Redaktørens kommentar).

klart, at ganske vist var nogle præster engagerede aktivt denne; men da det kom til stykket, bakkede de alle op om dens endelige resultat, indførelsen af arveregering for Bornholm.²⁷

Er vi så færdige med Bornholm 1658? Næppe. Og forhåbentlig da ikke. Det må ønskes, at der, når tiden er inde, kommer historikere, der med andre øjne og erfaringer, anderledes indfaldsvinkler og nyfundne kilder kan videreføre arbejdet med fortiden. Til gavn for deres sam- og eftertid. Også her gælder det jo - med den tyske historiker Rankes ord - at klarlægge »wie es eigentlich gewesen« (hvordan det virkelig var).

25 Ebbe Gert Rasmussen: Limhavnsbrevene. Malmøssammensværgelsen og dens kommunikation med København 1658-59 (Danske Magazin 9. I. 4. 2004 s. 477ff), samme: Vi vente eder hver time - Limhavnsbrevene som kilder til Malmøssammensværgelsen 1658-59 (Scandia 70:2:2004 s. 219ff) og samme: Hvilket vi hjertelig ønsker - Malmøssammensværgelsen - det skånske sidestykke 1658-59 (Bornh. Sml. 2004, III. 18, s. 10ff.).

26 Senest har forfatteren gjort den nyeste forskning tilgængelig i populære fremstillinger. Skuddet, udg. af forlaget Editio 2000, beskriver alene det bornholmske begivenhedsforløb. Den samlede skånske udvikling er derimod emnet i Bornholm og Skåne - Triumf og tragedie i skåbneårene 1658-59, udg. af TV 2/Bornholm 2008.

27 Ebbe Gert Rasmussen: Hermed consenteres og samtykker (Lunds Stifts Årsbok 2008: Stig Alenäs (red.): Roskildefreden 350 år) s. 216ff.

Degnen Rasmus Ravns anekdoter i Aa Kirkes kirkebog 1654-1671¹

Af Camilla Luise Dahl

Aa Kirke, foto o. 1890. Kirke for Aaker sogn og Aakirkeby, Bornholms hovedkirke, »Kapitelskirken« kaldet, fordi Lunds domkapitel havde kaldsret til kirken. Denne fotografiske gengivelse af kirken er en af de ældste, vi kender; landevejen gennem Aakirkeby (og hovedlandevejen gennem Bornholm) er endnu kun en simpel grusvej. Næsten således har kirken set ud, da Rasmus Ravn bestred sit degneembede der. Billedet har tilhørt arkitekt Mathias Bidstrup, som forestod nedrivninger, nybygninger, ombygninger og »restaureringer« af næsten samtlige bornholmske kirker. Bornholms Museum.

Rasmus Ravn, også kaldt Bornholms første historiker, er især kendt for sit værk »Borringholms Krønike« - Bornholms historiske beskrivelse, »Chronica Boringiaca«, udgivet i 1671. Genudgivet ved Johannes Knudsen, Rønne, 1926.

Aa Kirke var kirke for sognet Aaker såvel som for købstaden Aakirkeby sammesteds. De to - Aaker og Aakirkeby - havde fælles kirke og kirkebog. Aa Kirke fik i året 1654 Rasmus Ravn til degn² og dette resulterede i en unik samling af anekdoter og randbemærkninger indsat i kirkebogen herfra. Specielt årene ved den svenske besættelse af Bornholm er flittigt beskrevet. Aa Kirkes kirkebog er nu et af de mest bevaringsværdige manuskripter fra 1600-årenes Bornholm.

Var Rasmus Ravn bornholmer af fødsel?

Rasmus Pedersen Ravn blev født omkring 1602. Der er en hvis uenighed om hans fødested, og om hans ungdom kendes næsten intet. Den bornholmske historiker M.K. Zahrtmann placerer hans fødested til København, på baggrund af, at Ravn i 1620'erne skulle have befundet sig ved Universitetet i København og fulgt forelæsninger af blandt andre den naturkyndige og historieinteresserede professor Ole Worm foruden naturvidenskabsmanden magister Christen Longomontan. Zahrtmann tilføjer, at Ravn imidlertid ikke er at finde blandt de immatrikulerede i de bevarede lister fra Københavns Universi-

tet, men disse er kun mangelfuldt bevarede.³ Uagtet manglende immatrikulationsår (og dermed henvisning til oprindelsessted), så kan antagelsen om, at han dermed skulle være københavner naturligvis ikke lægges på dette argument alene; de store universiteter trak naturligvis studerende til fra alle egne af landet. At Ravn har modtaget undervisning af de to, kan der ikke være så megen tvivl om. Ravn anfører selv, at han af egen erfaring har hørt sine højt lærde »D.D. Præceptoribus Doct. Olao Wormio og Mag. Christ. Longomontano«, altså sine herrer doktorer og læremestre fortælle rosende ord om specielt de bornholmske studerende, der var både »sindige og meget bekvemme til at kunne lære«. Heller ikke dette synes imidlertid at være et godt argument for at Ravn var fra København, for hvorfor skulle de to undervisere fortælle den formodede københavnske Ravn om særligt de bornholmske studerendes dygtighed, år før han selv fik noget med Bornholm at gøre?

Præstehistorikeren G. L. Wad anfører i Dansk Biografisk Lexicon, at Ravn snarere var »rimeligvis en Skaaning eller Bornholmer«.⁴ Denne formodning synes at kunne stemme overens med de par skånsk-bornholmske glosser, såsom fæpaag (påg, bornholmsk for dreng = fædreng) og suorte-Gertrud (bornholmsk svårta = sorte-Gertrud), der har indsneget sig i hans ellers flydende danske kirkebogsoptegnelse fra Aa Kirke.⁵ Lignende bornholmske glosser har også hist og her sneget sig ind i Ravns bornholmske »Krønike«.⁶ »Fejl« man således skulle forvente at finde hos en indfødt snarere end en tilflytter.

1 En særlig tak skal i denne forbindelse rettes til professor Niels Hastrup og seniorforsker ved Rigsarkivet Nils G. Bartholdy for tekstkommentarer, allehånde oplysninger og transkriptionsvanskeligheder, tak skal ligeledes rettes til Norman Madsen og Anekklubben Bornholm, for væsentlige informationer om personer og deres slægtsrelationer på 1600-tallets Bornholm.

2 Aaker og Aakirkeby var egentlig to sogne, nemlig Aaker sogn (Aa Kirkes sogn) og Aakirkeby købstads sogn, Sønder herred, Bornholm. Disse betjentes samlet af een præst, og der førtes for begge sogne kun een kirkebog. Aakirkeby var Bornholms ældste købstad, kirken kaldtes Aa Kirke. Pers. med. Ebbe Gert Rasmussen.

3 M.K. Zahrtmann: Rasmus Pedersen Ravn, i: Boringholms Krønike, forord, 1926, p. 1ff.

4 Dansk Biografisk Lexikon, bd. XIII, 1899, p. 547-48. I 3. udg. fra 1982, ved M. K. Zahrtmann, anføres Ravn som københavner.

5 Aa Kirkes kirkebog 1648-1741, fol.

6 Om disse sidstnævnte dog skulle være afskrivers eller Ravns egne skal ikke her yderligere kommenteres, se i stedet Joh. Knudsen, i Boringholms Krønike, p. III-XVII.

Rasmus Ravns professioner på Bornholm

Uanset om Ravn var sjællænder, skåning eller bornholmer, så er han efter universitetet kommet til Bornholm i en ganske ung alder, blot et par og tyve år. I 1627 finder vi Rasmus Ravn som enten rektor eller skolebestyrer ved skolen i Nexø. Måske har han allerede været i Nexø inden da, for i sin krønike beskriver han et stormvejr i Nexø 1625, som havde han været vidne til det selv.⁷ Titlen rektor har han måske ikke opnået i Nexø, for i en pulpiturindskrift i Nexø Kirke fra 1631 omtales han skolebestyrer »Dignissimus scholæ moderator«, skønt betegnelserne ellers dækkede nogenlunde samme embedsområde. Nexø skole havde desuden status af latinskole og var dermed med rektorat i 1600-årene.

Efter Nexø blev Ravn rektor ved Rønne Latinskole, vistnok fra 1632, hvorunder han også i tillæg fik embedet som degn eller kapellan ved Knuds Kirke. Rønne med annekset Knudsker var da samlet under en sognepræst. Latinskolen havde oprindelig haft til formål at fremme uddannelsen af præster, degne og kapellaner på Bornholm, men oftere virkede den som det påkrævede minimums skolegang for borgerskabets sønner (og endog døtre), indtil de kunne gå i fædrenes mere indbringende fodspor, typisk indenfor købmandskab og handel. Ravn virkede som rektor ved Rønne Latinskole frem til slutningen af 1653. Omkring årsskiftet 1653-54 overtog han det mere indbringende embede som sognedegn i Aaker, efter sin forgænger Bent Jensen (Frost), død 3. advent i december i 1653. Rasmus Ravn døde i Aaker degnegård 10. okt. 1677.⁸

Allerede i tiden som rektor i Rønne, var Ravn begyndt på sine skrivelser. I 1641 skrev han et 19 vers langt bryllupsdigt til

Herman Mortensen Bohns og Barbara Jørgensdatters bryllup i Rønne 10. jan. 1641. Medlemmer af Bohn-familien er endvidere hyppigt omtalt i kirkebogen, navnlig Hermans og Henning Bohns døtres bryllupper i 1660'erne og 1670'erne.

I midten og slutningen af 1640'erne udgav Ravn tillige flere moralsk opbyggelige andagtsbøger, ofte oversatte fra tysk. Således den i København i 1647 udgivne: »Ecteskabs Bog D. Casp. Melisandri, saar nyttelig for Christelige Ectefolck, oc i synderlighed for vnge Karles og Pigers Personer som acte sig i den H. Ectestand at indlade« samt den fromme »Inderlige Hierte-Sucke, eller Andectige Bønner imod Krig oc Orlog, Hunger oc Dyrtid, Pestilence oc andre Siugdomme, med ny Morgen oc Aften-Signelser, Bict, Communion, samt deylige Sange for denne nerværende bedrøffuelige Tids Tilstand anstillede, Tillagt en Hiertens Bøn mod Fienders Trængsel; forðum ved Iosua Stegmann i Tydske Tungemaal componeret mens nu paa Dansk eftter atskillige fornemme Folcks Begiering verteret« udgivet i København i 1648.

Sidstnævnte, et 566 sider langt værk, blev dedikeret til Christian IV's datter Hedvig og hendes mand Ebbe Ulfeldt, der var blevet ny lensmand på Hammershus. Denne fik Ravn også et godt forhold til, og det var Ebbe Ulfeldt, der siden blev talsmand for Ravns bøn til Frederik III om at lette hans kår.

Rasmus Ravn, også kaldt Bornholms første historiker, er dog utvivlsomt mest kendt for sit værk Borringholms krønike - Bornholms historiske beskrivelse, egentligt *Chronica Boringiaca*, udgivet i 1671, hvortil optegnelser i kirkebogen i Aa Kirke måske har fungeret som en årbog.

Ravns personlige venskaber med flere af øens præster fornemmes tydeligt i kirkebogen, hvor specielt mange præster omtales flittigt. Til vennerne talte blandt andre landsprovsten Jens Pedersen Borringholm, præsten til Svaneke og Ibsker Mikkell Niel-

7 Borringholms Krønike, p. 178.

8 Rørdam: Kirkehist. Saml. 4. Rk. I, 1889-91, p. 454 ff.

sen Nosebye, præsten til Nylarsker Jens Kyse og mange flere.

Når man gennemlæser Ravns kirkebogs-optegnelser fra ende til anden, vil man hurtigt se et system, eller rettere de rammer, der findes for Ravns personbenævnelser. Overordnet set kan de inddeles i tre hovedgrupper: 1) kendte, 2) venner og bekendte og 3) medlemmer af Ravns egen familie. Disse er dog på flere måder flettet ind i hinanden. Til den første gruppe hører hovedsageligt øens »kendisser«, kommandanter, lovmænd, præster og andre øvrighedspersoner. Af præsterne har mange tillige været personlige venner, og hos dem ses et af Ravn tydeligt kendskab til deres familierelationer, mens andre blot er omtalt efter embedstid, ved indsættelse eller dødsfald. Kendte udenfor Bornholm er praktisk talt begrænset til anmærkninger om de kongelige. Ravns bekendte fra Bohn-familien optræder ved flere lejligheder, blandt andet er døtrenes ægteskaber bemærket i kirkebogen. Bohn-familien hørte så vidt vides, ikke med i kredsen af Ravns nære venner, men de må betegnes som nogle af øens »kendte« folk.

Ravns familierelationer

Om Ravns familiemæssige forhold vides ikke meget. Han var, da han ankom til Aaker, allerede gift. Man antog tidligere, at hustruen var den Boel Degn, der omtales i kirkebogen i 1660⁹, dette er siden afvist af Zahrtmann, og Ravns hustru har siden da været angivet som N.N. Hustruen må imidlertid have heddet Mette, og hun døde i Aaker i 1678, året efter sin mand. I kirkebogen er anført: »27. Mart. Mette, Sal. Rasmus Rafns. 71. Aar.« Dvs. Mette, afdøde Rasmus Ravns hustru. Det er sønnen Peder, der har skrevet notitsen.

I det førømtalte værk »Inderlige Hierte-sucke« af Rasmus Ravn, havde nogle af Bornholms præster ledsaget skriftet med latinske og enkelte danske vers; som typisk for tiden er de tilføjet med deres latinske navne. Disse talte præsterne: 1. Janus Petri Burgundholm. Pastor in Boelskier et Netzøe, Præpos. Insul. Dvs. provsten og præst til Bodilsker og Nexø Jens Pedersen Borringholm. 2. Michael Nicholai Rhinopolitanus, ecclesiarum Japatanæ et Cygneanæ Pastor. Dvs. Mikkel Nielsen Nosebye, præst til Ibsker og Svaneke kirker samt 3. Janus Kysius Sædlandus, divi Nicolai apud Borringos Pastor, altså Jens Kyse Sjælland, præst til Skt. Nikolaj på Bornholm. Med andre ord tre af hans nære venner. Interessant er det, at »Michel Nilsen Noseby, Guds uværdige Tiener til Jipskiær og Svanicke Sogne« samtidig skriver sig som Rasmus Ravns svoger.¹⁰ Af forskellige årsager synes hverken Ravn at have ægtet Nosebyes søster eller Nosebye Ravns. I stedet må det være Ravns hustru der var en søster til Mikkel Nosebyes hustru. Hans hustru var på dette tidspunkt (i 1646)¹¹ Christine Didriksdatter, datter af en tidligere præst til Aaker, Didrik Castensen Colding, og Ravns hustru turde således have heddet Mette Didriksdatter. Mette må have været barn af Coldings første hustru, hvis navn ikke er kendt. Didrik havde foruden Mette og Christine mindst to andre døtre, datteren Annike, hvis børn siden tog navnet Funch, ligesom flere af Didriks børnebørn og datteren Margrethe, der blev gift med Aakerpræsten Svend Larsen Bore.

Hvad der yderligere bestyrker antagelsen om et slægtskab mellem Ravns hustru og Didrik Castensen Colding, er en sag om præstegården i Aaker og dens markskel. I 1620'erne havde Coldings forgænger Morten Brynch forsøgt at bortbytte den davæ-

9 Petersen: Sjællands Stifts Degnehistorie, p. 201.

10 Rørdam. Kirk. Hist. Saml. 4. rk. I. bd, 1889-91, p. 457.

11 Forordet er dateret: Rønne 8. Decbr. 1646, mens bogen blev trykt 1648.

rende præstegård (Kannikegård) til en mindre, idet han ikke magtede at vedligeholde den store gård. Tilladelse blev givet 27. aug. 1622 af Canonicus i Lund, Willich von Westhofen til præsten til Aaker »Martin Laurentius Brünchius«.¹² Morten Brynch nåede dog aldrig at flytte, da han døde forinden, men efterfølgeren Colding overtog den nye aftale og enten totalrenoverede en allerede eksisterende gård eller opbyggede en hel ny præstegård på dette sted. Senere blev der tilsyneladende tvivl om omfanget af de tilliggende jorder til gården, og 3. marts 1630 skulle præstegården og dens markskel besigtiges og en aftale komme i stand. I 1655 blev et stykke jord mellem præstegården og en anden gård mageskiftet bort, og her var Rasmus Ravn involveret, dels fordi jordstykket tilhørte degnegården, men også fordi Ravn havde været involveret i den tidligere aftale om markskellene, og tilsyneladende også fordi han havde været involveret i bygningen af den nye præstegård.

Bygningen blev som bekendt påbegyndt i 1624, på et tidspunkt hvor Ravn ellers almindeligt anføres som end ikke at have været på Bornholm. Hvis dette således skulle stemme, så må Ravn have været på Bornholm og tillige enten have boet i eller haft anden tilknytning til Aaker allerede i midten af 1620'erne. At han tillige skulle have haft nogen form for involvering i bygningen af Coldings præstegård, da den påbegyndtes i 1624, eller inden den blev bygget færdig i årene derefter, så er det altså tyve år før han fik hvervet som degn dette sted og dermed havde en naturlig tilknytning til Colding og Aaker præstegård. Såfremt dette stemmer, synes der ikke at kunne findes anden forklaring, end at han vitterlig var svigersøn til Colding og at det var i denne egenskab, at han har været involveret i præstegårdsbyg-

geriet dette sted. Præcis hvilken involvering, der da var tale om, fremgår imidlertid ikke klart, og om han har optrådt som vidne, værge eller lignende er uvist, men det indikerer et nære forhold mellem Ravn og Colding end almindeligvis antaget, og placerer tillige Ravn i Aakirkeby, før han nedsatte sig som skolemester i Nexø i 1627.¹³

Hvad der tillige om muligt kan antages som argument for samme, er det forhold, at begge Ravns kendte voksne børn, i øvrigt navngav en søn Didrik.

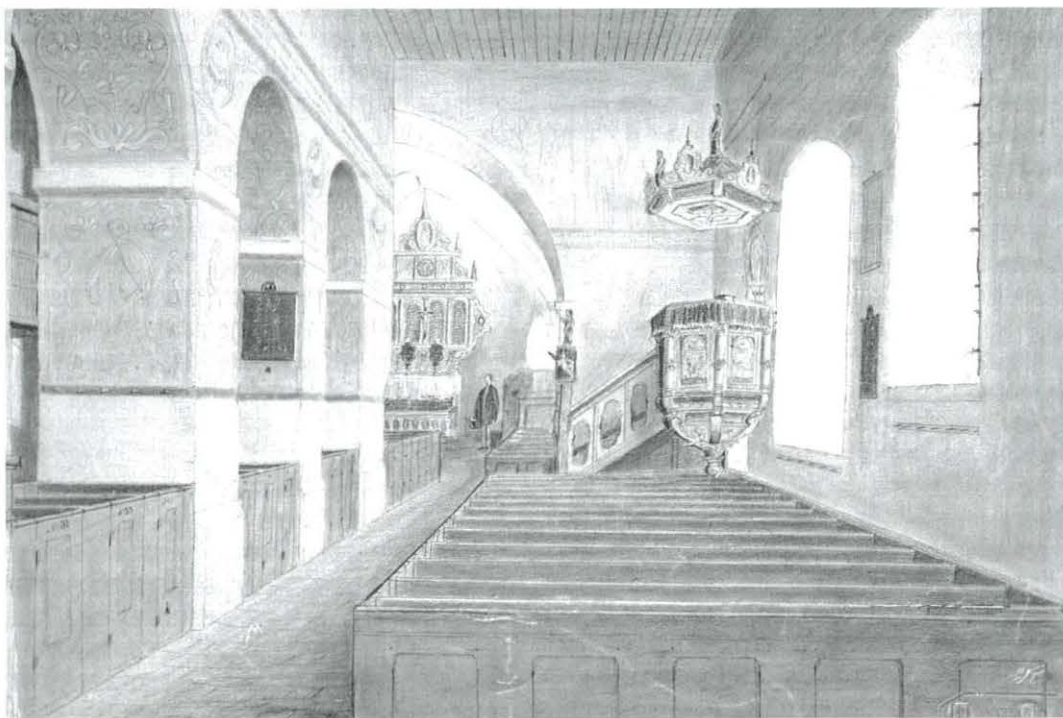
Mette har været en af Didrik Castensens ældste døtre, født i 1606 eller -07. Flere børn, som der utvivlsomt har været, kendes ikke. Didriksdøtrene er formentlig født i enten Kolding, hvor faderen kom fra, eller fra det sted, hvor han senere blev ordineret til præst. Til Aa Kirke kom han først i 1624, da Mette var omkring 17-18 år gammel. Modernen må have været død i 1620'erne, for ved denne tid giftede Didrik Castensen sig igen, denne gang med Christine Steffensdatter. Datteren Margrethe, Mettes halvsøster, er den eneste af døtrene, der med sikkerhed vides at være datter af Christine Steffensdatter.

Om Mikkel Nielsen Nosebye berettes i en præsteindberetning fra 1738, at det var fordi han i 1626 var tre gange gift på bare eet år, at han ikke blev udnævnt til landsprovst efter hr. Jens Pedersen i Bodilsker, skønt han var den ældste og dermed den nærmeste efterfølger.¹⁴ Såfremt dette er korrekt, så må Nosebye have været gift hele fem gange. Hans første hustru, Anne Frandsdatter, der var formandens enke, må i så fald have været død i begyndelsen af det år, Nosebye havde ægtet og mistet endnu en hustru samme år og slutteligt ægtet Christine Didriksdatter i slutningen af året. I Ravns kirkebogsoptegnelser omtales Christine, der døde

12 Hansen: Aaker Præstegård i 200 Aar. Born. Saml. I. rk, II. bd, 1907, p. 9.

13 Borringholms Krønike, p. 131, Hansen: Aaker Præstegård i 200 Aar. Born. Saml. I. rk, II. bd, 1907, p. 8-14.

14 Series Pastorum, p. 49.

Aa Kirkes indre før 1874. Det er i dette kirkerum, de mange bryllupper, dåbshandlinger og begravelser, som nævnes i kirkebogen, er foregået. Kirken har set således ud, da Rasmus Ravn var degn på stedet, og det kunne i princippet være ham, der stod ved alteret. For året 1663 kan man læse i hans notater: »mand=folckstolene i kirken foretagen paa ny at forfærdigis.« Det vil sige, at de stole man ser på tegningen, som er mændenes side i kirken, var fra Rasmus Ravns tid som degn i kirken. I 1874 byggede man kirken helt om, idet man bl.a. fjernede den svære arkademur, der gik på langs af kirken. Efterfølgende er inventaret udskiftet. Tegning af Janus L. J. Ridter: Originaltegning på Nationalmuseet.

i barselsseng i 1653, samt Nosebyes sidste to hustruer, Maren N.N., der døde 1658 og slutteligt Rakel Johansdatter, som han ægtede 1659.

Om dette slægtskab har haft nogen betydning for Rasmus Ravns udnævnelse til degn i Aaker, kan vi gisne om; da Rasmus Ravn blev udnævnt, var hustruens halvsøster Margrethe præstefrue i Aaker. Men ellers anføres oftere hans nære venskab med landsprovsten Jens Pedersen Borringholm som en vægtig grund.¹⁵

Slægtskabet med Didrik Castensen Colting og hustruen Christine Steffensdatter forklarer bestemt den hyppighed, hvormed netop medlemmer af denne familie omtales i Ravns notitser, specielt om Christine Steffensdatter, der jo må have været Ravns egen kones stedmor, om hendes ægteskaber, børn og død.

Parret Mette Didriksdatter og Rasmus Ravn må have haft mindst tre børn, men sandsynligvis flere, der måske allerede var så store at de blev i Rønne, da parret flyttede til Aakirkeby, der kan også have været flere afdøde børn blandt dem. Da Mette og Rasmus flyttede til Aaker var de begge i 50'erne og kunne have nået at være gift allerede

15 Zahrtmann, i Borringholms Kronike, p. 2-3.

1. Søndag en Torsdag
Præst: Nils Møzen

ANNO 1657

Pasche 3. 29. Ma
Pegn Rasmus Rafn

Agte Børn

1. Søndag 1. Epip. Jørgen Hanss Datter Karen
2. 2. Epiphaniæ. Simeon Hanssens Søn Anden
3. Septuag. Rasmus Andersens Søn Mons
4. og Peder Christoffers Datter Ane
5. og Nils Tiesens Datter Berete
6. Invocat. Anders Peders Søn Serpe
7. og Udb. Nils Jensens Datter Ellen
8. Remin. Unge Peder og Søn Mons
9. Oculi. Anders Uddes Datter Marek
10. og Christoffer Schæders Datter Karen
11. Leetare. Unge Anders Schæders D. Elden
12. og Lars Nilsens D. Christin i Egeby
13. Tridica. Sep. Christoff. D. Karen i Egeby
14. og Udb. Mads Peders D. Gertrud i Græge
15. fest. Annunc. Nils Pedersen Raadmands
16. to Børn Peder og Gertrud
17. og Hans Michelsens Søn Michel
18. Gynmod. Mads Ols. S. Jens i Beckegård
19. og Jacob Anders. Schæders D. Karen
20. Miferic. Henrik Schultis S. Jochum
21. og Jochum Möllers Datter Hanna
22. og Jøen Grøget Datter Segne
23. og Ewert Schomagers Datter Christin
24. Tridica. Jens Clauffsens Datter Gertrud
25. Cantate. Jøen Olsens Datter Christine
26. Gynmod. Udb. Peder Jenss Søn Mons
27. og Udb. Beretel. Madsens S. Anders
28. fer. 2. Pent. Hans Rasmuss S. Rasmuss Søn
29. og Anders Hanss S. Jens her i Høen
30. fest. Trin. Peder Hanss S. Jens i fogedgaard
31. 3. Trin. Udb. Michel Jenss Søn Daniel
32. 4. Trin. Hans Møns D. Maren i Strindb
33. 5. Trin. Jens Hanss Datter Berete i Rye

34. og Peder Henriks S. Henrik her i Rye
35. og Hans Jenss Datter Ane i Nyby
36. 6. Trin. Christen Torkells Søn Jørgen
37. 9. Trin. Unge Hans Ols. S. Hans her i Rye
38. og Jens Madsens S. Christine her i Rye
39. 10. Trin. Udb. Anders Peders Søn Ole
40. og Lars Andersens Datter Lijbet i Nyby
41. 14. Trin. Nils Peders Søn Peder her i Rye
42. og Peder Poulsen Søn Lars i Boerne
43. 15. Trin. Henrik Madsens S. Peder i Boerne
44. 16. Trin. Mons Ols. S. Mathias
45. og Hans Lasse. Sejeris Datter Christine
46. 17. Trin. Abraham Jenss Datter Berete i Hollegaard
47. 18. Trin. Poul Jenss S. Mons i store Hællegaard
48. og Udb. Rasmuss Peders D. Ellen
49. 22. Trin. Henrik Jacobs D. Barbara her i Rye
50. 24. Trin. Peder Jenss S. Jens i Linge
51. og Morten Rasmuss Søn Esben af Nyby
52. 3. Advent. Claus Anales Datter Karen i Rye
53. og Michel Peders S. Børn i Græge
54. nemlig Mons og Elsbet
55. fer. 2. Nat. Rasmus Moritsens D. Margre

Uægte Børn

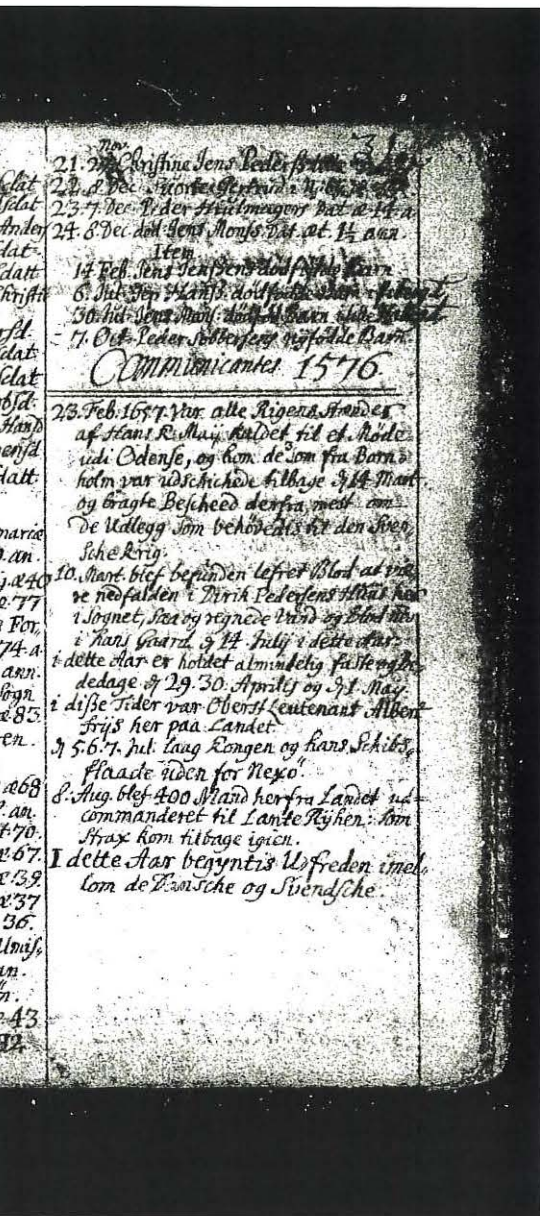
1. Palmæ. Kjeld Anges og Christine Nils Møns Datter deris Uægte Søn Arge
2. 3. Trin. Mons Schaanssens Datter Birek af Lunde med Myster Rasmuss Hildemann Christin Nilsen
3. 2. Jul. Christine Gumpis Uægte Datter Boel med en Schaanssens D. Nils Mønsen af Lunde
4. 10. Trin. Margret Andersens i Strandhøen her i Rye Uægte Søn. Jaderen van doel
5. 17. Trin. Hans Kofod Mønsens og hans Hensquindis Beretel. S. Ole
6. 19. Trin. Anders Clauffs af Vestmarie Søn og Boel Pinks Datter deris Datter Christen

Brudera

1. Leetare. Hans Jenss S. Jens
2. 1. Pasche. Mons Jensens S. Jens
3. 2. Pasche. Rasmus Jenss S. Jens
4. 3. Trin. Claus Jørgens S. Jens
5. 6. Trin. Jens Hanss S. Jens
6. 7. Trin. Udb. Rasmuss S. Jens
7. 8. Trin. Mons Nils S. Jens
8. 9. Trin. Mads Jenss S. Jens
9. 10. Trin. Mads Jenss S. Jens
10. 11. Trin. Jørgen Henriks S. Jens
11. 12. Trin. Hans Jørgens S. Jens
12. 13. Trin. Hans Clauffs S. Jens

Lig

1. 6. Jan. Nils Jørgens S. Jens
2. 1. Septuag. Hæde Annen
3. 23. Feb. døde Peder Jenss
4. 24. Feb. døde Karen Udb. Standerseke i Almby
5. 28. Feb. døde Jens Bück
6. 4. Mart. Mons Lassen i Rye
7. og Christoff. Skreders
8. 9. Palmæ. Nils Peders S. Jens
10. 13. April. døde Karen
11. 14. April. Michel Søn i Rye
12. 16. Apr. døde Christine
13. 21. Apr. Elise Peder S. Jens
14. 1. May. død. Udb. Jens i Rye
15. 18. Jul. død. Guber S. Jens
16. 6. Aug. Nils Andersens
17. 9. Octob. Christine Søn
18. 19. Nov. død Christen
19. 23. Nov. død. Raadmand Nils
20. 28. Nov. død. Ane Sep.

mens Rasmus var i Nexø mellem 1627 og -32, eller endog allerede i midten af 1620'erne, hvis Ravn allerede da havde tilknytning til Didrik Castensen Colding, hvilket meget tyder på. I 1625 var Rasmus Ravn 23 år gammel og Mette omtrent 18-19 år, ikke en ualmindelig alder for kirkefolk at blive gift.

De tre af parrets børn der kendes, er sønnen Lars, der døde i Aaker 1654, sandsynligvis af pesten der hærgede det år, datteren Ellen, (ca.1635-1695), der blev født, mens Rasmus Ravn underviste i Rønne og senere blev gift med Lars Jensen på Store Egebygård i Aaker, og slutteligt sønnen Peder, der var gift først med Boel Hansdatter (ca. 1643-1678)¹⁶, enke efter Jens Buch i Aaker, og siden med Ane Rasmusdatter (ca. 1652-1732).¹⁷ Det var denne søn Peder, der blev degn i Aa Kirke efter sin far. Peder døde ved en tragisk ulykke 23. dec. 1696.¹⁸ I kirkebogen er anført: »ihielslagen paa Kirkegaarden af en Askegreen som falt ned paa hannem.« Af disse børn er det kun datteren Ellens alder, der oplyses ved dødstidspunktet.

Anekdoter i kirkebogen

Med Rasmus Ravn som degn i Aakirkeby får vi en mængde spændende anekdoter, samlet under hvert år i et lille afsnit om årets mest interessante historier. Ravn har fyldt kirkebogen med små pudsige bemærkninger om sognebørnene og folk udenfor sognet, røverhistorier, små beskrivelser, specielt om de andre præster på Bornholm, store personligheders bryllupper og dødsfald, om kriminelle, om usædvanlige vejrlig og meget, meget andet. Måske også for se-

16 Død i barselsseng med sønnen Didrik, måske opkaldt efter Peders morfar Didrik. Parret fik før da tvillingerne Mette og Rasmus opkaldt efter Rasmus Ravn og Mette Didriksdatter. Også Rasmus Ravns datter Ellen fik en søn med navnet Didrik.

17 Ane overlevede Peder Ravn med næsten 40 år og døde som almissemø i 1732 i en alder af 80 år.

18 Begravelsen forretnedes d. 30. dec. dette år, i kirkebogen er Peder Ravns alder ikke anført.

nere at huske dem selv, for efter flere års arbejde var Borringholms Krønike færdiggjort i 1671 og heraf fremgår også mange af de oplysninger Ravn havde samlet i årenes løb som degn i Aaker.

Den bevarede Aakirkeby kirkebog starter i 1686 og fortsætter kronologisk frem til 1741, herefter findes, startende fra fol. 300, en afskrivning af en ældre kirkebog med overskriften: »Herefter følger en kort Extract af de ældste Kirkeböger, som her ved Aakirke er at finde« begyndende med årstallet 1648. Den første del af afskrivningen af den ældre nu forsvundne kirkebog er påbegyndt med ibrugtagelsen af den nye kirkebog i 1686/1687. Måske afskrevet af sønnen Peder, der sad som degn i Aa Kirke frem til 1696, eller af præsten selv, Thue Larsen Lyster, præst 1687-1705. Sidstnævnte mulighed støttes af Rørdam.¹⁹ Flere hænder har tydeligvis været involveret i arbejdet, så intet taler mod, at de begge kan have afskrevet fra den gamle kirkebog i perioden.

I 1641 var samtlige præster af Sjællands biskop blevet pålagt at føre kirkebog over de kirkelige handlinger: dåb, trolovelse, vielse og begravelser. Ved kongebreve 1645-46, blev påbudt gjort gældende for hele landet. I 1685, da Johan Didrick von Wetberg var blevet kommandant og amtmand for Bornholm og i den forbindelse fik de bornholmske kirkeregnskaber til revision, opdagede han, at stort set ingen af præsterne førte de påbudte kirkebøger. Han lod derfor fremstille en række protokoller, de såkaldte »amtmandskirkebøger«, som han lod de stedlige kirkekasser betale. Samtidig forsynede han hver protokol med en formanings-tale, hvori han under henvisning til bestemmelserne i Danske Lov pålagde præsterne at føre kirkebøger. Aaker er et af de få sogne,

der inden denne tid havde ført kirkebog, og den eneste bevarede kirkebog fra Bornholm fra tiden før 1685. Det må være i denne forbindelse at den gamle kirkebog blev kopieret, i al fald indeholder også Aa Kirkes kirkebog den indledningsvise formanings-tale af von Wetberg dateret 1686 og det har formentlig været von Wetbergs ønske, at den tidligere kirkebog, måske i slet stand, blev kopieret, når den nye toges i brug.

At afskrive den gamle kirkebog folio for folio har utvivlsomt været et møjsommeligt og langvarigt arbejde. Intet under at det ville tage adskillige personer at få den færdiggjort, hvilke da også sideløbende småkommentarer og randbemærkninger fra senere hænder vidner om.

Afskriften er ikke fra Ravns egen hånd, for han døde i 1677, og afskriften er omtrent et tiår senere. Det er således ikke Ravns egen håndskrift vi ser, men afskriften er utvivlsomt en nøjagtig kopi af Ravns ord for snart 400 år siden. Under året 1654, finder vi under »Begræffuede Liig« den understregede bemærkning: »6 april, klok . I . formid: Døde Hr. Svend.« og i margin tegnet en lille hånd med fremstrakt pegefinger! Randtegninger, der måske allerede har været der i Ravns original.²⁰

Flere steder er personnavne, omtalt i kirkebogen under dåb, dødsfald eller vielser, understreget. Nogle af disse kan have været understreget af Ravn selv i den originale kirkebog, for de korresponderer med personer omtalt i Borringholms Krønike, i så fald måske understreget, fordi han senere har været inde i kirkebogen for at finde omtale af de enkelte personer. Atter andre understregninger må være blevet til efter Ravns tid, for de fortsætter ind i tiden, hvor sønnen Peder var degn. Understregningerne kan være indsatte i Peder Ravns tid eller først

19 Rørdam: Nogle Optegnelser fra Bornholm: Uddrag af Rasmus Pedersen Ravns Skrifter. Kirk. Hist. Saml. 4. rk, I. bd, p. 469.

20 Aa Kirkes kirkebog 1648-1741, fol. 307.

Udsnit af epitafiet fra Aa Kirke fra 1652. Til højre ses et ægtepar, Jens Hansen og hustru med to børn, det ene er et lille svøbelsesbarn i en vugge. Hans forældre og søskende ses til venstre for teksten. Et rødt kors over enkelte af personerne angiver, at de på det givne tidspunkt var afdøde. Sidste del af indskriften lyder således: »Anno 1652 den 25. february Haffuer Jens Hansøn bekosted dene Taffle«. Foto Bornholms Museum.

senere, af afskrivere eller af en endog endnu senere hånd og af nu ukendte årsager.

Ravn må have indført sine notitser, hvor der var plads. Nogle steder har man fortsat en sides notitser på en foregående side, hvor der var plads. Nogle steder har han efterfølgende ført nye kommentarer til en allerede eksisterende tekst, efter nye oplysninger kom frem. Disse kan ikke være afskriverens arrangement, der snarere slavisk har afskrevet en eksisterende kronologi.

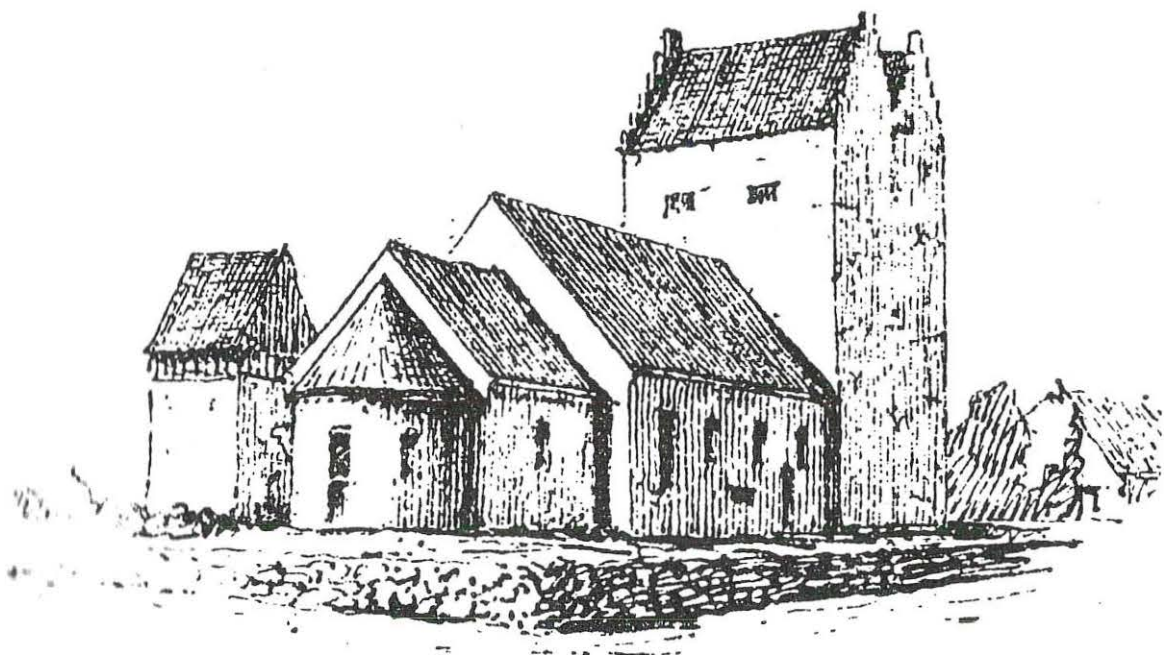
Det her trykte udtog er et udvalg af enkelte af Ravns notitser anført under dåb, vielser og dødsfald samt hans årbogslignende anmærkninger om stort og småt i det forløbne år, der i kirkebogen er anført i en samlet kolonne i slutningen af hvert kirkeårs begivenheder. For førstnævntes vedkommende er kun medtaget et lille udvalg, hvor Ravn har tilføjet notitser og bemærkninger om personerne udover de sædvanlige navne- og aldersdata samt personer, der også optræder i hans årbogsanmærkninger.

For sidstnævntes vedkommende, årbogsanmærkningerne, er disse medtaget i sin fulde helhed.²¹

Kun få degne har fyldt kirkebøgerne med spændende historier og kun i de mest ekstreme eller bemærkelsesværdige tilfælde. Forgængeren til Ravn som degn i Aakirkeby, Bent Jensen, har ikke anført anekdoter i kirkebogen. Der står ganske vist små oplysninger samlet under 1651 og 1652, år hvor Bent Jensen var degn, men man mistænker stærkt Rasmus Ravn for at have tilføjet disse senere. Dels er de af samme art som Rasmus Ravns notater, dels dækker de årene frem til 1654, skønt indsat under året 1652, Bent Jensen selv døde i 1653.²² Før denne tid har Bent Jensen ikke selv tilføjet notater til kirkebogen. Sønnen Peder, der fulgte Ras-

21 Et lille uddrag af kirkebogen sammen med uddrag af Boringholms Kronike, er tidligere udgivet af Rørdam i Kirk. Hist. Saml. I 1889, et uddrag er tillige trykt i Bornholmske Samlinger I. rk. bd. 31, årg. 1947 af Erh. Quistgaard.

22 Aa Kirkes kirkebog 1648-1741, fol. 301-303.

Tegning af Aa Kirke med klokketårnet mod syd, ud mod landevejen. Ravn fortæller i maj 1663, at der blev »lagd Tagsteen paa Aakirkis Klocke=Taarn, ti der laag för ickun Dæller derpaa: og blef samme Taarn da fordönnicket paa siderne...«. Som det anes på tegningen er det nu nedrevne klokketårn forsynet med tagsten. Det fik tårnet første gang i 1663, før det havde det været tækket med brædder (Dæller). Tårnets bindingsværk blev samtidigt beklædt med brædder. Tegning Julius Löffler, Nationalmuseet, o. 1870.

mus Ravn i embedet, havde desværre ikke arvet sin fars smag for anekdoter i sin første tid som degn, udover nedskrivningen af de rent kirkelige handlinger som dåb, trolovelser, bryllupper og begravelser, findes kun yderst få randbemærkninger, og hovedsageligt begrænset til omtale af bispevisitationer.²³ Først mod 1690, begyndte også Peder

Ravn at fylde kirkebogen med smånotitser om løst og fast, i øvrigt også hans efterfølger igen, men disse skal ikke yderligere behandles her.

Anderledes er det naturligvis med Rasmus Ravns små anmærkninger. Naturligvis nævnes også præster i andre sogne, hvornår de indsattes, døde og også hvem de ægtede, men ellers var ingen person for ubetydelig til at blive nævnt, når blot historien var interessant nok.

Rasmus Ravns anekdoter i Aakirkeby's kirkebog giver os først og fremmest et spændende indblik i bornholmernes liv ved midten af 1600-tallet. Og derudover ikke mindst fornøjelig læsning om en degn og hans tid.

²³ Der findes fire korte afsnit, af få linjer hver, der er nedfældet af Peder Ravn mellem 1678 og 1682. Disse er gengivet af Rørdam i Kirk. Hist. Saml. 4. rk, I bd, p. 480. Der findes et manuskript med lignende årbogsoptegnelser forfattet i Svaneke eller Østermarie, bevarede folier dækkende årene 1645-70 og 1676-80, tidligere tilskrevet degnen i Østermarie (Laurids Mikkelsen). Danske Magazin, bd. I, årg. 1745, senere af Zahrtmann foreslået, at det var en dagbog ført af Peder Kofoed, rådmand i Svaneke. Born. Saml. rk. I, bd. 37.

Aa Kirkes Kirkebog:

1. jan. en Tisdag.
Sognepræst Hr.²⁴ Rasmus Jensen

Anno 1650

Paasche 14. April
Sognedegn, Bent Jensen

NB. d. 6. Mart. 1650 Döde Hr.
Hans Gregersen²⁵ i Povlschersogn.²⁶

1. jan. er en Onsdag.
Sognepræst Hr. Rasmus Jenss.

Anno 1651

Paasch 30. Mart.
Sognedegn, Bent Jensen Frost

²⁷I dette Aar döde her i Kaldet
Hr.. Rasmus Jensen Middel=
far²⁸, og i hans Stæd kom Hr.
Sven Larsen,²⁹ Hr. Lars Olsens³⁰ Søn i
Rønne, han fik til Hustru sin Sal.³¹
Formands³² Stifdatter: Margrete, som
war Sal. Hr. Dirik Castensens³³ Datter.
hvilken hafde vært Sognepræst
her, nest for Hr. Rasmus:
Hr. Rasmus var Sogne Præst i
15 Aar hans Formand Hr. Dirik
i 14 Aar.

- 24 Hr.: titulering brugt om præster. Forekommende er også Hr. Velværdige, modsat Hr. Velb. = Velbyrdige, titulering brugt om adelige (til tider om frimænd). Tidligere var titlerne Hr. og Fru brugt om adelige alene.
- 25 Præsten Hans Gregersen Colding, præst til Poulsker, immatrikuleret på Københavns Universitet med regensstipendium d. 23. dec. 1605, var 1613 hører i Bergen. Kaldelsesbrev anføres i Hübertz Aktstykker til d. 12. nov. 1620 fra Lund og Colding må have været indsat i embedet i Poulsker i løbet af 1620, død i embedet 7. maj. 1650. Omtales af Ravn i Borringholms Krønike under dødsår.
- 26 Rasmus Ravn var endnu ikke degn i Aa Kirke, men det er sandsynligvis ham, der efterfølgende har indføjet kommentarer på forgængerens sider da han blev degn i 1654.
- 27 Ibid.
- 28 Rasmus Jensen Medelfar/Middelfart, præst til Aaker, ordineret 20. juli 1638, indsat 10. jan. 1639, død i embedet 12. marts 1651. Han blev gift med forgængerens Didrik Castensen Coldings enke, Christine Steffensdatter. Se også under Anno 1667.
- 29 Svend Larsen Bore også kaldet Borringholm. Præst til Aaker, indsat 1651, død 6. april 1654. Bore var søn af Lars Olsen/Olufsen Borringholm og Abelone Nielsdatter. Bore ægtede 19. okt. 1651 sin forgængers steddatter, Margrethe Didriksdatter, datter af Didrik Castensen Colding og Christine Steffensdatter. Svend Larsen og hustruen Margrethe fik to sønner der blev præster, Lars, der blev præst til Nexø og Bodilsker, og Didrik til Aaker.
- 30 Lars Olsen/Olufsen Borringholm, også kaldet Vestermarker, søn af Oluf Lauridsen Skaaning, præst til Vestermarie, indsat 1574, Provst 1592, d. 1619/20 og dennes hustru Gertrud Svendsdatter. Lars Olufsen Borringholm var immatrikuleret under navnet »Laurentius Olai Borringius« ved Københavns Universitet 1606, præst til Rønne og Knudsker, indsat 1612, død af pest 5. jul. 1653. Gift med Abelone Nielsdatter. Parret fik flere børn, heriblandt to sønner, Svend Larsen Borringholm, også kaldet Bore, der blev præst til Aaker og Ole/Oluf Larsen Borringholm, der blev præst til Pedersker kirke.
- 31 Sal.: Salig = afdøde.
- 32 Formand: forgænger. Eftermand: efterfølger.
- 33 Didrik Castensen Colding, student i Roskilde, indsat som præst til Aaker 1624, død 7. nov. 1638. Hos Resen anføres Diethericus Castænnii Coldingensis som præst i 14 år. I følge Ravn i Borringholms Krønike, blev præstegården i Aaker bygget af Colding med hjælp fra kirken og sognebornene: »Er her og en skøn Præstegaard paa Bygning, som af den salig Mand Hr. Dirich Castensen Colding er funderet, Kirken og Bønderne tilhjulpen, saa den ikke nogen Steds her kan bedre og skønnere findes.« Dette stemmer overens med en visitationsrapport fra forgængerens tid i 1616, der angiver at den daværende præst Hr. Morten Brynch lod præstegården skammeligt forfalde og i 1622 forsøgte at bytte den til en mindre. Se også forord.

1. jan. er en Torsdag.
Sognepræst Herr Svend Larsen

Anno 1652

Paasche 18. Apri.
Sognedegn Bent Jensen

Dominica 1. Trin³⁴: 1652 holt Hr. Hans
I Poulschersogn³⁵ Brüllup med Sal.
Rasmus Jensens Enche af Aa=
kersogn.³⁶
I efterfølgende Aar 1653 har Pesten an=
fanget her paa Landet i Nexö og er saa
död af Pesten fra d. 16. Aug. 1653 og til
in Decembri 1654 som fölger:
I Rönne = 304 Mennischer
Item Knudschersogn = 108
Item Nykersogn --- = 152
Item Clemedschersogn = 278
Item Ryschersogn -- = 230
Item Hasle --- = 133
Item Olschersogn -- = 81
Item Sandvig og Allinge = 102
J Rösogn ----- = 154
J Østerlarschersogn = 295
J Gudium og Meelsted = 105
J Østmaria sogn --- = 375
J Ibschersogn ----- = 229
J Svanecke -- = 157
J Nexö ----- = 413
J Boelschersogn --- = 186
J Poulschersogn --- = 239
J Pederschersogn --- = 243
J Aakirke sogn og Bÿ = 557
J Nicolai Sogn³⁷ og Arnager = 202
Item Vestmaria Sogn --- = 352.³⁸

Anno 1653 19. Trin. Christine³⁹ Hr. Michels i Ibs=
schersogn⁴⁰ fødte en Søn Dirick, og dödte hun Torsdag
nest efter.⁴¹

- 34 Trinitatis: førstkomende søndag efter 2. pinsedag, der altid faldt en mandag. 1-26. sønd. eft. Trin. = de efterfølgende søndage.
- 35 Hans Andersen Ravn, el. Rafn, præst til Pouls Kirke, indsat 1650. Fødested og forældre ukendt, muligvis født i Ålborg eller student herfra, såfremt det er ham, der blev student herfra under navnet Johannis Andreæ Alburgensis i 1636. Han blev gift 1. Trin 1652 med Christine Steffensdatter, enke efter to præster i Aaker. Ingen overlevende børn er kendt. Hans Andersen Ravn døde af pest 5. juli 1654. Hans dødsfald omtales af Ravn i Aakirkeby kirkebog såvel som Borringholms Krønike. Hos Resen i Atlas Danicus anføres Johannes Andreæ Raffn, præst i 4 år.
- 36 Christine Steffensdatter, datter af ukendte forældre. Gift med fire bornholmske præster: 1) Didrik Castensen Colding til Aaker, 2) Rasmus Jensen Middelfart til Aaker, 3) Hans Andersen Ravn til Poulsker og 4) Mikkelt Thomesen Borringholm til Poulsker. Se også anno 1667.
- 37 Nylars.
- 38 Degn Bent Jensen Frost døde i december 1653 og kan umuligt have anført dødstal for december 1654. Teksten er indsat efter årets optegnelser, efter slutningen af begravelser og for summen af kirkelige handlinger det år. I Borringholms Krønike anfører Ravn en lignende oversigt, men da for perioden 1654- marts 1655.
- 39 Christine Didriksdatter, datter af Didrik Castensen Colding, præst til Aaker.
- 40 Mikkelt Nielsen Nosebye, præst til Svaneke og Ibsker, indsat 27. sep. 1620, ukendt dødsår, antagelig 1670'erne, i 1671 havde han i følge Borringholms Krønike en hjælpepræst (efterfølgeren Bendt Joensen Kloe/Klow - også kaldet Borringholm), der foretog prædikerne i Ibsker. Han var søn af den kendte urtebogsforfatter Magister Niels Mikkelsen Ålborg (1562-1645), fra 1600-1612 præst til Noseby i Skåne, hvoraf sønnen tog navn, siden præst til Helsingborg, hvorfra han afskedigedes 10. jul. 1614, senere genprovet hos biskop Resen i 1619 og siden præst til Holmens kirke, København. Nosebye nåede at være gift fem gange: 1) Anne Frandsdatter, formandens enke, 2) ukendt, død 1626, 3) Christine Didriksdatter, 4) Maren N. Nsdatter og 5) Rakel Johansdatter. Se også forord.
- 41 Indføjet nederst paa siden.

1. jan. er en Lördag.
Sognepræst H. Suend Larsen

Anno 1653

Paasche 10. Aprilis
Sognedegne Bent Jensen

Liig⁴²

- 74) 3. Adv.⁴³ Bent Jensen Sognedegne død.⁴⁴
80) Dnc. 4. Adv. Begravet 2 gl. Qvinde.
81. 82. 83) og 2 smaa Born.
84) Tisdag derefter et lidet Barn
85. 86. 87. 88) Onsdag 4. Börn begrav.
89-95) Fredag. 7 Börn begravet.
96) Løverdag 1 Barn begravet.
97. 98. 99) Fer. 2. Nat⁴⁵: 3 Börn begravede.
100) Fer. 3. Nat: 1 Barn begravet.
101) død Jens Pedersen öster i Sognet }
102) og hans Qvinde } Disse e=
103) død Maren Ammis Barn } re be=
104) Jens Pederss: Barn paa Sivert } grafne
Gaggis Grund. } eftter
105) død: Jacob Pederss: Qvinde. } Nÿ Aars
106) død. Thord Monsens Qvinde. } Dag.
107) død Rasmus Pederss: Søn. }
108) død et af Jens Clemenß: Börn. }⁴⁶

1. jan. er en Söndag.
Sognepræst Her. Suend Larsen

Anno 1654

Paaschedag 26.mart.
Sognedegne Rasmus Rafn

Ægte =Born

- * 1) 18. Jan. Hr. Svend Larsens Søn Lars⁴⁷
2) * og hans Medtvilling, Diderik.⁴⁸
4) Lætare.⁴⁹ Peder Jenss. S. Peder paa Siv. Gag.⁵⁰ Grund.
10) Cantate.⁵¹ Jep Pederss: D: Zizel i Nÿbÿ.
11) og Tobias Dechners⁵² Søn Valentin.

U=Ægte Born

- 1) Fest. Virid. Hans Hiorts og Marines
Datter Margrete.

- 2) Jubilate.⁵³ Hans Gallens Sösterdatters Søn
Ole, afled med en Dreng i Östermarie.
3) 2. Trin. Peder Maz og Thrines Søn Michel
4) og Nils Larsens og hans Piges S. Peder.
5) 3. Trin. Arrist Arristsens Søn Rasmus.
6) og Ole Nilsen af Nicolai Sogn og Bo=
dels hos Jep Aristsön deris Dat. Karen.
7) 5. Trin. Lars Hanß af Östmarie Sogn og
en Træ=benet Qvindes Søn Hans.
8) 2. Advent. Jörgen hos Borgmester og Mar=
gret hos Berel Hanß. deris Søn Jörgen.

- 42 Usædvanligt mange døde dette år, alene i sidste uge af december dette år blev begravet 19 børn, der ikke er angivet med navn, alder og bopæl. Se notits om pesten under året før. Det var specielt børnene, der blev taget af pesten, hvilket også ses i kirkebogen under år 1654.
43 Advent: 1. søndag i Adv. = 4. søndag før juledag, 2. søn. i adv. = 3. søn. f. juledag, 3. søn. i adv. = 2. søn. f. juledag og 4. søn. i adv. = søndag før juledag.
44 Her begynder Rasmus Ravns kirkebogføring.
45 Nat: Nativitas = juledag. 2. Nat. = 2. juledag = 26. december.
46 Ingen anmærkninger under dette år, disse er anført under det foregående år. Just efter døde påbegyndes næste år.
47 Lars Svendsen Aaker, blev senere præst til Nexø-Bodilsker, indsat 11. nov. 1682.
48 Didrik Svendsen Funch, blev senere præst til Aaker, indsat d. 23. maj 1676.
49 4. søndag i fasten = Midfaste.
50 Væbner Sivert Gagge.
51 Cantate: 4. sønd. eft. påske.
52 Tobias Dechner, indvandret fra Tyskland, blev senere byfoged i Aakirkeby. Hans søn med samme navn blev sandemand (sognefoged). Sønnen Augustus blev ridefoged.
53 Jubilate: 3. søndag eft. påske.

Liig begrafne⁵⁴

- 1) 2. Jan. En Pige⁵⁵ hos Peder Brand.
- 2.3) d. 4. Jan. Udb.⁵⁶ Nils Pederss. 2 Börn.
- 4) og Jacob Pederssens Barn
- 5) og Nils Pederss: Søn Mons her i Byen
- 6) og Peder Andersens Barn.
- 7) Fest. Epiph.⁵⁷ Lille Hans Monsen
- 8.9) og Torkel Anderssens to Börn.
- 10) og⁵⁸ en Quindis Barn paa Michel Sorts Grund.
- 11) 10. Jan en fattig Mands Barn.
- 12) 13. Jan. Simon Hansens Datter.
- 13.14) og Sal. Jens Pederssens 2 Börn
- 15) og Franz Franzens Stiffdatter
- 16) og Jacob Pederssens Søn
- 17) og Ole Schomagers Barn.
- 23) d. 23. Jan. en Pige fra Byens Mölle.
- 29) d. 29. Jan. et Lidet Barn N.N.⁵⁹
- 30.31) og 2 af Franz Franzis Börn.
- 33) d. 1. Feb. Esber Munckis Datter
- 34.35) og 2 af Jens Jydis Börn.
- 44.45.46) d. 15. Feb. Bent Pederssens Quin=
de og 2 hans Börn.
- 53) 1. Mart. Nils Pedersen Raadmands Søn Jörgen.
- 57) 8. Mart. Jens Monß: lille Datter i Hallegaard.
- 58.59) og Udb. Lars Hanssens 2 Döltre
- 60) og en Tienestepige fra Hallegaard

- 61) og Sverke Nilsens lille Barn⁶⁰
- 62) og⁶¹ en Tienestepige fra Bent Peders: Gaard.
- 65) og et Uden Sogns Barn.
- 72.73.74) Palmar. Udbygg. Lars Hansen
af Valngrund, og hans Qvinde og Datter.
- 77) og⁶² Knippel⁶³ Qvindis dödföde Barn.
- 78) og en fattig Qvindis Barn af Tingstad.
- 81) og Bent Pederssens Stiffdatter.
- 84) og⁶⁴ Jens Monß: Barn i lille Hallegaard
89. 90) og⁶⁵ Peder Brands 2 Döltre
- 91) og en Schaansck Dreng i Aspegaard.
- 92) Fer. 3. Pasck.⁶⁶ Karen Peder Skrivers Dreng.
- 96) og Christine Sal. Hr. Nilsis⁶⁷ hos sin
Dattermand Peder Monsen paa Backen.⁶⁸
- 101) og Karen Jens Monss: i lille Hallegaard.⁶⁹
- 103) 6. April. Klok. I. formid: döde Hr. Svend.⁷⁰
- 146.147.148) og⁷¹ tre Tienste Tiüende af Val=
lensgaard.
- 153) og⁷² Ammens Barn i Præstegaarden.
- 242) Lars, Rasmus Rafns Søn.⁷³
- 252) Fest. Joh. Bapt.⁷⁴ Jens Hanssens fæpaag.⁷⁵
- 272) 1. Julý. Tobias Dechners Dat. Eleonora
278. 179. 280) 3. Jul. Döve Jens Brands 3 Döltre.
- 300) 12. Jul. Rasmus Jensen, Sandemand⁷⁶ i Spilleg.⁷⁷
- 310) 8. Trin. en fattig Dreng hos Bert Hansen.
- 317) og⁷⁸ en udbyggers Qvindis U=ægte Søn.

54 Usædvanligt mange dødsfald dette år, se anmærkning fra foregående år om pesten. Der er 480 begravne anførte i kirkebogen for dette ene år. De her samlede begravelser er et lille udvalg af årets begravelser.

55 Tjenestepige.

56 Udbygger: husmand, der bebor jord, der ikke er opdyrket eller tilhører en selvejergård.

57 Epifania = årets 6. dag = Helligtrekonger.

58 Fest. Epiph.

59 Non Nomen - navnet ikke degnen bekendt.

60 Se hustruen Inger Sverkes under 1662.

61 8. Mart.

62 Palmar.

63 Kniplinger: en kniplekvinde.

64 Fest. Virid.

65 d. 25. Mart.

66 3. dag eft. påskedag.

67 Christines mand var antagelig Niels Mikkelsen Ribe, præst til Østermarie, indsat 19. dec. 1621, død 1638, den eneste bornholmske præst af navnet Niels ved den tid, hvor Christine kan være blevet mor til en datter. Aakerpræsten, Niels Thøgersen, der døde i 1604 kan det ikke have været, skønt ofte antaget. Hans hustru hed Karen, og han døde i en høj alder samme år som Christines svigersøn blev født og har næppe selv fået børn så sent som omkring 1600, hvor han var omkring de 70-80 år.

68 Bakkegård.

69 Jens Monsen i Lille Hallegaard mistede tre børn og sin hustru Karen det år.

70 Sognepræst Svend Larsen Bore.

71 Rogate: 5. søndag eft. Påske.

72 d. 3. Mäy.

73 Degnen Rasmus Ravns egen søn.

74 Fest. Joh. Bap. = Johannes Døberens dag = Skt. Hans.

75 Fæpaag = fædreng/hyrdedreng.

76 Sandemand = en sognefoged.

77 Spilleregård.

78 d. 19. Jul.

- 318) og en Fædræng ibidem.
 329) og⁷⁹ Bernt Schovriders Dreng Bent.
 337) og⁸⁰ en fattig Schonsck Qvindis Barn.
 338) 29. Jul. Peder Brand, Sandeman æ: 85.
 354) og⁸¹ Hans Nilsens vanschabte dødfød Barn.
 364) og⁸² Peder Brands siste Datter her i Bÿen.
 402.403.404) 4. Sep. Peder Hansen i Fogde=
 gaarden hans 2 Sønner og 1 Datter.
 432) 21. Sep. Rasmus Esbersen, Kirkeverger.
 434) og Peder Hansens søn Jörgen i Fogdegaard.
 441) 19. Trin. Rasmus Esbersens Datter.
 460) 15. Oct. Sal. Rasmus Esbersens Søn Esben.
 461) og hans Datter Gunnel.⁸³

- ⁸⁵d. 29. maj 54 døde Hr. Jens Kyse i Nicolai Sogn.⁸⁶
 d. 5. Sønd. Eftt. Trin. har Landsprovsten in=
 troduceret Hr. Nils Mazen Lund⁸⁷, her udj
 Kirken og same dag visiteret.
 5. july 54. døde Her Hans Andersen Rafn
 Sognepræst til Povlskirke.
 10. aug. blev Landsprovsten Hr. Jens
 Pedersen begravet.⁸⁸
 13. oct. 54 døde Hr. Jens Hanß Sote i Rÿsckersogn.⁸⁹

- 79 9. Trin.
 80 10. Trin.
 81 9. Aug.
 82 14. Aug. Sandemand Peder Brand mistede alle sine døtre dette år.
 83 Tre af kirkeværgen Rasmus Esbersens børn døde indenfor en måned.
 84 I dette år: 51 fødte, 8 uægte, 13 brudepar, 480 døde.
 85 Disse fire præster skulle sammen med Svend Larsen Bore i Aaker alle være døde af pest. I Borringholms Krønike omtales endnu en præsts død det år, Peder Jensen Lund til Rø kirke. Borringholms Krønike: Anno 1654, p. 189. Han er ikke medtaget i kirkebogen.
 86 Jens Kyse (el. Kiuse), præst til St. Nikolaj kirke, Nylars, indsat 1638, siden provst, død 29. maj 1654. Er i Borringholms Krønike kaldt Jens Hansen Kyse, andre steder omtales han blot Jens Kyse eller på latin Janus Kysius og med tilnavnet Sjælland. I Resens Atlas Danicus anføres »Janus Kyse Sielandus«, Excollega ved skolen i Lund, også Ravn anfører, at han tidligere var hører i Lund. Det er til tider anført, at Jens Kyse var en søn af præst til Karlslunde og Karlstrup Hans Pedersen Kyse og hustru Dorothea Nielsdatter. Men denne Hans Kyse var født allerede i 1547, indsat som præst 1577 og død 1619, parret blev gift 1581. Jens Kyse derimod blev først student i Lund i 1630, og er dermed 60-70 år yngre end Hans Pedersen Kyse. Han har snarere været en søn af Hans Pedersen Kyses søn Hans. Det er antagelig denne Hans Kyse, der opnåede en BA (Baccalaurate) 29. juli 1611 ved Københavns Universitet. Hans' bror Peder Hansen Kyse, var sognepræst i Bregninge og Bjergsted, afsat 1617 pga. forseelse ved uddeling af nadveren. Jens Kyse var en af Rasmus Ravns personlige venner.
 87 Niels Madsen Lund, præst til Aaker. Ordineret i følge kaldsbrev for Nicolaus Matthiæ Lund, dateret 28. april 1654, indsat samme år, død 17. aug. 1676. Gift med formandens enke Margrethe Didriksdatter.
 88 Jens Pedersen Borringholm, landsprovst af Bornholm og sognepræst til Nexø og Bodilsker, student i Lund 1615, ordineret samme steds d 27. sep. 1620. indsat som hjælpepræst 1620, landsprovst 1631, død 5. aug. 1654. Han var søn af Peder Jensen Borringholm, præst til Bodilsker og Nexø, indsat ca. 1598, d. 1631 og dennes hustru Mette Matthiasdatter. I 1625 sendte Jens Pedersen til Ole Worm i København en skildring af Bornholms byer og sogne, forfattet på grundlag af hvert enkelt sognepræsts optegnelser. Beskrivelsen var utvivlsomt mindre hans egen ide men en direkte udløber af tidens systematiske indsamling af topografisk-antikvarisk stof, der tillige blev iværksat ved et kongeligt missive af 11. aug. 1622. Det er dog formentlig Jens Pedersen selv, der redigerede de indsamlede skriftlige meddelelser om sognene fra de bornholmske sognepræster. Jens Pedersen omtales et sted som svoger til provsten i Oxie-herred i Skåne Jørgen Madsen Braad (el. Brod). Det turde måske være Braads søster Martha Madsdatter Braad, der var gift med Jens Pedersen Borringholm.
 89 Jens Hansen Sode, præst til Rutsker og Hasle, Student fra Landskrona 1629, hvilket han ikke kan have taget ved at befinde sig fuld tid i Landskrona, for siden ca. 1627 residerende kapellan til Rønne-Knudsker, siden rektor ved latinskolen i Rønne. Indsat 1632 som sognepræst til Rønne-Knudsker, død 13. okt. 1654. Ukendte forældre, dog spekulationer om slægtskab med en præsteslægt i Stehåg i Skåne, der bar navnet Sode. Ved immatrikulationen i Landskrona var han omtalt Janus Johanni Alanus Sode, hvorved faderen burde have båret navnet Hans og han selv født i Ala i Halland. Gift med sin formands (Michel Olufsen) enke Margrethe Jorgensdatter, antagelig datter af en byfoged i Næstved, Jørgen Hansen Guldsmid og Anne Frandsdatter. Anne Frandsdatter blev efter sin første mands død præstekone i Ibsker og Svaneke, først som hustru til Hans Jørgensen Nestwed og siden hans eftermand Mikkel Nielsen Noseby.

1. jan. er en Mandag.
Sognepræst Hr. Nils Mazen

Anno 1655

Paasche 15. April
Sognedegn Rasmus Rafn

Ægtebörn

- 11) Palmar. Sal. Anders Ols: Søn Anders.⁹⁰
12) og Rise Mazens⁹¹ Datter Christine.
21) og⁹² Peder Hanß Dat. Ane i Fogdegaard.⁹³
49) 2. Adv. Peder Ibs. Sandemands D. Christin.⁹⁴

Brudepar⁹⁵

- * 25) 8. Trin. Hr. Nils Mazen, Margret Dirikßd.⁹⁶
31) 1. Adv. Peder Hansen og Gertrud Nils=
dat. diße aflet först et Barn sammen
som döbtis Dnca. 16. Trin. i dette Aar.

Liig

- 4) 12. Mart. Hans Nilsen Raadmand, æt. 61.
5) 22. Mar. Jens Hanß. Tingfogeds Moder Ka=
ren Hans Jörgens. drugnet sig self. æt. 66.
11) 2. Maÿ. en gammel Qvinde paa Ped: Rasm: Grund.
12) 21. Maÿ. Morten Gregersen og Chores datter
deris U=ægte Barn, som var Dödföd.
13) 11. Jun. Borgm. Christen Gregerß ÿngste Barn.

Communicantes.⁹⁷ 1548⁹⁸

25. jan. om Natten ihiefrös Peder Mor=
tenß en Bonde i Povlskers: paa vejen
imellom Nexö og sit hiem.
21.22.23 mart. almindelig faste og Bededage.
Fer. 3. Pent.⁹⁹ Hr. Povl¹⁰⁰ i Rÿschersogn troloved
med Karen Jensdatter.¹⁰¹
Dnc. 2. Trin. Hr. Michel Thom: i Povlschersogn
Brÿllup med Christine Steffensdatter.¹⁰²
1. Aug. Hr. Hogen Barth og Lisbet troloved.¹⁰³
6. Aug. Christiani 5 Hÿlding i Kiöbenhafn.
26. Jul. en dreng ihielstucken om natten paa
Gaden i Rönne.

90 Døde året før af pest mens konen var gravid.

91 Rise: Risegård = Madsen fra Risegård.

92 Rogate = 5. søndag efter påske.

93 Han mistede året før 4 børn.

94 Peder Ibsen blev udnævnt dette år, efter at flere sandemænd mistede livet året før.

95 Vielsestallet er bemærkelsesværdigt højt dette år med 33 vielser mod almindeligvis under 15, ganske mange var blevet enkemænd og enker året før og giftede sig igen i dette år.

96 Understreget i kirkebogen. Stjerne i margin. Aakirkebys nye præst Niels Madsen Lund.

97 Kommunikationer: Handlinger. Angiver tallet for samtlige personer i kirkebogåret, samlede begivenheder, dvs. antallet af dåbs-, vielses- og begravelseshandlinger. Kommunion, skrifte, gudstjeneste og altergang, m.m. er ikke skrevet med i kirkebogen, hvorved antallet af kirkelige handlinger (communicantes) er større end det, der fremgår i kirkebogen.

98 I dette år: ægte børn: 52, uægte: 6, Brudepar: 33, døde: 28.

99 Pentecoste: Pinse. Pinsedag = søndagen efter 6. søn. eft. påske, 2. Pent. = mandagen efter pinsedag etc.

100 Poul Hansen Ancher, præst til Hasle og Rutsker, indsat 1654, udnævnt til Landsprovst af Bornholm 1685, død 1697, antagelig søn af præsten til Østre Hovby, Skåne Hans Poulsen Annchersen, og dennes hustru Else Olufsdatter.

101 Karen Jensdatter Sode, datter af Jens Hansen Sode, præst til Hasle-Rutsker og Margrethe Jørgensdatter. Karen Jensdatter døde 1684.

102 Mikkel Thomesen Borringholm, præst til Poulsker, indsat 1654. I følge Resens »Atlas Danicus« var Michael Thomæ Borringholmensis kaldet år 1654, 8. søndag eft. Trinitatis, dvs. 16. juli. Død 26. marts 1689. Han var søn af Thomas Mikkelsen Wiborg, præst til Østerlars, indsat ca. 1619, død 20. maj 1658. Mikkel Thomesen Borringholm var gift med Christine Steffensdatter som dennes fjerde og sidste mand.

103 Haagen Berthelsen, præst til Nexø og Bodilsker, indsat i embedet 1654, efter Jens Pedersen Borringholms død af pest i august 1654. Hos Resen i »Atlas Danicus« anføres Haggæus Bartholi fra Cimbrishafn. D.v.s. Simrishavn i Skåne. Gift med Lisbet Mikkelsdatter, datter af ukendte forældre. Omtalt af Ravn i notits i kirkebogen under trolovelse og ægteskab. Haagen Berthelsen døde 11. Trin. (25. aug.) 1666.

1. jan. er en Tisdag.
Sognepræst Hr. Nils Mazen

Anno 1656

Paasche 6. April
Degn, Rasmus Rafn

Ægte=Börn

- 1) d. 6. Jan. Rasmus Peders. D. Karen, Öster.
- 2) og Christen Gregerss: Borgm: Sön Knud.
- 14) Palm. Sverke Nilsens S. Morten.
- 15) og¹⁰⁴ Tobias Dechners Sön Augustus.
- 34) 23. Julij. Hr. Nilsis¹⁰⁵ Sön Sven.

U=ægte Börn

- 1) d. 6. Jan. Steens Datter den Kagströgnis¹⁰⁶ U=ægte Barn Gertrud: Fader, Daniel Pedersen.
- 2) Judica¹⁰⁷: Morten Gregerss. og Gertrud Jens Hanßd. Begge hos Borgmester, deris D. Boel.
- 4) 17. Trin. Jens Hansen Tingfogeds¹⁰⁸ og Karen Jacobsdatters Barn, Gunnel.

Brudepar

- 4) 2. Trin. Lars Jenß: Elen Rasmusd. Rafn.¹⁰⁹

Liig

- 1) Fer. 3. Pasch. död Anders Graver¹¹⁰, i Boene. æ. 75.
- 4) d. 5. Jun. Claus Möllers Sön Johan, död af Blodspyen.
- 6) d. 2. Jul. Ane Castensd: Sal. Bent Degns¹¹¹, æ. 65.

- 7) 10. Trin. Michel Jenss: og hans Qvinde paa Michel Sortis grund efter at de om Löff=verdag hafde vært til Schrifte, i hiel=laag di deris 5=Uger=gamle Barn om Natten, stod siden Schrifft for Provsten.
- 13) Fer. 2. Nat. En Tigger af Clemetscher=sogn, Peder Graver. æt. 80. ann.

112

7. jan. Hr. Maz Michelsen i Nicolai Sogn og Sophia Pedersd. Trolovet paa Slottet.¹¹³
30. jan. döde Christine Borgmester Pe=der Larsens i Rönne. Æ. 70.
17. Febr. döde Lars Winter Foget over Bornholm. Æ: 50.¹¹⁴ Begravet i Rönne.
11. mart. nedfalt Bloddraaber til Peder Jensens her nest hos Kirken.
23. mart. 1656. Hr. Hogen Bertelsens¹¹⁵ Bröllop med Lisbet Michelsd. i Boelschers.
6. Trin. Berel Hansen¹¹⁶ og Jomfru Margret Macabæa¹¹⁷ Brudeviet udi Ibs kirke. I dette Aar blef Jens Larsen Risom Ridefoged over Bornholm.¹¹⁸
29. oct. var Præste möde her i kirken ant=langende de 8 Rdaler kong=Schat af hver Præst.

104 Palm.= Palmesøndag = søndagen før påske.

105 Hr. Nils: sognepræsten til Aaker, Niels Madsen Lund.

106 Kagströget = pisket ved kagen (en pæl i byen), en straf ofte brugt for løsgængeri og prostitution.

107 Judica = 5. søn. i fasten.

108 Den samme hvis moder druknede sig året før.

109 Rasmus Ravns datter Ellen.

110 Kirkegårdsgraver.

111 Den tidligere degn i Aakirkeby, Bent Jensen Frosts enke Ane Castensdatter, hun var født omkring 1591.

112 I dette kirkeår var antallet af ægte børn: 48, uægte: 5, brudepar: 14, döde: 16.

113 Mads Mikkelsen Borringholm, præst til Nylars, indsat 1654. Søn af Mikkel Olufsen, præst til Hasle-Rutsker og Margrethe Jørgensdatter. Gift med Sophia Pedersdatter i 1656, död d. 25. sep. 1663. Sophia Pedersdatter var muligvis datter af borgmester i Næstved, Peder Seyerssen, som til medborgmester havde Margrethe Jørgensdatters bror Rasmus Jørgensen. En af Sophia og Mads Mikkelsens sønner opholdt sig senere hos netop Peder Seyerssen i Næstved. Mads Mikkelsen Borringholm omtales tillige af Ravn i Borringholms Krønike.

114 Ridefoged og landsskriver f. ca. 1606. Jvf. Borringholms Krønike p. 190.

115 Haagen Berthelsen, præst til Nexø og Bodilsker.

116 Bærild Hansen var frimand og ridefoged på Hammershus, født ca. 1600, död 10. jun. 1668. Han var gift første gang med Margrethe Andersdatter, søster til Rasmus Andersen Rønnebye, præst til Vestermarie kirke.

117 Margrete Macabæus, ca. 1635-1695, datter af Christian Clausen Macabæus til Skovsholm og Marie Bendtsdatter von Raden.

118 Ridefoged og landsskriver.

1. jan. er en Torsdag.
Præst Hr. Nils Mazen

Anno 1657

Paasche d. 29. Mai
Degn Rasmus Rafn

U=ægte Börn

- 1) Palmar. Kield Aageß; og Christine Nils Mon=sens Datter deris U=ægte Søn Aage.
- 2) 3. Trin. Mons Schaanings Dat. Birete, afled med Mÿre=Rasmus¹¹⁹ Stifdatt. Christin Nilsd.
- 3) 2. Jul. Christine Giempis U=ægte Dat. Boel med en Schaansck Dreng Nils Monsen afled.
- 4) 10. Trin. Margret Andersd. i Strandbÿen hen=dis U=ægte S. Jep. faderen var död.
- 5) 17. Trin. Hans Kofod Olsens¹²⁰ og hans Tienstqvindis Beretis - - S. Ole.
- 6) 19. Trin. Anders Clavs. af Vestmariaesogn og Boel Diriksdatter deris Dat. Christenze.

Brudepar

- 6) 6. Trin. Jens Hanß. Tingfogd. og Christi=ne Arristsdatter.

Liig

- 1) 6. Jan. Nils Jörgenß: Qvinde af Vestmariaesogn, döde hos Jens Hanß. æt. 69. an.
- 2) Septuag.¹²¹ Hudde¹²² Annike, döde hastig. æ. 40.
- 4) 24. Feb. döde Karen Esbers. de fattigis For=standersche i Almiße=Huset. æt. 74. a.
- 5) 28. Feb. döde Jens Buckis Datt. æt. 4. an.
- 6) 4. Mart. Mons Laßen af Östmariaesogn döde hos Ole Hanß. paa Backen. æ. 83.
- 17) 9. Octob. Christine Lars Feilers i almis=se=huset. æt. 70. an.
- 19) 23. Nov. död Raadm. Nils Pederss. æ. 43.
- 22) 8. dec. Suorte=Gertrud¹²³ i Nÿbÿ. æ. []

Communicantes 1576¹²⁴

23. Feb. 1657. var alle Rigens Stender af Hans k: Maÿ. kaldet til et Möde udi Odense, og kom de 3 som fra Born=holm var udschickede tilbage d. 14. Mart. og bragte Bescheed derfra, mest om de Udlegg som behövedis til den Sven=sche krig.
10. mart blef befunden lefret Blod at væ=re nedfalden i Dirik Pederssens Huus her i Sognet, saa og regnede Vand og Blod ned i hans Gaard¹²⁵ d. 14. Julÿ i dette Aar. i dette Aar er holdet almindelig faste og Be=dedage d. 29. 30. Aprilis d. 1. Maÿ. i disse Tider var Oberst Leutenant Albert Frijs her paa Landet.
- d. 5. 6. 7. jul. laag kongen og hans Schibs flaade uden for Nexö.
8. aug. blef 400 Mand herfra Landet ud=commanderet til lante Rÿken: som strax kom tilbage igien.
- I dette Aar begyntis U=freden imel=lom de Dansche og Svendsche.

119 Myre-Rasmus = Rasmus Pedersen, der var bonde på lille Myregård, ejet af Sivert Gagge. I Bornholms Jordebog 1662 omtalt som »Sigvart Gaggens bunde«.

120 Hans Olufsen Kofoed, c. 1625-1694, var søn af Oluf Hansen Kofoed og Sidsle Madsdatter, der havde den store Blykobbegård med tilstødende jorder i Nyker. Hans Olufsen Kofoeds uægte barn døde året efter og selv blev han senere gift med Maren Ibsdatter (se 1662). Hvad der videre hændte med tjenestekvinden Berete er uvist.

121 Septuagesima: 9. søn. før påske.

122 Hudde: på dansk: udskud, dvs. en lille tilbygning, hvor hovedtaget forlænges, hvorved facaden bliver lavere og rummet smalt. Ældre bornholmsk hodda. Hodda kan formentlig også betegne et lille, ofte usselt sted, lille beskeden beboelse, et en-rums hus, en lille tilbygning under taget til småkræ såsom høns og ænder, brugtes også nedsettende om et lille rum, hul eller skur.

123 Svårta: ældre bornholmsk for sort = sorte-Gertrud.

124 I 1657 var antallet af ægte børn: 55, uægte: 6, brudepar: 13 og döde: 28.

125 Didrik Pedersen ejede 65. selvejergård, Bornholms Jordebog 1658.

1. jan. er en Fredag.
Præst Hr. Nils Mazen

Anno 1658

Paasche de. 11. April
Degn Rasmus Rafn

Ægte=Börn

- 2) 2. Epiph.¹²⁶ Borgm. Christen Gregerß. D. Apollone.
- 15) 25. Mart. Sverche Nilsens Dat. Christine.
- 33) Fest. Mich.¹²⁷ Hr. Nils Mazens Datt. Mette.
- 40) 23. Trin. Peder Ibs: Sandemands S. Niels.
- 43) og Jens Troelß. Bysvends Søn Povel.

U=ægte Börn

- 1) d. 6. Jan. Cicele Hansdatters Søn Hans afled med Maz Clavssen Tydsck.
- 2) Dnca. 2. p. Pascha Nils Troelsen af Schaane og Elene, begge tiende i Store Hallegaard deris U=ægte Barn, Karene.

Brudepar

- 4) 8. Trinit: Nils Esbersen Sort: Christin Monsd.
- 10) Fer. 2. Nat: Mons Sort: Hanna Esbersd.¹²⁸

Liig

- 4) 21. Jan. Hans Olss: Kofods U=ægte Barn.
- 20) 3. Jun. Hans Rasmußen Tingbud. æ. 61.
- 21) Fest. Trin. Sal. Raadm: Nils Pederß. Dat. Christin.
- 32) 3. Aug. en Svensk Soldat her i Bÿen.
- 33) 6. Aug. Hans Christoffersens Datter.
- 34) 16. Aug. endnu et Hans Christofferß: Barn.
- 35) 29. Sep. døde Udb: Lars Mickelßens Datt.
- 36) 2. Oct. en anden hans Datter, i Kopper.¹²⁹
- 40) 3. Adv. Karen Mons Hanßens i Nÿbÿ om Natten ihielfrössen, ætat. 54. an.
- 41) 16. Dec. Sivard Degns¹³⁰ Dat. i Hundshale. æ. 14.

Item Dödfödde

Dnc. Miseric.¹³¹ Jens Hanß. Tingfogds Barn.

Communicantes, 1489¹³²

16. April ankom Tidender om de Svend=skers accord med de danskere og at Born=holm var overgiwet til de Svendske.
22. April ankom Bispens Ordre dat. Lund d. 18 Mart. at her efter skulde bedis for Kongen af Sverig, begge Droninger og Carl Fridrik.
6. maj var alle landfolkene samlider at¹³³
Aakirkeby huor Gubneur Johan Printsens= schiold forkyndit sin Fuldmagt over dette Land, gifen af Kong Carl = Gustav.
Ascens: fest. Kaldit Tacksigelse forefunden.
dito døde Hr. Thomas Michelsen Wiborg Sogne= præst til Nörre Larschersogn og Gudiem.¹³⁴
18. Jun. 16. Jul. 13. Aug. tre almind: bededage
6. Jul. blef en stoer deel af Bornholms unge mandkiön ud commanderet til at rejse til Tyschland.
13. july døde Maren Hr Michels¹³⁵ i Ibschersogn i Barselseng. Barnet kaldet Ane Christine.
18. sept. blef Rytteriet af landet udcomanderet de rejste den 8. oct. til Riga i Lifland.
3. nov. var Præsterne 4 Mænd af hvert Sogn og Sandemændene i Rönne hos Prints= senschiold, hvor hvert Sogn blef skreven til Schat.

126 Epifania =årets 6. dag = Helligtrekonger. 2. Epiph. Dagen efter epiph, 7. jan. etc.

127 Mikkelsdag, årets 273. dag i året. (sent sep. start okt.)

128 Et eksempel på tidens dobbeltbryllupper, hvor flere medlemmer af een familie ægter medlemmer af en anden. Se også under begravelser 1659.

129 Af sygdommen kopper.

130 Muligvis ægtemand til den Boel Degns, der hængte sig i 1661, se under dette år. I følge Zahrtmann en fiskerkone, der tidligere blev forvekslet med Rasmus Ravns hustru. Borringholms Krønike Forord, p. 2.

131 Misericordas: 2. søn. eft. påske.

132 I 1658 var der ægtefødte børn: 48, uægte: 2, brudepar: 11, døde: 41, dødfødte: 5.

133 At = ved.

134 Thomas Mikkelsen Wiborg, præst til Østerlars, f. eller uddannet i Viborg, student herfra 1615, opnået baccalaurate d. 21. april 1618 ved Københavns Universitet, præst til Østerlars, indsat ca. 1619. Han var præst samme sted i næsten 40 år. I Resens Atlas Danicus omtales, at »Thomas Michaelis Wiburgensis« var præst i Østerlarsker sogn i 38 år. Thomas Mikkelsen Wiborg var far til Mikkel Thomesen Borringholm, der blev præst til Poulsker. Hustruens navn er ikke kendt. Tilsyneladende havde ægteparret et til tider noget anstrengt forhold. Ved visitation af Østerlars kirke af biskop Doctor Matthias Jani (Mads Jensen Medelfar) i 1621 anmærkes, at der var et: »slet forhold mellem ham (Hr. Thomas) og hans hustru«. Thomas Mikkelsen Wiborg døde i følge gravsten i Østerlars Kirke, d. 20. maj 1658.

135 Sognepræst Mikkel Nielsen Nosebye til Svaneke og Ibsker. Marens fulde navn er ikke kendt.

26. nov. Nils Pederss: i Ellet og Qvinden publice
absolverede af Provsten Hr. Jens Larsen¹³⁶ i Rön=
ne Kirke, for et barn, som de self sagde sig
for 7 Aar siden at have ligget ihiel.
8. dec. blef Printsenschiold af Landsatterne
i hielslagen og de svenske her paa Lan=
det nogle faa slagne de andre fangne.
20. dec. Borgmester Peder Olssen i Hasle over=

rejste til Kiöbenhafn dette at referere.
hand kom d. 7. Jan. an. 59 tilbage, og var da
af Kong. M: af Danmark beschichet at væ=
re Landsdommer her paa Landet.
Item. 27. maj 1658 aflagde dette Lands
folch sin Troschabs Eed til den svenske Crone
for Grev Corfids Ulfeld i Malmö.¹³⁷

d. 1. jan. er en Lördag.
Præst Hr. Nils Mazen

An. 1659

Paasche 3. April
Degn Rasmus Rafn

Ægte Born

1) Dnc. 3. Epiph. En Bleginds¹³⁸ Qvindes Margre=
tis, Datter Karen, fra Jep Svendß: Grund.
17) Fer. 2. Pent. Jens Hanß: Tingfogeds S. Hans.
27) 15. Trin. Christen Svendschers hos Jens Povlß.
28) i Strandbý hand to Döt. Lisbet, Margret.
39) 3. Advent. Unge Peder Ibsens Søn Peder.
40) Fer. 2. Nat. Peder Hanß. S. Hans i Fogdegaar[d]

U=ægte Born

1) Invocavit¹³⁹. Maren hos Borgm. Christen Gre=
gerss: hendis dödföde Barn. Faderen var
bortkommen med andre i afvigte Sommer.

Liig

4) 28. Jan. en Rytterqvinde¹⁴⁰ hos Dirik Pers: i Skov[]
6) 11. Feb. Hanna Mons Sorts dödde æt: 18. an.¹⁴¹
7) og Ane Rasmus Mýres æt 63. an.¹⁴²
9) 26. Feb. Bertel Mazens Qvinde i Barselseng.
12) 1. April. Lars Feilere i Almishuset æt. 80.
15) 12. Apr. döde Fru Ane Ramels Fuldmægtig
Peder Jenssen paa Valnsgaard.¹⁴³
18) Ane Mons Smids i Barsels: æ. 34.
19) Fer. 3. Pent. Hastig död, Christen Sörenßen, æ. 38.

20) 26. Maj. Margrete Andersdatters U=ægte
Barn, drugned i Unge Peder Ibss: Aae.
21) 30. Maj. Hr. Nils Mazens Datter Mette.
23) 20. Jun. Peder Jensen paa Sanden¹⁴⁴ ihjelskut
af Jens Jenß: i Nexö, i et Oplöb. æt. 22.

Item dödfödde

Invor: Marens U=ægte Barn hos Borgmester.
Cantate: Mons Smids nyfödde Datter.
11. Trin. Niels Sortis dödfödde Barn.

Communicantes, 1416¹⁴⁵

d. 2. jan. er en andeel Svendske Ryttere tagne
fangne, som ankomme hid til Landet og
icke vidste at Landet var igien blevet
Dansch.
20. jan. afbrende to lenger paa S.
Povls= Præstegaard, og same Dag
bröd tre Mennischer sine Been i tu, en udi
Povlscher, en i Boelscher, og en i Perscher=
sogn.

136 Jens Lauritsen Malmö, præst til Rønne-Knudsker. Student fra Malmö 1628, 1639 til kapellan i Querrestad og Smedstorp i Skåne, indsat 1653 som præst til Rønne-Knudsker og udnævnt til provst af Bornholm året efter, Rasmus Ravn omtaler ham i kirkebogen 1658 som provst, det samme göres han i 1656 i en samtidig samling spredte årbogsfortegnelser fra Østermarie og Svaneke for årene 1602-1687, hvoraf det fremgår, at han for nyligt blev udnævnt, muligvis det år eller året før. Gift med Margrethe Jensdatter, der antagelig var en skånsk præstedatter, han havde ægtet før han kom til Bornholm. Malmö fik sønnen Rasmus Jensen Marcher, der blev præst til Vestermarie.

137 Indsat til sidst. Måske et afsnit glemt af afskriveren og tilføjet efter resten, eller af Ravn selv.

138 Fra Blekinge. Der var mange tilflyttere fra Blekinge og Skåne på Bornholm i disse år, hvor svenskerne havde taget Skåneland.

139 1. son. i fasten.

140 Betegnelse for soldaterkoner og løse kvinder (prostituerede), der fulgte med soldaterne, i dette tilfælde rytteriet.

141 Hun blev gift året før, se 1658.

142 Hustru til Rasmus Pedersen på vornedegården Ll. Myregård, se 1658.

143 Anne Henriksdatter Rammel var gift (1625) med rigsråd og lensmand Malthé Juul, d. 1648, der havde store besiddelser i bl. a. Skåne. På Bornholm havde de flere gårde, heriblandt den store Vallensgård.

144 Sandegård.

145 I 1659 var der, ægtefödde: 41, uægte: 1, brudepar: 8, döde: 33, dödfödde: 6.

Pnc. 3. Epiph. Hr. Ole Nilsens¹⁴⁶ og Maren Hansdatters¹⁴⁷ Bryllup i Nörre Larsschersogn.¹⁴⁸
 26. jan. Hr. Michel Nilsen i Ibschersogn og Rackel Johans Datter Trolovede.¹⁴⁹
 28. jan. Tacksigelsis fest holden for Befrielse fra de Svendsche. Textus: Psal. 103 v. 1 - 4. I disse Tider commandered Oberst Eckstein¹⁵⁰ her.
 1. April. Anordning om 14 Sldlr af alle Degne tilsamen at givis maanetlig i Skatt og var Degnen her i Sognet taxeret paa 5 S.
 30. julij ved disse Tider synis General Ma=jor Adolph Fuchs at være först hidkom=men, at være Gouverneur over Bornholm.
 10. Aug. almindelig Bededag: Text. Psal. 1. Denne Bededag var i Kiöbenhafn holdet d. 1. julij tilforn.

1. sept. Anordning at den sedvanlige Malt=Told schal her effter ydis til Lands defention.
 3. Oct. her i Aakirkeby af alle Stæn=der om Rytteriets afschaffelse.
 15. dec. almindelig Tacksigelsis fest for Fyens Erobring fra de Svendsche: som schede de. 14. og 15. novemb.

Anno 1659 var Kiöbenhafn af de Svendske belejret, og blef en General Storm giort af de Svendske mod Staden om natten de. 11. Febr. Men Gud til intet gjorde Fiendens Anslag, hvorfor den 11. Febr. Over alt Dan=mark holdis hvert Aar en Tacksigelsis fest.¹⁵¹

d. 1. jan. er en Söndag.
 Præst: Nils Mazen

Anno 1660

Paasche 22. Apr.
 Degn, Rasmus Rafn

U=ægte Börn

2) Reminise¹⁵²: Luzes, Racher=Ingers¹⁵³ datters Sön Han[s]
 afled med en Kiöbenhafnis Karl, Nafnlig Jens.
 5) 11. Trin: Peder Mortensen hos Povl Jenssen og en Tienstqvinde ibid: deris dödföde Barn.

Brudepar

1) Dnc. 2. Epiph. Mons Olsen Smidd og Zi
 =zele Nilsdatter.

Liig

1) Dnc. 1. Epiph: Peder Hanß: S. Hans i Fogdegaard.
 3) 19. Feb. Margrete Lars Juls i Strandby: æt.55.
 Hun stach sig af en Torn og tog der af sin Död.
 4) 22. Feb. Boel Jens Monsens i lille Hallegaard döde i Barselseng. æt. 28. an.

146 Sognepræst Ole/Oluf Nielsen Sonne, også kaldet (måske først senere) Oluf Nielsen Nestwed, skönt hans fødested angives som Næstved, er dette ikke endeligt påvist. Ifølge en præsteindberetning fra 1738 skulle han være født i Sonneby ved Næstved - et sådant sted findes imidlertid ikke. Præst til Østerlars og Gudhjem, indsat 1658, ifølge Resens Atlas Danicus blev Olaus Nicolai Soe kaldet år 1658 Trinitatis søndag. Han døde i embedet d. 29. sep 1672.

147 Maren Hansdatter Ancher, en søster til præst til Hasle-Rutsker og senere landsprovst Poul Hansen Ancher. Parret blev gift d. 16. jan. 1659.

148 Nörre Larsker = Østerlars.

149 Mikkel Nielsen Nosebyes fjerde og sidste hustru.

150 Oberst Mikkel Eksteen, commandant over Bornholm, boede på Rosengården ved havnen i Rønne.

151 En senere anmærkning. Er skrevet længere nede på siden, fol. 314. I danske Lov af 1683 stadfæstedes, at dagen alle steder blev fast taksigelsesdag.

152 Reminiscere: 2. søn. i fasten = 5. søndag for påske.

153 Rakker-Inger: rakker var oprindeligt betegnelse på personer, der påtog sig »urent« arbejde, såsom at tømme byens lokummer, fjerne døde dyr og andet sanitært arbejde. Ofte gik de bødlen til hånde og fjernede lig. Rakkerne hørte til blandt samfundets udstødte, de måtte ikke bo inde i byerne, men skulle bo udenfor bymuren. På landet boede de ofte på afsidesliggende ejendomme. Rakker-Ingers døtre, heriblandt denne Lucie, fik flere uægte børn, se også 1665.

7) 18. Mart. Peder Gullandsfar¹⁵⁴ som tiende Peder Ibsen Sandemand, af Nils Jensen Byskriver her i byen ihjelskudt om Natten og siden nedført og kastet i Gudmandsgaardis Dam. d. 22. Jun blev Nils Jensen dømt fra sit Liv, men efter Kongl. Pardon, stod hand siden Schrifft og beholt Livet.

17-24) 1. Nov. drucknede i et Lybsch Schibvrag, som strandede her for Sognet, otte Mennischer, nemlig Morten Büle fød i Delitsch i Meissen, hans Quinde og datter, David Eben af Böhmen, Fredrick en Hollender, to Sejemager Geseller og en Rytter. de bleve alle her begrafne d. 10. Nov.

25) Ane Nils Pederss: i Ellet og hendis

26) nyfødde Datter.

Item Dödfödde

30. Nov. den kagströgne Steenschens Uægte Barn, afled paa Simblegaard.

Communicantes, 1472¹⁵⁵

d. 4. jan. Barsel hos Hr. Ole Nilsen i nörre Larschersogn.¹⁵⁶

Fer. 2. Pent. forkyndit at endelig Fred var sluttet imellom Danmarch og Sverig. ved disse Tider synis Hr. Povl Ancher¹⁵⁷ at være bleven Patron til denne kirke, ti d. 6. jun. I dette Aar hörde hand förste gang kirkens Regenschab.

14. nov. var atter Mode her i Byen om Rytteriets Afschaffelse, og Supplique opsat til Kongl. Maj. der om.

26. july ankom hid til Landet og blev paa Slottet Hammershuus indsat Corfits Ulfeld med sin Fröyche.¹⁵⁸ ¹⁵⁹ hvor de ere blefne besiddende indtil d. 17. Dec. 1661.

da ere de igienudtagne og ved Kongl. Maj.s Callot til Kiöbenhafn förde.

d. 1. jan. er en Tisdag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1661

Paasche d. 14. April
Degn Rasmus Rafn

Ægte Börn

1) 6. Jan. Jens Hanß. Tingfogeds S. Rasmus.

5) Septuag: Tobias Dechners Sön Valentin.

9) Lætare: Peder Ibs: Sandemands Sön Peder.

30) 8. Trin. Nils Lollis Sön Peder i Nyby.¹⁶⁰

Uægte Börn

1) d. 1. Jan. Maren Pedersdatter paa Mons Sortis Grund, og Mons Sort, deris Sön Mickel.

2) Dnca. 11. Trin. Ifer Hanssen og Bente Jensd. hos Bert Hansen, deris Dather Boel.

3) 20. Trin. Ane Olsdatter paa Nils Pederssens Grund hendis Sön Hans, afled med Michel, hos Hr. Hogen¹⁶¹ i Clemenschersogn.

Liig

3) 22. Feb. Karen Christen Sörensens Tiensteqvin= de Margrete æ: 50 an.

11) og¹⁶² Sergiant Hans Rickert, æt: 63 an.

18) 30. Jul. Welb: Sivert Gagge paa Mÿregrd. æ: 63.

22) 12. Dec. en Tiggere af Østmaræ Sogn. æ. 109 a.

154 Gullandsfar: Gotlands-farer, brugt om personer der har rejst i Gotland, men tillige om indfødte gotlændere.

155 I 1660 var antallet af ægtefødte: 51, uægte: 6, brudepar: 10, døde: 26, dødfødte: 4.

156 Oluf Nilsen Sonne fik dette år sønnen Niels Olufsen Sonne.

157 Poul Hansen Ancher, præst til Hasle-Rutsker, blev 11. dec. 1659 af kongen givet forleningsbrev på Aa Kirkes Kanonikat »for synderlig Aarsags Skyld«, dvs. for hans involvering i opstanden mod den svenske besættelse.

158 Chr. IVs datter Leonora Christine. Titlen Frøken brugtes da kun om kongelige døtre, jvf. Herken for kongesønner. Adelige ugifte døtre tituleredes Jomfru, efterhånden også brugt om borgerlige ditto. Lavere i hierakiet tituleredes ugifte kvinder Pige.

159 Tilføjet året efter.

160 Se samme under 1666.

161 Haagen Sonnesen Ronnebye, født i Rønneby, Skåne, student fra Lund 1631, indsat 1640 som præst til Klemens Kirke. Tidligere rektor ved latinskolen i Rønne, 1632-40 samt residerende kapellan til Ronne-Knudsker. Gift med Sidsel Lauridsdatter, der måske var en datter af den tidligere præst til Klemensker, Laurids Mikkelsen. I 1658 under den svenske besættelse var kommandant Printzen-skiöld gæst ved et barselsgilde i Klemensker præstegård, måske som fadder. Tilsyneladende tilkendegav Haagen Sonnesen og en af hans ældste døtre så stærke sympatier for den danske konge, at deres svenske gæst blev fortørnet og idømte sin vært en bøde. Bøden var dog ikke større end en sølvkande og gårdens bedste hest. Haagen Ronnebye døde om natten mellem d. 27. og 28. feb. 1665, se også under 1665.

162 d. 25. april.

Communicantes = 1548¹⁶³

Fer. 3. Pasch: kom hid 200 Soldater K-9
til Landt. strax blef inqvarteret
11 her i Sognet.

d. 25. Maj kom visse Tideneder H. Kong.
Maj: i Danmark hafde indløst og kiøbt
Bornholm fra Sverigs Crone for 5 Tr
Guld.

d. 13. Aug. om natten hengde Boel Degns sig
self i unge Peder Ibsens lade i Strandbøye
hun hafde afled et Barn i Blodscham med
Jens Mazen i Pederschersogn.

9. sep. en af Ritmester Brinchis Ryttere, ihjel=
stucken ved Rønne af Hans Monsen i R.S.

Dnc. 14. Trin. ankom for Nexö Greve Christi=
an Ranzov, Kongl. Commissarius. d. 16. sept.
annamet hand reden af Nexö Borger=
schab, d. 17. sep. af Syder herrets
Præster, Tingfoged, Schriver, og 4 San=
demænd, og tre Herretsdegne, saa og
af Aakirkebyes Øfrighed. d. 18.

sept. af Rønne Øfrighed og Borger=
skab, og af Wester herrets=mænd og Præ=
ter. d. 19. sep. af Nørre herrets=mænd og
Præster og Hasle Borgerskab, i Hasle.

d. 20. sep: af Øster=herrets=mænd og Præ=
ster, og Svanicke Indvonere, i Svanicke.

d. 27. sept. opført et Steenbrød her fra kirken
til slottet, det er fordums kommen fra Rønne
hvor, i Margrete Claus Cams Hus, i en dyr
tid, for 100 Aar siden er en heel Offin

fuld af Brød, som schulde bagis, omvent
til Steen: denne Steen fördis til Kongen.

21. oct. møde af alle stænder her i Byen
af alle stænder, om de 5 Tönd. Guld og
dens interessers afbetaling hvor med
Landet er indkiøbt.

19. söndag å Trin. sprang et stücke som af=
fýredis, i tu og slog en Mand ihjel og
ilde bleserede tvende andre, i Rønne.

28. oct. lovede alle her paa Landet at give
H. Maj. af sin formue den 10. Deel, til
de 5 Tönd: Gulds Betalning: hvor med
Greven¹⁶⁴ paa H. k. Ms vegne nøjedis.

21. Trin. döde Hr. Jacob i Nýckersogn.¹⁶⁵
NB Landfolket haver siden den svenske
Regering contribueret til Ryttere og
Soldater - 84460 Rigdal.

24. Trin: oplæst kongl. Ms Befalning om Tol=
den som Præsterne schal opbære af alle
Möller af hvis der malis, og om Græspenge
af Qvæget, og om Regnschab derfor at giøre.

10. Dec. kongl. Maj.s Ordre ankom at Rytte=
riet schal aftackis, af Eicksteen.

17. Dec. rejste General Major Adolph Fuchs
bort, efterter hand Landet i 2 1/2 Aars tid
hafde vel forestaet.

Præsterne gaf hver 2 Slettedal: og hver Legg
i Sognene 9 Rd: 5 1/2 sk. til de bortrejsende
rytteris fortæring.

11. jan. 1661 mod aften er Nille Clem. Rasmus
söns Datter¹⁶⁶ föd i Rønne.

163 I 1661 var antallet af ægtefødte: 44, uægte: 3, brudepar: 12, døde: 22, dødfødte: 1.

164 Christian Rantzov.

165 Jacob Pedersen Tresløv, præst til Nyker, indsat 1648, død 3. nov. 1661. Ravn omtaler ham tillige i Borringholms Krønike: » Hr. Jacob Pedersen Tresløff, Præst udi Nykirkes Sogn, som tilforn havde været Slotsprædikant udi Hr. Ebbe Ulfelds Tid.« dvs. Hammershus slotskapel. Borringholms Krønike., p. 193.

166 Clemens Rasmussen anføres i forskellige slægtstavler som søn af Rasmus Jensen Middelfart, præst til Aaker. Dette mangler imidlertid ethvert belæg og kan i øvrigt ikke passe, for datteren Nille blev senere præstekone sammesteds, da hun i 1677 ægtede Didrik Svendsen Funch, der i så fald ville have været hendes grandfætter. Nilles farmor og farfar skulle da have været præsten Rasmus Jensen Middelfart til Aaker og hans hustru Christine Steffensdatter, mens Didrik Svendsen Funch var søn af Svend Larsen Bore og Margrethe Didriksdatter og dermed dattersøn af Didrik Castensen Colding og samme Christine Steffensdatter. Det var efter kirkelovene forbudt at ægte en person der var indtil fjerde led beslægtet, dvs. tilbage til fælles tipoldeforældre. Der kunne gives dispensation ved en forbindelse, hvor den ene part var 3-leds- og den anden 4-ledsbeslægtede, men der ville ikke have kunnet gives tilladelse til så nært beslægtede (i andet led), som Nille og Didrik ville have været, såfremt de havde været familie. Det er uklart hvorfor Nille omtales i Aa Kirkes kirkebog i forbindelse med sin dåb. Clement Rasmussen må have haft forbindelse til Ravn, i form af slægtskab eller venskab, men hvordan er ikke klart. Noget belæg for at Clement Rasmussen skulle være søn af Rasmus Ravn, kan ikke påvises. En anden mulighed er, at Nilles fødsel i året 1661 er tilføjet senere hen, i så fald i forbindelse med brylluppet i 1676, da Didrik Svendsen allerede var indsat som præst til Aaker.

d. 1. jan: er en Onsdag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1662

Paaske d. 30. Mart.
Degn Rasmus Rafn

Ægte=Börn

- 10) Invocav. Mons Gaggis Søn Hans.
- 17) Misericord: Hr. Nils Mazens Søn Jens
- 18) og Datter Christine.
- 19) og Jochum Möllers¹⁶⁷ Søn Henrich.
- 30) 3. Trin. Esber Schredders Datter Walborg.
- 36) 9. Trin. Clavs Kames¹⁶⁸ Søn af Mýregaard
- 37) kaldet Sivert, og en Datter Karen.
- 38) og Borgm: Christen Gregerß: Søn Gregers.
- 42) 13. Trin. Rasmus Schomagers Søn Hans, Öster.

U=ægte Börn: Ingen.

Brudepar

- 1) Estomihi:¹⁶⁹ Anders Hogensen Nordbagge og Christine Monsdatter her i Býen.
- 3) Lætare: Hans Kofod Olsen, Maren Ibsdatter.
- 7) 7. Trin. Alexander Nesmet¹⁷⁰ en Schotte, og Inger Enertsdatter.
- 12) 3. Advent. Nils Nilsen Jyde og E= lisabeth Jensdatter.

Liig

- 4) og¹⁷¹ et Uægte Barn fra Vestmariaesogn døde hos Nils Olsen paa Backen. æ. 3. u.¹⁷²
- 11) 17. Jul. Gertrud Andersd: af Kopper. æt. 21. a.
- 16) og¹⁷³ Rasmus Kofod i Hallegaard æt. 66. a.
- 18) 13. Nov. Gamel Anders Olßen, Raadmd. 82 a.
- 25) Fer. 3. Nat. Galne Zizele¹⁷⁴, Rasmus Ibsens Datter af Nýkersogn. æt. 40. ann.

Item dödföd

22. Nov. Jens Monsens Barn i Hundshale
- Moderen døde femte Dag derefter.

Communicantes = 1595¹⁷⁵

In febr. er Maria Hans Rickarts¹⁷⁶ her af Bý= en, myrdt, som det meenis, af Daniel Felt= man. Og er hand omsider rö= bet [og] fengslet, men haver bröt sig af fengslet og römt bort.
Paasche=Aften ankom Lands=Herren Hans Schröder, siden kaldet Löven=hielm.
d. 14. April var Præstemöde her om Udlegg til Soldatesquens Underholdning og gaf præsterne = 16 Rdaler.
I diße Tider gavis Maaletold, Egteschabstold, Græspenge af alt Qvæg. item Maanedschat.
Dnc. 7. Trin. Povel Kofod af Svanecke¹⁷⁷ holdt Bröl= lup med Elsebe Hermand Dat. Bohne, i Rönne.

167 Tilnavne som Möller, Skrædder, Skomager, Smed, Bødker, Hjulmager, Kræmmer etc. er almindeligt forekommende navne i kilder fra 1600-tallet, også i Aaker. Oprindeligt en stillingsbetegnelse, efterhånden faste slægtsnavne (ofte anføres fædrenes profession hos soldater). Hertil et par enkelte omtalt som væver, knippelkone (kniplerske) og vævekvinde, der stadig fungerede som stillingsbetegnelser. For kvindernes vedkommende blev stillingsbetegnelserne aldrig slægtsnavn.

168 Claus Kam overtog Myregård efter Sivert Gagge gennem ægteskab med dennes datter.

169 Esto mihi: Fastelavn.

170 I 1678 optræder han som Constabel Allexander Nessmet i bybevæbningen, Milicelister af 1678.

171 d. 26. Febr.

172 Man var forpligtet til at tage omvandrende tiggere, rakkere og fattige ind, når de kom, men der var ingen praksis for hvor længe. Man kunne hastigt sende »sine« fattiglemmer videre til næste gård. Fra byer på Sjælland fra samme tid findes eksempler på syge og gamle, der blev videresendt på trods af at døden var nær, og flere der døde under transporten. G. Bang: Kirkebogsstudier, 1906, p. 25ff. Ellers brugtes »hos« i forbindelse med tjenestefolk. Betegnelsen »på ...grund« henviser til husmænd, der lejede sig ind på andre bonders jord.

173 10. nov.

174 Gale Sidsel, formentligt sindslidende eller åndssvag.

175 I 1662 var det samlede antal af ægtefødte: 54, uægte: 0, brudepar: 12, døde: 26, dødfødte: 1.

176 Hustru til sergent Hans Rickert.

177 Borgmesteren i Svaneke.

24. Julij. Inger Sverches¹⁷⁸ hos Nils Pedersen udj
Ellet som hafde sindelig fød og myrdt sit
Barn, afled med Nils Pedersen Soldat, er i
Dag halshuggin.
Sidst i octob. og först in nov. omrejste Lands=
herren, Landsdomer og Provsten at taxere alle
Landsotternis Middel, at der af efter forrige

Aars Löfte kunde erleggis den tiende penge.
In Julio¹⁷⁹ er af alle Landsatterne samenscreven
Supplique til kongl. Majs at oversendis,
hvorudi andholtis Presterernis forlin=
dring, saasom Maanets=Schatter, 1269
Rixdal: og Consumptions Tolden, og det
trýgte Papiir.

d. 1. jan: er en Torsdag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1663

Paasche d. 19. April
Degn, Rasmus Rafn

U=ægte Börn

- 1) Esto mihi. Udbygg: Jörgen Monsens og Ger=
trud Nils Mazens¹⁸⁰ Sön Christian.
- 2) Fer. 2. Pas. Soldatens Clavs Jacobsens og
Ane Nils Monsens Datters Sön Hans.
- 3) 8. Trin. Anders Svendsens og Gertrud som tien=
te i Spillegaarden, deris Datter Berete.
- 4) 22. Trin. Jens Zachariasen som tiente til Sivert
Gaggis, og Ane Mazdatter ibid, deris D. Karen.
- 5) 23. Trin. Soldat Rasmus Lorentsens tven=
de Döttre, Dorothe og Karen.

Brudepar

- 5) Invocav. Unge Tobias Dechner, Karen Nilsdat.

Item Dödfödde

20. Söndag eft. Trin. begravet et dödföd
u=ægte Barn, som Christine Frandsdatter
Sönder i sognet hafde aflet med Soldat
Jens Mazen, dog hun tilforn beschylded
Hagen Christensen

Communicantes = 1484¹⁸¹

d. 25. mart. afsejlede nogle her fra Landet
over til kongl: Maj: at andholde om
Skatternis forlindring: og komme h
igien d. 3. Junij med ringe Beskeed.
d. 23. mart. Döde Nils Nilsen Ridefogeden,
udi Rönne.
In Majo¹⁸² er först lagd Tagsteen paa Aa=
kirkis Klocke=Taarn, ti der laag för
ickun Dæller derpaa: og blef samme Taarn
da fordönnicket paa siderne, og mand=
folckstolene i kirken foretagen paa
nij at forfærdigis.
I dette Aar var u=hörlig vanscheligt Höjt
Væjr saa at mange maatte
meje deris korn under Vandet.
25. sept. döde Hr. Maz Michelsen: Sogne=
præst til S: Nicolai Kirke: han=
nem succederede Hr. Jens Sörensen Mor=
sing.¹⁸³
d. 24. oct. blef Hans Simensen hengt for
atschillige begangne Tyverier.

178 Husmandskonen Inger Sverkes kom fra Aakirkeby. Hendes fødenavn var Inger Hansdatter og hun blev gift med Sverker Nielsen d. 3. Trin. (15. jun.) 1651. Parret fik efterfølgende tre børn, et mistede de til pesten i 1654, men to børn, Morten født i 1656 og Christine født i 1658 overlevede. Ved denne tid boede de på Nils Pedersens gård, Ellegård, hvor de også arbejdede. I 1661 blev hun beligget, (måske voldtaget) af en af soldaterne i byen og blev gravid. Efter fødslen dræbte hun barnet (inden det blev døbt) og blev efterfølgende dømt og halshugget for mordet. Inger omtales ikke blandt de uægte bornemødre det år, fordi barnet ikke nåede at blive døbt. Hun er heller ikke medtaget blandt begravede, da hun som morderske ikke måtte blive begravet i indviet jord, dvs. på kirkegården. Det er måske derfor Rasmus Ravn nævner hende i den lille notits. Om manden vides ikke yderligere, han forsvinder ud af Aakirkeby kirkebog ved samme tid, måske rejste han fra byen med børnene.

179 1 juli.

180 Der mangler et Datter - medmindre hun var Nils Madsens kone.

181 I 1663 var antallet af ægtefødte: 35, uægte: 7, brudepar: 11, døde: 16, dødfødte: 2.

182 1 maj.

183 Kort før Mads Mikkelsen Borringholms død og frem til Jens Sorensen Morsings indsættelse i 1664, fungerede Mads Mikkelsens halvbroder Mads Jensen Sode af Hasle-Rutsker kortvarigt som hjælpepræst i Nylars. Mads Jensen Sode var søn af Jens Hansen Sode til Hasle-Rutsker og Margrethe Jørgensdatter, mens Mads Mikkelsen var søn af Margrethe Jørgensdatter og hendes første mand Mikkel Olufsen til Hasle-Rutsker. Tre andre sønner af Margrethe Jørgensdatter og Jens Hansen Sode blev præster på Bornholm; Hans i Nyker, Jacob i Olsker og Jørgen i Østerlars.

d. 1. jan: er en Fredag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1664¹⁸⁴

Paasche 10. April
Degn Rasmus Rafn

Ægte=Börn

- 8) og¹⁸⁵ Jochum Möllers Datter Margrete.
13) Reminis: Mons Smids Dat. Karen i Njybby.
17) og¹⁸⁶ Hr. Nils Mazens Søn Stephan.
18) d. 25. Mart. Tyvens Hans Simenß: S. Jens.¹⁸⁷
21) Fer. 2. Pasch: Soldat Anders Pederß: S. Peder.
31) d. 2. Jul. Ole Jensen Bødkers D: Martha.
34) 9. Trin. Soldat Hans Jensen Kruus=
koppis Søn Jacob.
41) og¹⁸⁸ Mons Gaggis Datter Inger.
42) og Soldat Anders Rønnebergs D. Karen.
43) 20. Trin. Alexander Næsmets Søn Jacob.

U=ægte Börn

- 1) Dnc. 2. Epiph. Soldat Henrik Eggers
og Karen i Mons Sortis Huus deris U=
Ægte Søn Hans.
2) Oculi.¹⁸⁹ Peder Hansen her i Byen og Bente
Ole Hansens Datter, deris Datter Boel.
3) 24. Trin. Hans Pedersen Möllers og Karens
Datter Aneche.
4) 2. Advent. Soldat Jens Mazens og Chri=
stine Franzdatters Barn, Maz.

Brudepar

- 7) 4. Trin. Hans Nielsen Kruuskop, Sol=
dat og Agnete Hansdatter.
8) 7. Trin. Soldat Anders Pedersen, og
Maren Christoffersdatter.
11) 23. Trin. Soldat Rasmus Hansen og Elen
Rasmusdatter.

Liig

- 3) 4. Feb. Lange=Christine som kaldis Rachel.¹⁹⁰
8) 27. Mart. Skaanske Margrete æt. 50. an.
10) 29. April. Blinde Margrete i Almisshused.
16) 16. Jul. Ole Bødkers Dat. Martha. æ. 3. ug.
18) 9. Oct. Soldat Anders Rønnebergs D. Karen.
21) 21. Dec. Hans Möllers Uægte Barn.

Communicantes = 1514¹⁹¹

- d. 19.20.21 Aprilis er holden tre almin=
delige Faste og bededage.
d. 5. Jul. blef Ole Jyde en Soldat ved
Capitain Boltis Compagnie, hengd.
In Augusto lod Kongen ved sine Jæge=
re holde Jagt her paa Landet.
23. sept. Hr. Hans Sode i Njckersogn¹⁹²
hafde Bryllup.¹⁹³
18. Trin. Matthias Rasch og Christine
Mazdatters Bryllup i Rønne.¹⁹⁴
In novemb. er her af Landet given Prin=
cessen Steur¹⁹⁵, og motte hver Sogne=
degner her paa Landet give 3 Rdaler.
Dom: 1. p. epiph. introduceret
Hr. Jens Sørensen Morsing
til Sogne=Præst i St. Nicolai
Kirke.

184 Kirkebogen dette år og de næste bærer præg af de mange udenlandske soldater i byen, specielt er der flere uægte børn af soldater og udlændinge i disse år. På landsplan steg antallet af uægte børnefødsler med omkring 30 % under svenskekrigene. Bang: Kirkebogsstudier.

185 Septuag.

186 Lætare.

187 Den Hans Simensen, som blev hængt året før.

188 18. Trin.

189 Oculi: 3. søn. i fasten.

190 Formentlig en »løs« kvinde.

191 I 1664 var det samlede antal af ægtefødte: 52, uægte: 4, brudepar: 12, døde: 21, dødfødte: 5.

192 Hans Jensen Sode, præst til Nyker, indsat 1662, landsprovst af Bornholm 1682, død 1685. Søn af Jens Hansen Sode og Margrethe Jørgensdatter.

193 Bruden var Kirsten/Christine Hansdatter Kofoed, en datter af Hans Madsen Kofoed og Margrethe Clausdatter Gagge.

194 Mathias Rasch var rådmand i Rønne, siden landsdommer på Bornholm. Christine/Kirstine Madsdatter var enke efter købmand Herman Clausen Bohn i Rønne.

195 Prinsessestyr: pålagt afgift til finansiering af en prinsesses udstyr og medgift.

d. 1. jan: er en Söndag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1665

Paasche 26. Maj
Degn Rasmus Rafn

Ægtebörn Döbte

- * 13) Fer. 2. Pas. Welbyrd: Jacob Bernts Maca=
bæi Datter Elisabet Sophia.
35) 17. Trin. Soldat Rasmus Hanß: D. Maren.
39) 2. Oct. indedöbt Soldat Hans Kruusskop
40) to Börn, Jens og Gertrud.

U=ægte Börn

- 1) Dnc. 2. Epiph. Racher=Ingers Datters Barn
afled med Trued Nielsen, tiener i Rönn[e].
2) Sexag.¹⁹⁶ Unge Ole Hanß. i Aspesgaard og Ka=
ren, Clavs Möllers Datter deris S. Johan.
3) Miseric. Soldat Jens Larss. og Margrete
Hansdatter deris Søn Hans.
4) 12. Trin. Christian Pedersen og Luzea
Hansdatter, deris Datter Anniche.
5) 21. Trin. Michel Hansen og Berete
Hansdatters Søn, Lars.
6) 22. Trin. Sven Hanß. Og Maren, La[rs]
Gallens Datter, deris D. Boel.

*** Herforuden d. 10. Jan. bekende Chrisine, Ha[ns]
Gallens Datter sig af Soldat Mons Smid at v[æ=]
re beliggen og hinde at være ildegaaet¹⁹⁷ [da]
Jens Buck hafde slaget hende.

Brudepar

- 5) 4. Trin. Soldat Rasmus Larss. Dorote Andersd.
6) 8. Trin. Jens Ibsen i Egeby og Elsebet Ibs=
datter af Vasegaard.

- 7) 17. Trin. Soldat Jens Mazen, Christin Franzdat.
8) 23. Trin. Soldat Herbrand Haagensen og
Christine Andersdatter.

Dödde

- 3) 7. Mart. Maren Baads i Almishus. æ. 70 a.
4) 9. Mart. Berete Jep Larss. i Vasen. æt. 52.¹⁹⁸
6) 19. Mart. Gamle Zizele i Præstegaarden. æ. 64.
7) 5. Apr. Jacob Bernt Macabæi D. Elisabet Soph.
8) Fer. 2. Pent. Sergiant Gabriel dödstucken
af Soldat Henrich Wæver.
11) 3. Jun. Margrete Hansdatters uægte Søn.
15) 31. Oct. det u=ægte Barn hos Lars Gallen.
17) 14. Nov. Christine Salig Sivert Gaggis
paa Mýregaard æt. 82. an.
20) 27. Nov. Gabriel Macabæus hos Jacob
Bernt Macabæus: æt. 18. an.

Communicantes: 1574¹⁹⁹

Imellem dn. 27. og 28. febr: om Natten döde
Hr. Haagen Zönnessön Sognepræst
i Clemetschersogn, æt: 56 an.²⁰⁰
Dnc: 11. Trin. holtis Hr. Ole Jensens²⁰¹ og
hans Formands Hr. Hogens Enchis
Zidzele N.²⁰² deris Brýllup i Clemets=
kersogn. Introduceret Dom:
Exaudi²⁰³: Hr. Ole Jensen til
Sogne=Præst i St: Clem: Kirke.

196 Sexagesima: 8. søn. før påske.

197 Mistet barnet.

198 Mor til bruden Elsebet Ibsdatter ovenfor.

199 I kirkeåret 1665 var der ialt ægtefødte: 48, uægte: 6, brudepar: 11, döde: 23.

200 Haagen Sonnesen Rønnebye, se også under år 1661.

201 Ole Jensen Aalborg, præst til Klemens Kirke, indsat 1665, siden viceprovst af Bornholm, gift første gang med formandens enke, anden gang omkring 1689 med Karen Jensdatter Bohn. Ole Jensen Aalborg döde d. 18. aug. 1704.

202 Sidsel Lauridsdatter. Ravn har tilsyneladende ikke været bekendt med hendes fædrene navn, se også under 1661.

203 Exaudi: 6. søn. eft. påske.

d. 1. jan. er en Mandag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1666

Paasche d. 15. April
Degn Rasmus Rafn

Ægtebörn döbte

- 11) Esto mihi. Soldat Christen Jenss. D. Margret.
- 12) Reminisc. Peter Jespersens Dat. Anna
- 13) og Morten Rasmussens D. Karen, Vester.
- 14) Lætare. Unge Lars Hanssens Søn Esbern.
- 15) og Peter Matthissens Soldatis D. Elisabet.
- 19) 6. Apr. Jacob Bernt Macabæi Datter i Store Hallegaard Maria Elisabeth.
- * 34) 4. Trin. Hr. Nils Mazens Dat. Mette.
- 36) 14. Trin. Zacharias Hanssens Dat. Maren.
- 37) og Soldat Herbrand Hogenss. D. Elen.
- 40) og²⁰⁴ Soldat Jens Mazens Søn Rasmus.
- 47) 1. Advent. Lars Skomagers Søn Maz.
- 48) og Soldat Rasmus Lorenzens S. Lars.
- 50) d. 30. Dec. Soldat Nils Hysing, som var fra Landet bortrømt, hans Søn Lars.

U=ægte Börn döbte

- 1) Sexag. Soldat, Johan Petersens og Nille Hansdatters Søn, Rasmus.
- 2) Lætare. Soldat, Jacob Esbersens og Ane Benzdatters D. Segne, fød strax eft: Bryllupet.
- 3) Judica. Soldat Lars Pedersens og Chri=stine, Hans Gallens Datters, Søn Esber.²⁰⁵

Brudepar

- 2) 2. Epiph. Nils Anderss: Hysing. Gertrud Jör=gensdatter.²⁰⁶
- 3) Sexag. Jacob Esbersen, Ane Benzdatter.²⁰⁷
- 5) Judica. Peder Anderss. Karen Clavs Möllers d.²⁰⁸
- 6) Fer. 2. Pas. Hans Mazen Ane Ibs=datter i Pibergard.)Datter²⁰⁹
- 7) 2. Trin. Esber Mortenss: Margret Clavs Kams=

Dödde

- 1) 11. Jan. Hans Kruuskops D: Gertrud: æ:14. Ug.
- 4) 31. Jan. Udb. Nils Hansens S. Erik. æt. 20. Ug.
- 5) og Soldat Jens Hellessøn. æt. 28. an.
- 14) og²¹⁰ Karen, Clavs Möllers Datters Søn, Johan.
- 17) d. 16. Mart. Berete Hansdatter Uægte Søn.
- 25) 26. Mart: Arist Eriksen af Perskersogn, fun=den drugnet i Torckel Anderssens Bæch.
- 36) 8. Maj: Johan Petersens Uægte Søn æ. 13. Uger.
- 42) 3. Jul. Racher=Ingers Datter Lisbet. æ. 22. an.
- 43) 7. Jul. Kield Olsens Dat. Zizel, ihielligget.
- 47) 17. Aug. Anders Pedersen Hestegilderens²¹¹
- Qvinde Boel i Unge Peder Ibsens Schov, ef=terat hun i nogle Aar hafde gaaet i Vildelse. Hun blef i Kirkegaarden begravet om Nat=ten d. 22. Augusti.²¹²
- 48) 22. Aug. drucned Nils Lollis Søn, Peder, sig i en Leergraf her i Bÿen: æt. 5. An: Foræl=drene stode obenbare²¹³ Schriftt derfor, for Prov=sten i Knuds Kirke d. 5. Sept.²¹⁴

204 16. Trin.

205 Den samme Christine som året før blev gravid med en anden soldat.

206 Den Nils Hysing, der bortrømte efter brylluppet.

207 Det par, hvor konen kort efter brylluppet nedkom med et barn, hvorved barnet blev bestemt uægte. De blev gift den 8. søndag før påske og fik barn til midfaste - d. 3. søndag før påske, dvs. omtrent 5 uger efter brylluppet.

208 Hun fik året før et uægte barn med en anden.

209 Claus Kams=datter, datter indføjet ovenfor.

210 d. 10. Mart.

211 Hestegilder: person der kastrerede heste. Hestefagter og hestegildere rangerede ofte på niveau med rakkere og hørte dermed til blandt samfundets laveste socialklasse.

212 Det er uklart hvorfor hun blev begravet om natten, måske af overtro fordi hun var åndssvag, dement eller sindslidende.

213 Åbenbart skrifte: offentligt skrifte for alle i kirke og menighed.

214 Forældrene måtte stå skrifte for deres lille søns selvmord. Provsten var Jens Lauridsen Malmøe, præst til Rønne-Knudsker, indsat 1653, landsprovst året efter, død 1. jan. 1680.

Communicantes - - - 1631²¹⁵

10. mart afbrende Borgm: Christen Gregersens
Gaard og alle hans Midler, strax for Dagning.
6. Apr. ligesaa Bÿfogd Tobias Dechners Gaard og
Heste og Qvæg: strax for Dagen begynder.
17. Maj. en almindelig faste og Bededag.
Cons. Fol. 320, pag: 1.²¹⁶

Anno 1666

Fest. Viridium: Stor Ildebrand i Rønne.
Dne. 5. Trin. Jens Hansen og Barbara
Hermansdatter Bone, Brÿllup i Rønne.²¹⁷

Dne: 11. Trin. Døde Hr. Hogen Bertelsen udi
Boelschersogn.²¹⁸
30. sep. døde Hr. Jens Knudsen Capellan²¹⁹
i Rønne. Æt: 57 Aar. Sepult: 6. oct.
16.17.18.19.20. octob. var comissarier her
i Bÿen og efter kongl: Ordre forringede
Maanets=Schatten om Landet.
Dne: 2. Adv. Hr. Ole Svendsen Lemvig af
Provsten indsat i Embedet i Boelscher=
sogn og Nexö: hand var den förste som
paa Bornholm har taget Kongebref
paa kald, hand fik en ond Afgang.²²⁰

d. 1. Jan: er en Tisdag.
Præst: Hr. Nils Mazen

Anno 1667

Paasche d. 7. April
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn döbte

2) Dnc. 2. Ep. Hans Pedersen Tingbuds D. Dorote.
24) Maÿ Jacob Bernt Macabæi Dat. Ursula.
40) 19. Trin. Peder Rafns tvende Börn Ras=
41) mus og Mette.²²¹

U=ægte Börn döbte

1) Dominica Rogate.²²² Den omblöbende Hans²²³
Nilsen og Ane Carlsdatter under Klinten
deris U=ægte Datter, Gertrud.

Brudepar

* 4) invoc. Peder Rafn, Boel Hansdatt.²²⁴
6) Judica. Rasmus Hansen, Karen Mons=
datter, som var Enertis Efterleversch.

- 215 I 1666 var antallet af ægtefødte: 50, uægte: 3, brudepar: 11, døde: 60, dødfødte: 3.
216 Her slutter siden og teksten fortsætter på foregående side, hvor der var ledig plads. Her er teksten sat kronologisk efter indhold.
217 Jens Hansen Stuve, købmand i Rønne, gift med Barbara, datter af Herman Mortensen Bohn og Barbara Jørgensdatter, til hvem Rasmus Ravn skrev et bryllupsdigt i 1646. Jens Hansen Stuves og Barbaras datter Karen blev senere gift med Ole Jensen Aalborg præst til Klemensker.
218 Haagen Berthelsen, præst til Nexø og Bodilsker.
219 Jens Knudsen, kapellan i Rønne og rektor ved den lærde skole i Rønne, indsat efter 1654.
220 Sidste sætning tilføjet efterfølgende, sandsynligvis af Ravn selv. Ole Svendsen Lemvig, præst til Bodilsker og Nexø, student fra København 1660, introduceret i embedet 15. sep. 1666, visiteret 5. okt og slutteligt indsat 2. søndag i advent 1666. Lemvig skulle ifølge Ravn ganske rigtigt have fået præstekald ved kongebrev, dvs. ikke valgt og udnævnt fra universitetet. De bornholmske præster skulle direkte have valgt imod ham idet de hellere ønskede en bornholmer på posten. Han blev i 1670 fradømt »ære og kald« ved en højesteretsdom. Grunden til Ole Svendsen Lemvigs afsættelse synes broget og omdiskuteret, men synes i grunden at have handlet om en bagatel. Han rejste siden til Sverige, hvor han erstattede sine tidligere religiøse digte med hyldestdigte til den svenske konge. Men Lemvig var tilsyneladende også en fabrikant af højst interessante konspirationsteorier. Over for den svenske øvrighed skulle han have hævdet at de selvsamme personer, der havde stået bag den bornholmske opstand og mordet på Printzensköld i 1658 også havde forsøgt at stræbe ham efter livet og at disse stod bag hans afsættelse. I et skrift hævdede Lemvig tillige, at der ved retssagen var to falske vidner mod ham, to unavngivne fjendtlige bornholmerpræster, hvoraf han fra den ene havde taget kaldet og fra den anden den hustru, den anden havde ønsket sig. De to præster, der vidnede imod Lemvig var Laurids Christensen Borringholm i Østermarie (der havde ønsket kaldet) og Bendt Joensen Kloe i Ibsker-Svaneke (der ifølge Lemvig havde ønsket hans hustru til ægte). Lemvig ægtede en søster til provsten Poul Hansen Anchor., se 1667.
221 Rasmus Ravns søn Peder. Børnene er opkaldt efter Peders far og mor: Rasmus og Mette.
222 Rogate: 5. søndag eft. påske.
223 Omlobende: uden fast bopæl.
224 Rasmus Ravns søn og svigerdatter. Tvillingerne blev født 8 måneder efter brylluppet, men i kirkebogen er fødsler registreret før brudeparrene.

Communicantes = 1495²²⁵

d. 6. Feb. Hr. Ole Svendsen og Martha Hans=
datter²²⁶ holt Trolovelse i Østerlarscher=
sogn og Dnca: Ocul Brüllup i Hasle.
I mellom d. 27. og 28. Feb. om natten er
lagt et Hittebarn i en Slæde i Ingvars
Gaard i Vestmarie sogn, vel indsvöbt
og med Klæder vel forsörget, Bar=
nets Moder er siden obenbaret at være
Boel Olsdatter sal. Jesper Kremmers
Enche i Allinge, Faderen Anders Ble=
gindsfahr. Barnet er kaldet Jesper.
d. 9. Aug. döde Christine Staffens Datter

Hr. Michel Thomesens Hustrue i Povlscher=
sogn. Hun hafde för i Aakersogn haft
til Egte Hr. Dirik Castesen, og Hr. Ras=
mus Jensen Middelfar: siden i Povlscher=
sogn Hr. Hans Andersen Rafn og
Hr. Michel.

d. 6. Dec. afrettet en Svensch, nafnlig Sven
Pedersen, i Nörre Herret, fordi hand
hafde dræbt en af Oberstens Soldater.
d. 11. Dec. Trolovet Hr. Jens Mortensen
Hvaß²²⁷ med Margrete Hogensdatter.²²⁸
1667 10. jul. Hr. Bent Jenssön af Ibschersogn
og Susanna Hansd: holt Brüllup i Kiöbenh.²²⁹

d. 1. Jan. er en Onsdag.
Præst: Hr. Nils Matsen

Aar 1668

Paaske d. 22. Mart
Degn Rasmus Rafn.

U=ægte Börn döbte

- 1) Sexag. Soldat Jens Burendorps og Ane
Nils Monsens Datter deris Sön Jens.
- 2) 4. Trin. Anders Carlsen og Peder Juuls
Tienesteqvinde deris Datter.
- 3) 6. Trin. Soldat Peder Olsens og Ole Povl=
sens Datter deris Sön Ole.
- 4) 23. Trin. Soldat Lars Grifis Dat. Maren.
Moderens Nafn er: - - -²³⁰

Brudepar

- 5) 2. Trin. Lasse Brand og Karen Hr. Mi=
chels Datter af Ibschersogn.²³¹

Dödde

- 6) 9. Mart. Hans Pedersen Tingbud, æt. 50. Aar.
- 9) 2. April. Gunnel Erikis, Peder Henrik=
söns Hustrus Moder, mod Vassen. æ. 72. a
- 10) 8. Apr. Jörgen Nilsen Toldbetient. æ. 41. a
- 11) 9. Apr. Morten Henningss. i fattighus: æ. 60. a
- 14) 19. April. Karen Unge=Tobiasis. æ. 48. a.
- 23) 6. Trin. Anders Carlsons lille uægte Datter
- 25) 22. Jul. Snidker Hansis²³² Dat. Karen. æ. 24. a.
- 34) 21. Nov. Inger Nils Larsens Öster, döde
i Barselseng. æt. 39. aar.²³³
- 35) 3. Advent. Blinde Jens Jyde. æ. 69. a.

Item Dödfödde

22. Jan. Hr. Nils Mazens Datter.

225 I 1667 var antallet af ægtefødte: 53, uægte: 1, brudepar: 10, döde: 34, dödfödde: 1.

226 Ole Svendsen Lemvig ægtede Martha Hansdatter Ancher d. 10 marts 1667. Martha var søster til landsprovsten Poul Hansen Ancher. Efter Lemvig var fradømt sit kald og rejst til Sverige, efterlyste Martha ham i 1675 som rømningsmand, måske for at kunne gifte sig på ny.

227 Jens Mortensen Hvass, præst til Olsker og Allinge, indsat 1645, død 1668, knap 9 måneder efter brylluppet med Margrethe.

228 Margrethe Haagensdatter var datter af Haagen Sonnesen Rønneby, præst til Klemensker og Sidsel Lauridsdatter. Margrethe fik med Jens Mortensen Hvass en søn, der blev født efter Hvass' død.

229 Bendt Joensen Kloe/Klow, præst til Ibs Kirke, søn af Joen Bendtsen i Rønne, som Rasmus Ravn kendte i tyve år. Bendt Joensen og Susanne Hansdatter blev gift i Vor Frue Kirke i København. Efter Bendt Joensen Kloes død i 1679 ægtede Susanne efterfølgeren i embedet, Hans Larsen, nogle steder angivet som søn af Østermariepræsten Lars Jensen Weile andre steder som bror til Søren Lauridsen Borringholm, præst til Østermarie, der var søn af skriver Laurs Sørensen i Rønne. Sidstnævnte synes mest sandsynligt efter som to præsteindberetninger, begge dateret til få år efter Søren Lauridsen Borringholms død (beg. 26. dec. 1713), angiver ham som Hans Larsens bror.

230 Moderen har ikke været der fra byen.

231 Karen Mikkelsdatter var datter af præsten Mikkel Nielsen Nosebye. Lasse Lassen Brand fæstede Spidlegård ved byens hospital. I katolsk tid havde Spidlegård været beboelse for præsterne. Karen ægtede efter Lasse Brands død Mads Hansen, der ejede Mollegård i Vestermarie. Præstedotter, der ikke kunne skaffe passende ægtemænd indenfor præstestanden, ægtede ganske ofte møllere.

232 Snedker Hans.

233 Med datteren Boel, døbt 27. Trin.

Communicantes = 1386²³⁴

Dnca. Reminisar: Hr. Jens Hvass i Ols=
 kersogn Brýllup med Margrete Haa=
 gensdatter af Clemetschersogn.
 d. 17. Mart. Nils Carlsen som hafde tillige
 med andre, staalen en stor deel Guld Sölf
 og Penge fra Karen sal. Hr. Jens Kýsis,
 blef i dag hengt for Hassle: en Hore
 som med ham var paagreben, bleff
 brent i Panden, og nogle flere udlagde.
 I Aar er her paa Stæden Mariæ Bebudel=
 sis Dag celebreret d. 4. Dag Paasche.
 Christi Himmelfart: da snede den hele Dag.
 d. 30. sept: aflivede Matthis Nilsen
 Holst sig self, i Nilavschersogn.
 d. 25. Oct. 23. Trin: Stor formørkelse i Solen.
 d. 15. Dec. döde Hr. Jens Mortensen Hvaff
 i Olschersogn, æt: 53 Aar.
 I dette Aar blef paaböden Princessin=
 steur til Princess Fredrica Amalia.
 Paaschedag haver icke indfaldet saa
 tilig som i dette Aar, siden A. 1573.

d. 1. Jan. er en Fredag.
 Præst: Hr. Nils Mazen

Aar 1669

Paaske d. 11. April
 Degn Rasmus Rafn.

Ægtebörn Döbte:

X²³⁵) d. 3. jan. Welb: Jacob Berntis Dat=
 ter Bartha Cathrina, föd d. 25. nov. 68.
 13) Oculi. Jens Svendsen af Clemets=
 kersogn og Claus Möllers Datter, de=
 ris Sön Peder, föd paa Rejsen.

U=Ægte Börn:

1) Estomihi: Mickel hos Eiksteen²³⁶ og Karine
 Lars Simensens Stifdatter, deris u=
 ægte Barn Margrete.

Dödde:

6) 20. mart: Peder Rafns Stefdatter Anna
 Jensdatter. Æt. 8 Aar.²³⁷
 37) 8. nov. om natten, drugnet Snedker=
 Hansen i Jochum Möllers Brönd. Æt: 60 Aar.

234 I dette år 1668, var der ægtefødte: 44, uægte: 4, brudepar: 8, döde: 37, dödfødte: 4.

235 Der er sat kryds i margin ud for denne begivenhed. Som noget særligt er også fødselstidspunkt anført og ikke kun dåbsdato.

236 En soldat i Ecksteens compagnie.

237 Rasmus Ravns søns steddatter, som noget særligt er hun anført med fuldt navn (patronym) modsat den ovenfor anførte Karine.

Communicantes: 1550:²³⁸

Dnca. Septuag: døde Hr. Ole Larsen, Sogne=
Præst i Pederskersogn.²³⁹
24. Febr. Hr. Jacob Jensen Sode²⁴⁰ til Ols Kirke
og Allinge, indsatt af Provsten.
Dne. Lætare: Hr. Christen Michelsen²⁴¹ indsat
til Capellan i Rønne.
5. Maj: Hr. Thomas indsat af Provsten i Peders
Kirke.²⁴²
4. jun. Povl Kofods af Svanecke og Malene Mar=

grete Hesslers Fæstensöl paa Slottet.
12. Trin. Unge Tobias Deckners²⁴³ og Marie Elizabeth
Capitain Leutenantz Datters Brøllup i Gudhiem.
23. Sep. Hr. Rasmus Olsen²⁴⁴ af Røe Sogn for Drucken=
skab og andre grove fauter dømt fra sit
Kald i Rønne Kirke af Provsten og 2 Præster.
Fest. Michaelis om aften udi afbrende Hr. Bent Jons=
sens Stuelenge i Ibschersogn.
Dne. 24. Trin. i forleden Uge var forferdelig Storm
da efter d. 15. nov. fantis 8 døde Menni=
sker paa Povlskerssogns Strand.

d. 1. Jan. er en Løverdag.
Præst, Hr. Nils Mazen

Anno 1670

Paaske d. 3. April
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn døbte:

8) Hans Terkelsens Søn døde u=døbt i Kirken.²⁴⁵

Brudepar

3) 25. Mart. Anders Carlsen Maren Jens=
datter Bysvendens Datter.

8) 16. Trin. Peder Ancher²⁴⁶ og Gertrud
** Sal: Hr. Svends Dat=ter.²⁴⁷

Dødde:

4) 18. Feb. funden Christine Andersdatter udedød.
paa Lyngen, hun er her begravet d. 22. Feb.

5) 19. Feb. Hans Torkelsens u=døbte Barn.

6) 21. Feb. Karen Henrik Lybschis i Nybø døde
i Barselseng u=forløst.

19) 4. Jul. gamle Tobias Dechner Bøfaged æ: 58 a.²⁴⁸

20.21.22) d. 19. jun. drugnet i Schibsvrag for
Povlskersogn Nils Sort, Henrik Pedersen
mod Vasen²⁴⁹ og Jens Nilsen Arist Buckis
Dreng: de bleve her begravet d. 24. jun. De=
ris Alder var 32 Aar. 28 Aar. 20 Aar.²⁵⁰

238 I 1669 er det samlede antal af ægtefødte: 54, uægte: 2, brudepar: 13, døde: 38, dødfødte: 2.

239 Oluf Larsen Borringholm, præst til Pedersker, indsat 1649. Søn af Lars Olufsen Borringholm, præst til Rønne-Knudsker og Abalone Nielsdatter. Han var bror til præsten i Aaker Svend Larsen Bore.

240 Jacob Jensen Sode, søn af Jens Hansen Sode til Hasle-Rutsker og Margrethe Jørgensdatter. Præst til Olsker og Allinge, præsteordineret 14. dec. 1660, indsat som kapellan ved Ols og Allinge Kirker, muligvis med successionsret, inden han 1669 indsattes som sognepræst. Gift første gang med formandens enke Margrethe Hagensdatter. Han døde i embedet d. 25. feb. 1693.

241 Optræder ikke i Wibergs oversigt over kapellaner i Rønne, her angives i stedet broderen Mads Mikkelsen (Borringholm), der dog var præst i Nylars i årene 1654-63.

242 Sognepræst Thomas Jacobsen Tarnov, søn af sognepræst til Østero, Færøerne, Jacob Christensen Klinte (Gotland) og hustru Karen Christensdatter Tarnov, der stammede fra den berømte Tarnovius-familie i Rostock. Student fra Thorshavn 1660, indsat som præst til Pedersker 5. maj 1669, præsteordineret 19. marts 1669. Samme år som Tarnov flyttede til Bornholm udgav han sit store værk om Færøerne »Færøers Beskrivelse«. Tarnov døde i embedet 1684.

243 Søn af byfoged »gamle« Tobias Dechner. Unge Tobias Dechner omtales i milice listerne i 1678 som Fendrich (Fænrík). Bornholms Købstæder Milice Lister af 1678: Rulla paa Mandtall udi Aakerkeby, den 4de Aprilis Ao. 1678. Han blev senere sandemand.

244 Rasmus Olsen Wiborg, præst til Rø, indsat 1654, fradømt sit kald af provsten og to præster i 1669 for drukkenskab og andre »fauter«. Han omtales af Ravn i både Borringholms Krønike og i kirkebogen ved denne lejlighed. I følge Series Pastorum. Han fik senere pardon for sine forseelser, men da han samme dag som oprejsningen fandtes liggende fordrunken i en rendesten i København, blev han totaliter ekskluderet fra »Kgl. Kald og Naade«, hans videre skæbne er ikke kendt. Hans hustru Karen Hansdatter døde i »fat-tigdom og elendighed« i Nyker tredje påskedag 1706 i sin alders 72. år, hendes skæbne omtales i Nyker kirkebog.

245 Han døde i kirken på vej til at blive døbt.

246 Peder Hansen Ancher, bror til landsprovsten Poul Ancher.

247 Gertrud Svendsdatter: datter af den forrige præst til Aakerkeby, Svend Larsen Bore og Margrete Didriksdatter.

248 Understreget i teksten.

249 Vasegård.

250 Manglende kronologi, dødsfald d. 25. og 30. juni samt 4. juli er anført før dette.

Communicantes: 1547²⁵¹

1670: 18. Jan. saag mand i Kiöbenhafn 3
Sole paa Himmelen.
Hr. Jens Morsings og Boel Morilz=
datters Brüllup i Nilavschersogn Dne: p. Epiph.²⁵²
d. 2. Feb. Hr. Bent Jonsen²⁵³ introduceret Sogne=
præst at væer i Ibschersogn og Svanicke.
23. feb. Barsel hos Hr. Ole Nilsen i öster
Larschersogn.²⁵⁴
I dette for=Aar var streng og langvarig
Winter, og intet foder at give Qvæget.
derpaa fulde en törr Sommer med
saa stor U=fructbarhed og dyr Tid
baade paa Korn og Hö, at ingen kun=
de mindis dets lige.

I dette Aar d. 9. Febr. döde höj loflig Kong
Fredrick den 3. Konge i Danmarck og
Norge etc. hvorfor her paa Langfredag
kom Befalning at i alle Kirker schul=
de hver Dag ringis for hans Liig fra
klocken 12 til 1. et gandske Aar om.
14. April. aflagde alle Stænder herpaa
Landet deris Underdanigheds Eed til
Kong Christian d. 5. for Landsherren
Hans Lövenhielm.
Fer. 2. Pent. Hans Pedersen Möller²⁵⁶ paa=
greben for Tÿveri beganget i Rönne
hos Jens Hansen.²⁵⁷
d. 4. Sept. scheed nÿ Reduction med Maa=
net Schatten at omsætte.

* *255

d. 1. Jan. er en Söndag.
Præst, Hr. Nils Mazen

Anno 1671

Paaske d. 23. April
Degn Rasmus Rafn.

Ægtebörn döbte:

- 15). Lætare: Hans Mazens D. Christine, Öster.²⁵⁸
21) Misericord: Unge Tobias Dechners D. Ana Dorothe.
31) 11. Trin. Jacob Bernts Macabæi Sön Christian.²⁵⁹

U=Ægte Born, ingen.**Döde:**

- 7) 14. Mart. Anike Maz Lodvigs i fattighuus: 86 a.
17) 11. Maj. Boel Jörgen Uddis i Grödbby: 98 A.²⁶⁰
25) 19. Jul. Unge Tobias Dechners Dat: 11 Uger.

251 I 1670 var antallet af ægtefødte: 49, uægte: 1, brudepar: 9, døde: 25, dødfødte: 4.

252 Jens Sørensen Morsing gift med Boel Mouritsdatter, her anføres blot post epifania, dvs. efter 6. jan., andre steder anføres, at brylluppet stod d. 23. januar 1670, i Nylars kirkebog har Morsing ved Boels begravelse indføjet notitsen: »og bleve vi tilsammenviede her i Nilarskirke d[] 3. Söndag efter hellig 3 Kongers dag, som indfalt def[] 23. Januarii 1670«. Se også 1664.

253 Bendt Joensen Kloe/Klow, se også 1667.

254 Dette år fik Ole Nielsen Sonne sønnen Oluf, han blev senere præst først til Pedersker, siden til Hasle-Rutsker.

255 Indsat to stjerner i margin ud for.

256 Han fik et uægte barn i Aakirkeby i 1664.

257 Jens Hansen Stuve.

258 Understreget i originalen.

259 Se også under 1669.

260 Understreget af uvisse årsager i originalen.

Communicantes: 1405²⁶¹Item Anno 1671²⁶²29. Apr. døde Hr. Lars Christensen i Østmarie S.²⁶³

In Fest: Pent: ankom 1000 Tönder Korn, som
Kongen gaf Landet, denne Bÿ fik 40 Tdr. Bygg.
I denne Sommer var kongl. Commissarier her
paa Landet, Scheel og Finke.

Ved Mickels Tider rejste Hr. Ole Lemvig fra
Boelschersogn ære=lös fra Landet.

Introducerede d. 3. oct. Hr. Sören Larsen i Østma-
rie Sogn²⁶⁴ og d. 5. oct. Magister Claus Pred=
biörnnsen i Nexö og Boelschersogner.²⁶⁵

d. 18. oct. sette Landsdomer Matthis Eksteen
sit förste Landsting.

19. Trin: scheid publicu. Tacksigelse for Dron=
ningens forlösning med en Prinz.

Lætare: Peder Ibsens Sandemands Brüllup med
Karen Henningsd. Bohnes i Rönne.

*

Prinz Fre=
drik föd
d. 11. oct.
A: 1671

d. 1. Jan. er en Mandag.
Sognepræst Hr. Nils Mazen

Anno 1672

Paasche d. 7. April
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn döbte

5) Reminise: Peder Ibss. Sandemands S. Claus.

26) 20. Trin. Hans Mazens Dat. Ane, Öster.²⁶⁶27) 23. Trin: Dansche=Hansis Sön, Lars.²⁶⁷22) 22. Dec. halte=Guber Sörensen ibid²⁶⁹ æ. 62 A.25) og döve Jens Brand æ. 84 aar.²⁷⁰**Communueret = 1386.²⁷¹****Brude=par**

9) Fer. 2. Nat. Jep Andersen - Boel Pedersd.: Amme.

25. Sep. Rasmus Jensens²⁷² og Lisbet Rasmusdatter
trolovede i Vestmarie Præstegaard.

29. Sep. Hr. Ole Nilsen²⁷³ i öster Larskersogn döde,
filius posthumus Olaus baptizatur, 2. Trinit.

24. Trin.Hr Sören Larsens Bröllup.²⁷⁴

22. Oct. fru Bartha von Allefelt döde paa
Hammershuus.

Döde:2) 28. Feb. Anders Uddis Sön Jörgen 13 1/2 Aar.²⁶⁸

10) Cantate: Berete Anders Hiulmagers udj

Almissee=Huset æt. 54 Aar.

261 I 1671 var antallet af ægtedøbte: 36, uægte: 0, brudepar: 7, döde: 27.

262 Indsat, se foregående side.

263 Laurids Christensen Borringholm, præst til Østermarie, Antagelig ordineret 9. nov. 1660, indsat som hjælpepræst for formanden Lars Jensen Weile. Han nåede at overtage kaldet i 1666 efter Weile, der gik på aftægt, men kun i fire år, han döde før Weile selv.

264 Søren Larsen/Lauritsen Borringholm, præst til Østermarie sogn, indsat 4. maj 1671 som hjælpepræst med successionsret og formands efterfølger, indsat 3. okt. 1671 som sognepræst, død sammesteds 1713.

265 Claus Predbjørnsen Langsted, præst til Nexö og Bodilsker, landsprovst 1681, død 7. nov. 1682. Langsted var tidligere rektor ved latinskolen i Rönne og sognekapellan ved Rönne Kirke.

266 Understreget i originalen. Ligeledes understreget af uvisse årsager. Dansker-Hans i betydningen af: komme fra et sted i landet udenfor Bornholm, navnlig Sjælland. Danske Hans Larsen omtales også andre steder.

268 Understreget i originalen.

269 I Nyby.

270 Begravet samme dag som foregående.

271 I 1672 var det samlede antal af ægtedøbte: 31, uægte: 0, brudepar: 9, döde: 25.

272 Rasmus Jensen Marcher også kaldet Bornholm, præst til Vestermarie, indsat 1673, søn af landsprovsten Jens Lauridsen Malmøe, præst til Rönne og Knudsker. Se også 1673.

273 Ole/Oluf Nilsen Sonne, se anno 1659.

274 Søren Lauridsen Borringholm, se 1671. Hustruen var Margrethe Jochumsdatter, en datter af købmand i Svaneke Jochum Thiessen og Margrethe Clausdatter Kjøller.

Nyaarsdag er Onsdag
Sognepræst Hr. Nils Mazen

Anno 1673

Paasche 30. Mart
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn döbte

- 1) 2. Epiph. Peder Rafns Sön Jens, var för hiemmedöbt Dnca. 2. Adventus.²⁷⁵
- 4) Sezag. Fredrick Corporals S. Johan=Peter
- 8) Reminise: Mons Sortis Datter Lisbeth
- 9) og Hans Mazen Jægers sön Rasmus.²⁷⁶
- 10) Oculi: Jens Hansens datter Christine udi Gaggegaarden.²⁷⁷
- 14) Qvasimod. Erik Soldatis Sön Anders.
- 15) og Peder Anchers Sön Hans.
- 21) Fer. 3. Pent. Jacobi Bernt Macabæi Sön Hans, för hiemmedöbt d. 12. Martj.
- 28) 7. Trin. Alexander Nesmets Datter Christine.
- 31) 13. Trin. Sal. Lasse Brands Sön Lasse.

Dödde:

- 10) 18. Feb. Lasse Brand i Spillegaard 42. Aa.
- 14) 31. Mart. Schonsche Segne, æt. 84. A.
- 18) 6. Aug. Hans Svendsens Sön Mickel Stungen af en Orm: æt. 4 Aar.

Communicantes = 1543²⁷⁸

23. Jan. kom Ordre om Tacksigelse at giö= re i Kirkerne for Dronningens forlösning med Prinz Christian Vilhelm som var föd d. 21. Nov. 1672. Denne Prinz leved gansche stacked Tid.
- Dnca: Quingvag²⁷⁹: Hr. Jörgen Jensen Sode sang sin förste Messe i öster Larskirke og Gudhiem.
10. Mart: Oberste Mickel Echstehn dö= de i Rönne, blef d. 26. Mart. Begra= vet i S: Clemens Kirke.
18. Mart. fick Johan Dechner²⁸⁰ Dom til Bremerholm.²⁸¹
- Dnca. Judica. Ole Nilsen i Rönne og Chri= stine Henningsdatters Bröllup.²⁸²
30. April Hr. Jörgen Jensens Fæstensöll med Maren sal. Hr. Oles i Østerlars= kersogn. 7. Trinitatis deris Bröllup.²⁸³
- Dnc. I. Trin. Hr. Rasmus Andersen²⁸⁴ i Vestermariæsogn, döde i Schriftesto= len i Kirken for Prædicken: æ: 57 Aar.

275 Rasmus Ravns sön.

276 Måske denne jæger, Hans Madsen, der flere gange har været understreget i kirkebogen.

277 Gaggegården, har tidligere tilhørt adelslægten Gagge.

278 I 1673 var antallet af ægtedøbte børn: 46, uægte: 0, brudepar: 11, döde: 19.

279 Måske 4. sön. efter Helligtrekonger.

280 Sön af Byfogeden Tobias Dechner (den ældre), födt för 1648, hvor kirkebogen starter. En anden sön af Tobias Dechner indsattes på Bremerholm, det var den senere kongens Ridefoged Augustus Dechner g.m. Præsten Claus Langsteds enke Mette Elizabeth Macabæus. Også en anden sön, Tobias Dechner den Unge, blev berygtet i sit embede som sandemand, han blev blandt andet anmeldt for vold og overfald af borgmesteren Gregersen i 1680, med hvem han inden havde været i slåskamp.

281 Oprindeligt en holm nordøst for slotsholmen, (nær Holmens kirke) i København, senere landsfast da flere kanaler blev opfyldt i det 16. årh. Bremerholm anvendtes som flådestation for kongens flåde, her fandtes reberbane (til rebslagning), ankersmedje m.m., som hovedsageligt benyttede sig af straffearbejdere. Indtil 1741 dömdes grove forbrydelser med arbejde i jern på Bremerholm.

282 Formentlig endnu en datter af Henning Bohn i Rønne.

283 Jörgen Jensen Sode, ægtede forgængerens Ole Nielsen Sonnes enke Maren Hansdatter Ancher.

284 Rasmus Andersen Rønnebye, også kaldet Bleking, præst til Vestermarie, student fra Slagelse 1641, indsat 1645. Rasmus Andersen Rønnebyes søster, Margrethe Andersdatter, ægtede frimand og ridefoged Børild Hansen. Selv blev han gift med Kirsten Clausdatter Kofoed, antagelig omkring indsættelsestidspunktet. Deres datter Lisbeth blev gift med hans efterfølger i embedet. Rasmus Rønnebye döde 1. Trin. (1. jun.) 1673.

d. 15. 22. og 29. Aug. Almindelige Bededage.
Dnc. 12. Trin. Hr. Rasmus Jensen²⁸⁵ intro=
duceret Sognepræst, i Vestmarie Kirke.
15. Trin. Hr. Rasmus Jensens og Lisbet²⁸⁶ sal.
Hr. Rasmus Andersens Datters Brøllup.
16. Sep. Præstemode om Princesin=Steur
at være de Geistlige her paa Landet
eftterladt.

14. Oct. Quartal Schatten forhøjet.
5. Nov. Clavs Predbiornsens og Chri=
stinis Brøllup i Boelschersogn.²⁸⁷
26. Trin. Hans Lovs og Christine Hans=
datters Brøllup i Povlsckersogn.²⁸⁸
12. Dec. kom Oberste Morten hid til Lan=
det at være Commendant.

d. 1. Jan er en Torsdag
Præst Hr. Nils Mazen

Anno 1674

Paascke 19. April
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn døbte:

15) Lætare: Ole Nilsen af Rønne hans Søn
Niels, som var fød i Loffsgaarden.
23) Fest. Trin. Hans Lovs Datter Karen.
36) 12. Trin. Hans Mazens D. Margrete, Öster.

U=ægte Börn:

1) Oculi: Maz Buckis Datter Gunnels og
Anders Pedersen ibid deris Søn Peder.
2) 23. Trin. Bente Povlsdatter tiener i Lofts=
gaard, hendis Søn Povel, afled med en Egte=
gift Mand Hogen Carlsen i Nybÿ.

Brudepar:

7) 1. Nov. Anders Pedersen, Gunnel Maz Buk=
kis Datter.

Liig:

2) 11. Jan. Blinde=Nils Povlsen i Nybÿ. æ. 65. Aar.

5) 2. Febr. Hans Pedersen Munkis D. Boel, var
ickun hiemmedøbt, og nu 8. dage gamel.
7) 18. Feb. Jacob Benrt Macabæi S. Hans. æ. 1. Aar.
10) 15. Mart. Clavs Möllers Qvinde²⁸⁹ Christine
i Saugschæregaarden, æt. 67. Aar.
12) 27. Mart. Anders Pederss: uægte Søn æ. 14 dage.

Communicered = 1397²⁹⁰

d. 21. jan. Borgmester Peder Larsen begra=
vet i Rønne.
d. 6. Mart. Blef Christine Ole Nilsens fra
Rønne forlöst hos Sandemand Peder Ib=
sen og fødte en Søn blef kaldet Niels.
d. 10. Julÿ: drugnet Hr. Hans Jensens²⁹¹ Barn
i Nykersogn.
26. Aug. Hr. Hans Jensen af Fyen²⁹² hafde
Brøllup i Rønne med Amptschriver
Hans Christensens²⁹³ Dat. Margrete.²⁹⁴
16. Trin. Philip Raschis²⁹⁵ Brøllup i Rønne.

285 Rasmus Jensen Marcher, se under 1672.

286 Se trolovelse året før.

287 Claus Predbjørnsen Langsted var første gang gift med Christine Laurids/Larsdatter, d. 1678, anden gang med Mette Elizabeth Macabæus. Efter Claus Predbjørnsens død i 1682, ægtede Mette Elizabeth ridefogeden Augustus Dechner, der ligeledes omtales i Aakirkeby kirkebog

288 Sandemand (sognefoged) i Aaker sogn, 26. søn. Trin. faldt d. 23. nov. det år.

289 Oprindeligt blot titel for ikke-adelige koner, efterhånden laveste standsbetegnelse for kone, modsat hustru eller frue, der brugtes om finere folk. I kirkebogen er Quinde brugt om de fleste koner uanset stand (undtaget adelige).

290 I 1674 var der: ægtefødte: 48, uægte: 2, brudepar: 9, døde: 26.

291 Hans Jensen Sode, præst til Nyker.

292 Her menes præsten Hans Jensen Bormand (Bornemann), præst til Marslev og Birkede, Fyn, f. 1653, indsat 26. mar. 1673, død 5. jun. 1690, han blev indsat som præst med aldersdispensation som kun 19-årig, kaldet på foranledning af Hans von Løvenhjem, der tilige omtales flere gange i Ravns kirkebog. Han var søn af kongelig renteskriver Jens Sørensen, der ifølge Ravns krønike var på Bornholm i 1671 og var med til at udfærdige den første bornholmske matrikel.

293 Amtsskriveren Hans Christensen Storch var gift med en datter (Kirsten) af Mikkel Olufsen, præst til Hasle-Rutsker og Margrethe Jørgensdatter. Datteren Margrethe Hansdatter Storch blev således præstekone som bedstemoderen. Hans Christensen Storch blev udnævnt til kongelig tolder på Bornholm og tingskriver i Vester og Nørre Herreder for sin deltagelse i opstanden mod den svenske besættelse, han blev udnævnt til ridefoged og amtsskriver i 1663, og i 1669 blev han udnævnt skifteskriver.

294 Margrethe Hansdatter Storch, 1661-1737, er fejlagtigt kaldt Margrethe Hansdatter Struch af Wiberg (Præstehistorie), hun blev gift som kun 13-årig med den 19-årige Hans.

295 Philip Jessen Rasch, 1648-1722, indvandrede fra Holsten til Bornholm i 1668 hvor han slog sig ned som købmand og landkaptajn, han ægtede Kirstine Hermandsdatter Bohn, 1654-1729, datter af rådmand i Rønne Herman Bohn.

d. 1. Jan er en Fredag
Præst Hr. Nils Mazen

Anno 1675

Paascke 4. April
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn Döbte

- 4) Judia: Hans Mazen Jægers D: Boel.
5) Fer. 2. Pasc. Hogen Carlsens Søn Peder.²⁹⁶
6) Fer. 3. Pasc. En tysck qvindis Søn Chri=sten, fra Nils Monsens i Grödbby.
13) Rogate: Peder Rafns Tvillinger Lars og Johanna.²⁹⁷

Brudepar

- 5) 2. Trin. Claus Hermansen Bohne, og Christine Iversdatter.
7) 19. Trin. Maz Buck, Christine Andersd.

Döde

- 7) Jubilate. Zidsele Peder Hogensens stürte sin Hals i tu, æt. 70 Aar.
12.13) d. 26. Jun og 30. Jun: Peder Rafns to Tvillinger Lars og Johanne, æt. 14. ug.

- 26) 8. Dec. Margrete Povelsens i Nybby efter lang elendig Siugdom. 74. a.
27) 17. Dec. Welb. Jacob Bernt Macabæi Søn Claus, æt. 1 1/2 Aar.

Communicantes = 1505.²⁹⁸

- d. 9. Augusti blef Maz Jörgensen i Øster Larsschersogn henrettet for et Mord begangen paa et Qvindsfolk som hand self hafde belligget.
d. 17. og 24. Sept. og 1. Octob. tre Fredage er holdet almindelig Faste= og Bededage.
15. Nov: Udsckar Hans Hansen i Rosene= dal²⁹⁹ sin Strube: denne hafde afled et Barn med sin Tienesteqvinde og myrdt det.

d. 1. Jan er en Lördag
Sognepræst Hr. Nils Mazen

Anno 1676

Paasche 26. Ma[]
Degn Rasmus Rafn.

Ægte=Börn döbte

- 2) 1. Epiph. Hans Mazens sön Lars, Öster.
4) 2. Epiph. Hans Lows Datt. Elsebet.
25) 3. Trin: sal. Jacob Bernt Macabæi D. Margarete Sophie, för hiemmedöbt.
29) 8. Trin. Jens Monsen Tingfogeds Sön Mons.
32) 13. Trin. Peder Rafns Datter Margarete.

U=ægte Börn

- 2) Fest. Ascens. Tyve-qvindens Karene Knuds Sön Niels afled med Mons Sort, som för hafde ladet henge hendis Mand.³⁰⁰
4) 7. Trin. Zizele Svensches Sön Jens afled med Svend N. som tiener Iver Leutenan[t].
5) 27. Trin. Dirik Möllers Sön Svend, afled med Inger Pedersdatter i Nybby.

296 Den samme som året før fik et uægte barn med en tjenestepige på Loftsgård.

297 Rasmus Ravns sön, hans andet hold tvillinger.

298 I 1675 var antallet af ægtefødte: 36, uægte: 1, brudepar: 10, döde: 28.

299 Måske Rosendalgård i Rutsker, omtalt som blot Rosendalen.

300 Det fremgår ikke af kirkebogen om dette barn var resultat af en voldtægt eller frivillig omgang med den mand, der fik dømt hendes mand til døden. Ravn omtaler ikke i kirkebogen om de mange uægte børn var resultatet af frivillige eller ufrivillige forbindelser, i kirkebøger fra andre egne af Danmark har man typisk sondret mellem »forlokkede« og voldtagne kvindfolk. I den bornholmske retspraksis, synes der i det hele taget ikke at forekomme mange ofre for voldtægt og overgreb, derimod synes en del kvinder oftere at være betragtet som jævnbyrdige og medansvarlige sammen med overgrebsmanden. I Aakirkeby kirkebog finder man eksempelvis under året 1691, 20. april, Karen Jörgensdatter, der blev henrettet med økse og siden brændt for at have bedrevet hor med sin stedfar. Ham lykkedes det til gengæld at rømme af fængslet og flygte fra Bornholm. Karen Jörgensdatter var datterdatter af den Inger Sverkes, der blev henrettet for at have dræbt sit uægte barn i 1662. Langt de fleste horsager vedrører forhold mellem mand og kvinde, men i Aakirkeby kirkebog omtales i 1687, d. 22. okt. at en unavngiven mand fra Christiansø i Rønne blev »brent levende nest hos Galgen for Synd imod Naturen« hvilket almindeligvis betegnede sodomi eller homoseksualitet.

Døde:

- 1) 1. Jan. Povl Franzman fra Ellet.
- 2) 2. Jan. Margrete Hermansdatter af Fattighuset æt: 76 Aar.
- 9) Inere³⁰¹: Elsebe Anders Nordbagyis i Barsel= seng død: æt. 30 Aar.
- 14) 10. Mart. Anders Nordbaggis Dat. 5 Uger gl.
- 23) Fest. Trin. Welb. Jacob Bernt Macabæ= us Cornet: døde i Store Hallegrd: 46. a.
- 27) 21. Jun. En Jydsch Soldat af Flaaden.
- 28) 5. Jun. Povl Kock af Flaaden.
- 30) 25. Jun. Peder Pedersen Soldat, af Flaaden som her paa Landet drugnet i Maz Buckis Dam: æt. 20 Aar.
- 31) 10. Jul. Fru Magdalena Sibylla Krampe, Hr. Jacob Berntis Enke 31 Aar.
- 33) 26. Jul. en Engelsch Soldat af Flaaden.
- 37) og³⁰² en Kongens Soldat fra Flaaden.
- 39) 17. Aug. Hr. Nils Mazon Lund. 52 Aar.
- 43) 1. Sep. En Soldat fra Flaaden.
- 44) og en Kongens Baadsmand.
- 46) 6. Sep. en kongens Soldat.
- 51) 20. Sep. Unge Hans Olsen Byfogd. æ. 56 A.
- 58) 12. Oct. Anders Udde i Grödbÿ. æ. 52 Aar.
- 61) 18. oct. Johan Baltersen Rasch, hos Jens Henriksen nör. æ. 16. Aar.

- 62) 19. oct. Peder Juul, Tingbud. æ. 45. A
- 66) 28. oct. Berete Peder Ibsens i [] æt: 71 Aar.

Communicantes = 1604³⁰³

i Dimmel=uge³⁰⁴ kom Ordre at her af Landet schal udredis =60 Baadsfolk eller 16 speci=Daler for hver.

Fer. 3. Pent. afbrende store Canickegaard udj Boelschersogn, som tilhörde Tolderen. in majo var Sö=fæchtning imellom de Dansche og Svensche.

d. 2. 9. og 16. Jun, er holden i Danmarch almindelige faste= og Bededage, men som Orderne kom forsildig hid til Lan= det er de holdne paa 7. 9. og 16. Jun.

21. Jun. Kom Ordre om almindelig Tacksi=gelse for de Danschis Sejer over den Svensche Flaade.

Dnc. 23. Trin. Er Hr. Dirich Svendsen³⁰⁵ af Provsten indsat i Embedet her i Kirken at være Sognepræst.

d. 28. Augusti er hendis Kongl. Höjhed Princes= se Lovise, Prinz Fredriks [] fød.³⁰⁶

d. 1. Jan er en Mandag
Sognepræst Hr. Diderich Svendsen

Anno 1677

Paasche 15. Aprilis
Degn Rasmus Rafn.

Liig

- 6) 10. Jan. Bente Anders Uddis i Barselseng med 2 Dödfödde Dötre. æt: 38 Aar.
- 31) 13. Mart. en Hollandsk Baadsmand af Flaade.
- 35) 22. Mar. Jens Ambjörsen Tingschrifer. 62 a.
- 39) 30. Jun. en Kongens Baadsmand.

Communicantes

26. Mart. Clavs Bohnes³⁰⁷ og Lisbet Markmands³⁰⁸ Bröl=

lup i Rönne.

- 4.11 og 18. Maj: almindelig faste= og Bededage.
1. Trin. schede offentlig Tacksigelse for de Dan=schis lyckelige og sejerige Söfæchtninger.
9. Trin. Tacksigelse atter for det same.
24. sept. Hr. Diderik Svendsen af Aakirkeby og Nille Clemensdatters Brüllup i Rönne.³⁰⁹
28. Aug. er voris Dronning Charlotta Amalia forlöst og haver fød en Princesse, som er kaldet Sophia Hedevig.³¹⁰

301 Måske Invocavit: 1. søn. i Fasten.

302 12. Trin.

303 I 1676 var det samlede antal af ægtefødte: 44, uægte: 5, brudepar: 9, døde: 100, dødfødte: 6.

304 Dimmel: egentligt mørk, dunkel - mørke uge = forgangne uge.

305 Didrik Svendsen Funch, se også år 1654 og 1661.

306 Indsat NB til Ravns tekst, næsten ulæselig skrift, der henviser til at denne oplysning af Ravn er fejlagtig, at prinsessen blev født i 1667 og indgik ægteskab i 1695. Denne del af afskriften kan således tidligst være fra efter 1695.

307 Søn af rådmand Henning Bohn i Rönne.

308 Datter af Peder Markmand og Mette Mouritsdatter. Elizabeth Markmand blev senere beskyldt for trolddom af ridefogeden Augustus Dechner, søn af Tobias Dechner. Se disse. Elizabeths bror Hans Marchmann blev senere gift med Barbara Hermansdatter Bohn.

309 Nille Clementsdatter, se også 1661.

310 Her ender Rasmus Ravns anmærkninger, han døde d. 10. okt. dette år. Han optræder under »Liig« som nummer 56: 10. octob. Rasmus Rafn, Degn.

Litteratur:

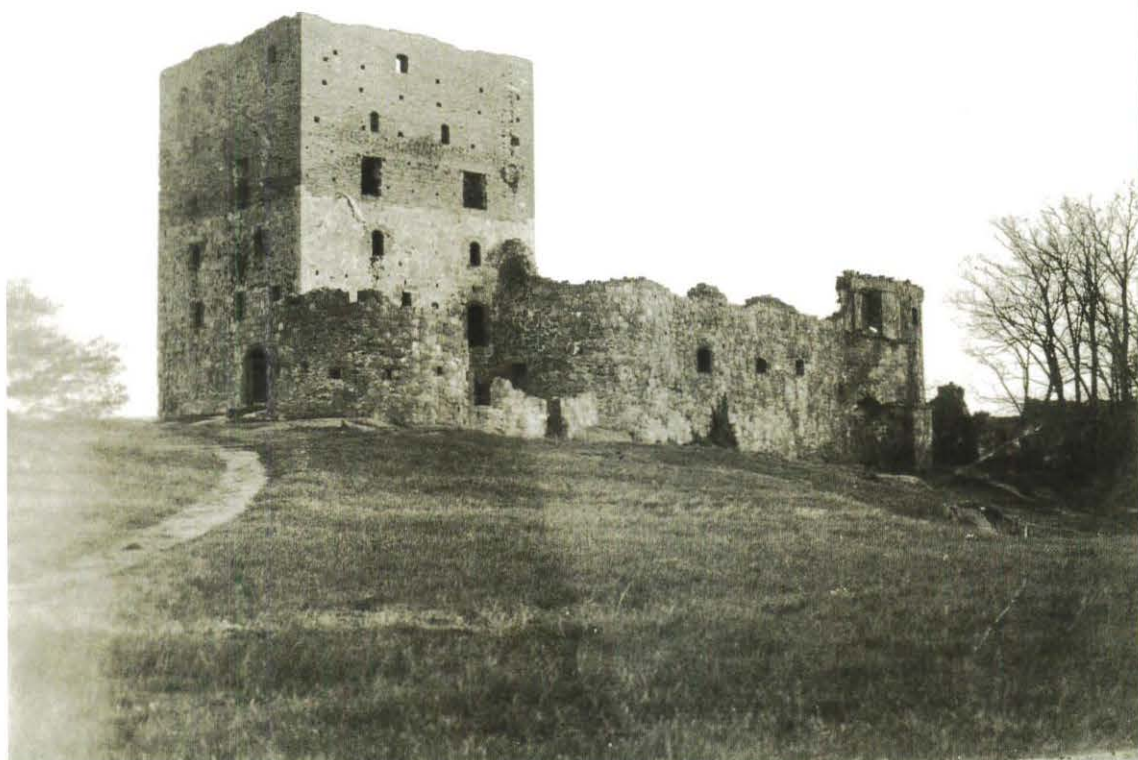
- Bulmer, Johan: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landsprovst Jens Pedersen. Bornholmske Samlinger, rk. I, bd. 17, årg. 1926, s. 51-69.
- Corpus constitutionum Daniae: Forordninger, Reccesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660. Bd I-VI. Udg. ved V. A. Secher for Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1887-1918.
- Dahl, Aage: Bornholms Præstehistorie: Bidrag til den Danske Gejstligheds Historie og Genealogi. Særtryk af Bornholmske Samlinger, I. rk. bd. 38, Rønne, 1961.
- Dam, G.L. & Larsen, H.K: Aakirkeby 1346-1946. Aakirkeby, 1951.
- Danmarks kirker, Bornholms amt. Nationalmuseet, Kbh. 1954.
- Dansk Biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814. Udgivet af C. F. Bricka. 1. udg. Kjøbenhavn, 1887 - 1905.
- Dansk Biografisk Leksikon. 3. udgave, red. Sv. Cedergreen Beck. Bind 1-16. Gyldendal, Kbh. 1979-84.
- Danske domme 1375-1662: De private domssamlinger. Bd. I-VIII. Udg. ved Erik Reitzel-Nielsen for Det danske Sprog- og Litteraturselskab. C. A. Reitzel, 1978-87.
- Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536 - 1683. Bd. I-III. Udgivet ved Holger Fr. Rørdam for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, 1883-89.
- Det kgl. Rettertings domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid, udg. v. Troels Dahlerup, Bd. I-II. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1959-69.
- Fabricius, L. P.: Danmarks kirkehistorie. Bd. I-IV. Lutherstiftelsens Bokhandel, Oslo, 1936.
- Fenger J. F.: Præsteenken og Præsteembedet i det 17de Aarhundrede. Kirkehistoriske Samlinger, I. rk, 1. bd. 1840-1852.
- Friis-Petersen, P.: Studenterne ved Københavns Universitet 1479-1602. Århus, 1942.
- Friis-Petersen, P.: Studenterne ved Københavns Universitet 1603-1611. Århus, 1942.
- Friis-Petersen, P.: Studenterne ved Københavns Universitet 1611-1667, bd. I-III. Århus, 1942.
- Fussing, Hans H.: Bidrag til Dansk Præstehistorie 1496 - 1657. Småstykker. Særtryk af kirkehistoriske Samlinger 6. R. II. 1937.
- Gamle Danske Domme, afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting. Ved J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. E.C. Löser. Kbh. 1842.
- Gardell, C. J.: Bröderna Madsen - två framgångsrika köpmän från Visby under 1600-talet. Gotländskt Arkiv, årg. 1988, s. 137-54.
- Giessing, Christopher: Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere, ... bd. I-III. Kjøbenhavn 1779-1786.
- Grove, Gerhard L.: Var Poul Ancher Leder af den bornholmske Opstand i 1658, og kan man nægte Jens Kofoed Adkomsten til at kaldes Bornholms Befrier? Historisk Tidsskrift, 7. rk. 1. bd. Kbh. 1897-99, s. 461-482.
- Hans Poulsen Resen: Atlas Danicus: Bornholm. Ved Johannes Knudsen. Kbh. 1925.
- Hansen, N.: Aaker Præstegard i 200 Aar. Bornholmske Samlinger, I. rk, II. bd, årg. 1907, s. 7-55.
- Hartvigsen, O.: Præsten J. P. Kofoeds Optegnelser om Poulsker. Bornholmske Samlinger, I. rk, bd. 22, Årg. 1934, s. 84-101.
- Hübertz, J.R.: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, saml. og udg. af J.R. Hübertz, Kbh. 1852.
- Hundrup, F. E: Lærerstanden ved de lærde Skoler i Nakskov, Nysted og Rønne. Samlet efter trykte og utrykte Kilder af F. E. Hundrup. Roeskilde, 1866.

- Jørgensen, J. A.: Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider. Rønne, 1897.
- Jørgensen, J.A.: Hans Dominici, Præst i Kjelstrup i Skaane 1674-77 i St. Ibs og Svaneke paa Bornholm 1685-1706. Rønne, 1905.
- Jørgensen, J.A.: Series Pastorum: Fortegnelse over Præsterne på Bornholm siden Reformationen. Rønne 1907.
- Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc.* (1537). Den danske Kirkeordinans (1539). Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. Akademisk Forlag, 1989.
- Kjøbenhavns Universitets Matrikel 1611-1829, bd. I-III, udg. ved Sophus Birket-Smith. Kbh. 1890-1912.
- Klindt, Jørn: På spor af de første Kofoed'er. Rønne, 1979.
- Kofod, Karl M.: Bornholms kirkehistorie, med Kulturskildring i Oldtid, Middelalder og Reformationstid. Rønne, 1920.
- Kornerup, B.: Biskop Hans Poulsen Resen, Bd. I-II, Kirkehistoriske Studier, II. rk. bd. 28, Kbh. 1961.
- Langebek, Jacob: Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687. Danske Magazin, bd. I, Årg. 1745.
- Langholz, Carl: Anetavler for berømte danskere: 1. samling: Digtere og forfattere. Dansk Historisk Håndbogsforlag, 1989.
- Leth, A. & Wad, G.L.: Meddelelser om Dimitterede fra Herlufsholm fra Skolens Stiftelse 1565 til 1875. bd. I Næstved 1875.
- Lind, TH.: Fortegnelse paa adskilligt, som sig paa Boringholm haver tildraget fra 1602 til 1687 efter Danske Magazin, 1745. Afskrift ved Th. Lind. Bornholmske Samlinger, 1. rk. bd. 37, årg. 1960, s. 91-96.
- Lunds stifts herdaminne från reformationen till nya-
ste tid. Serie 1, bd. I-II, Urkunder och Aktstyck-
en. Ved Gunnar Carlquist. Lund, 1943-72.
- Lunds stifts herdaminne från reformationen till nya-
ste tid. Serie 2: biografier. Bd. I-XV. Ved Gunnar
Carlquist. Lund, 1943-2006.
- Lunds Stifts Herdaminne, efter mestadels otryckta
källor utarbetadt, Del I-V. Ved S. Cavallin, Lund,
1854-58.
- Meyer, Ernst: Olof Swensson Lemwijk. Samlaren.
Tidskrift utg. Af Svenska Literatursällskapets
Arbetsutskott. 14. årg. 1893, s. 97-120.
- Nedergaard, Paul: 100 danske præsteslægter: en lille
slægtshåndbog opstillet i uddrag af stamtavler.
Kbh. 1954.
- Nielsen, Rasmus: Næstved Købstads Historie, bd. I-
IV. Næstved, 1925-32.
- Norvin, William: Københavns Universitet i Refor-
mationens og Orthodoksiens Tidsalder, I-II, Kbh.
1937-
- Paludan, J.: Ole Svendsen Lemvig. I: Samlaren: Tid-
skrift utg. Af Svenska Literatursällskapets Ar-
betsutskott. 38. årg. 1917, s. 160-164.
- Petersen, Anders: Sjællands Stifts Degnehistorie: et
Bidrag til de svundne Aarhundreders Personal-
og Kulturhistorie. Udarbejdet efter Kirkebøger
og Arkivdokumenter. Kbh. 1899, genoptr. Histo-
risk Samfund for Præstø Amt, 1991.
- Rabjerg, Haakon: Sognekirker og præster i Rønne og
Knudsker. Rønne, 1944.
- Qvistgaard, Erh.: Præstehustruer, der helt eller delvis
mangler i Wibergs præstehistorie tillæg med til-
føjelser og rettelser. Helsingør, 1934, genoptr.
Kbh. 1977.
- Qvistgaard, Erh.: Spredte Optegnelser fra Aaker
gamle Kirkebog. Bornholmske Samlinger, I. rk.
bd. 31, Årg. 1947, s. 111-116.

- Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671. Ved Johannes Knudsen. Indledning ved Johannes Knudsen, forord ved M. K. Zarthmann. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. Rønne, 1926.
- Rasmussen, Ebbe Gert: Rønne i det 17. årh. Born. Saml. II. rk. bd. 5, årg. 1971.
- Rørdam, Holger F.: Københavns Universitets Historie fra 1537-1621. Bd. I-IV, Kbh. 1868-77.
- Rørdam, Holger F.: Magistre creerede ved Københavns Universitet indtil 1660. Personalhistorisk Tidsskrift, I. rk. bd. III, årg. 1882.
- Rørdam, Holger F.: Nogle Optegnelser fra Bornholm. Uddrag af Rasmus Pedersen Ravns Skrifter. Kirkehistoriske Samlinger, 4. rk. 1. bd. Kbh. 1889-91.
- Rørdam, Holger F.: Præster ordinerede af Biskop J. Brochmand 1639-44. Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk. 1. bd, Kbh. 1857-59.
- Skovgaard, Louise: Kjøllergårdsskiftet. Bornholmske Samlinger, II rk. bd.7, årg. 1974, s. 75-233.
- Skovgaard, Louise: Haagen Sonesen Rønnebye. Upub. Manuskript, Bornholms Lokallhistoriske arkiv, 1975.
- Thurah, Laurids de: Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over ... Bornholm og ... Christiansøe. Kbh., 1756.
- Urne, Johan Chr.: Amtmand på Bornholm, håndskrevet beretning fra 1745 på det Kgl. Bibliotek, Kbh. Uddrag hos Jørgensen, J. A.: Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider. Rønne, 1897.
- Urne, Johan Chr.: Bornholmsbeskrivelse fra 1774. Bornholmske Samlinger, I. rk. bd. 35, årg. 1957.
- Vensild, Hanne: Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet. Studier i Aaker kirkebog 1648-82. Bornholmske Samlinger, rk. III, bd. 10, årg. 1996.
- Wiberg, S.V.: Personalhistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie. bd. I-IV, Odense, 1873-, genopt. Kbh. 1960.
- Zahrtmann, M.K.: Det Gamle Rønne. Bornholmske Samlinger, rk. I, bd. 13, årg. 1921.
- Zahrtmann, M.K.: Hundemordet i Bolsker - Landsdommer Peder Olsen. Bornholmske Samlinger, rk. I, bd. 9, årg. 1915, s. 117-153.
- Zahrtmann, M.K.: Poul Anker og Jens Kofoed. Historisk Tidsskrift, 7. rk. 1. bd. Kbh. 1897-99, s. 613-626.
- Zahrtmann, M.K.: Præsten Povl Ancher. Bornholm 1654-1697. Bornholmske Samlinger, rk. I, bd. 7, årg. 1912, s. 1-47.
- Zahrtmann, M.K.: Rønne Latinskole 1512-1912. Bornholmske Samlinger, rk. I, bd. 14, årg. 1922.
- Zahrtmann, M.K.: Svenskerne paa Bornholm 1658. Historisk Tidsskrift, 7. rk. 1. bd. Kbh. 1897-99, s. 129-164.

Leonora Christina og Hammershus

Af Anette Eriksen

Manteltårnet på Hammershus, hvor Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt sad som fanger i halvandet år, fra 1660 til 1661. Foto Alfred Kjøller, o. 1920.

Leonora Christina, 1621-1698, datter af Christian IV og Kirsten Munk, blev i 1636, som kun 15årig, gift med rigshofmester Corfitz Ulfeldt. Hun er en skikkelse i den danske historie, som er blevet skildret både som offer, heltinde og skurk. Offerets rolle formåede hun selv at give liv ved sine selvbiografiske skrifter, Jammersminde og den franske selvbiografi.

Hendes skæbne var i høj grad skabt af tiden, af hendes opdragelse og af den mand, som hendes far valgte til hende. En mand som hun fulgte i tykt og tyndt. Hans sygdom og uligevægtighed i de sidste år og hans anerkendelse af hendes intellekt gav hende ofte mulighed for at bruge sine evner, ikke mindst de retoriske gaver. Ulfeldt var i mange år af deres ægteskab i stand til at give Leonora Christina de privilegier og den position, som hun selv anså sig som født til som kongedatter. Men ægteskabet kom også til at byde på megen modgang. Noget af den modgang kom til at foregå på Bornholm i årene 1660-1661. Da »tog« Ulfeldt og Leonora Christina ophold på Hammershus, ikke frivilligt, men som fæstningens nok mest prominente fanger.

Opholdet i Malmø

Efter Roskildefreden i 1658 bosatte Leonora Christina og Ulfeldt sig i Malmø. Som så ofte før havde de svært ved at finde sig til rette. Efter overtagelsen af Skåne fratog den svenske konge den skånske adel, dermed også Ulfeldt, de privilegier, som de havde haft under den danske konge. Derudover havde kongen lovet Ulfeldt et fornemt embede, men udnævnelsen kom aldrig, alt til Ulfeldts store fortrydelse. Situationen blev yderligere forværret for Ulfeldt, da svenskerne genoptog krigen mod Danmark. Nu kunne han risikere at miste alt, hvad han havde opnået ved freden i 1658, hvis svenskerne tabte.¹

I 1659 blev han kædet sammen med Malmøssammensværgelsen. Hensigten med sammensværgelsen var at generobre Malmø. Trods flere forsøg i december 1658, var det ikke lykkedes at få den lovede undsætning fra Danmark til Sverige og i februar 1659 trak danskerne sig fra at yde aktiv hjælp. Svenskerne fik nys om sammensværgelsen og hovedmændene blev arresteret. I den efterfølgende kommissions afdekning af omstændighederne var det en af hovedteoriene, at Ulfeldt stod bag sammensværgelsen. Ulfeldt havde haft kontakt til enkelte personer i sammensværgelsen, men det var aldrig blevet til et egentligt samarbejde.²

Ulfeldt blev sat i husarrest og i december 1659 erklærede kommissionsdomstolen, at han havde gjort sig skyldig i højforræderi. Under det meste af kommissionens arbejde havde Ulfeldt været syg, således var det Leonora Ulfeldt, der måtte føre deres forsvaret overfor kommissionen. Da Ulfeldt stadig var syg ved domstolens erklæring, blev det overladt til den svenske konge skøn, hvornår den endelige dom skulle falde.³

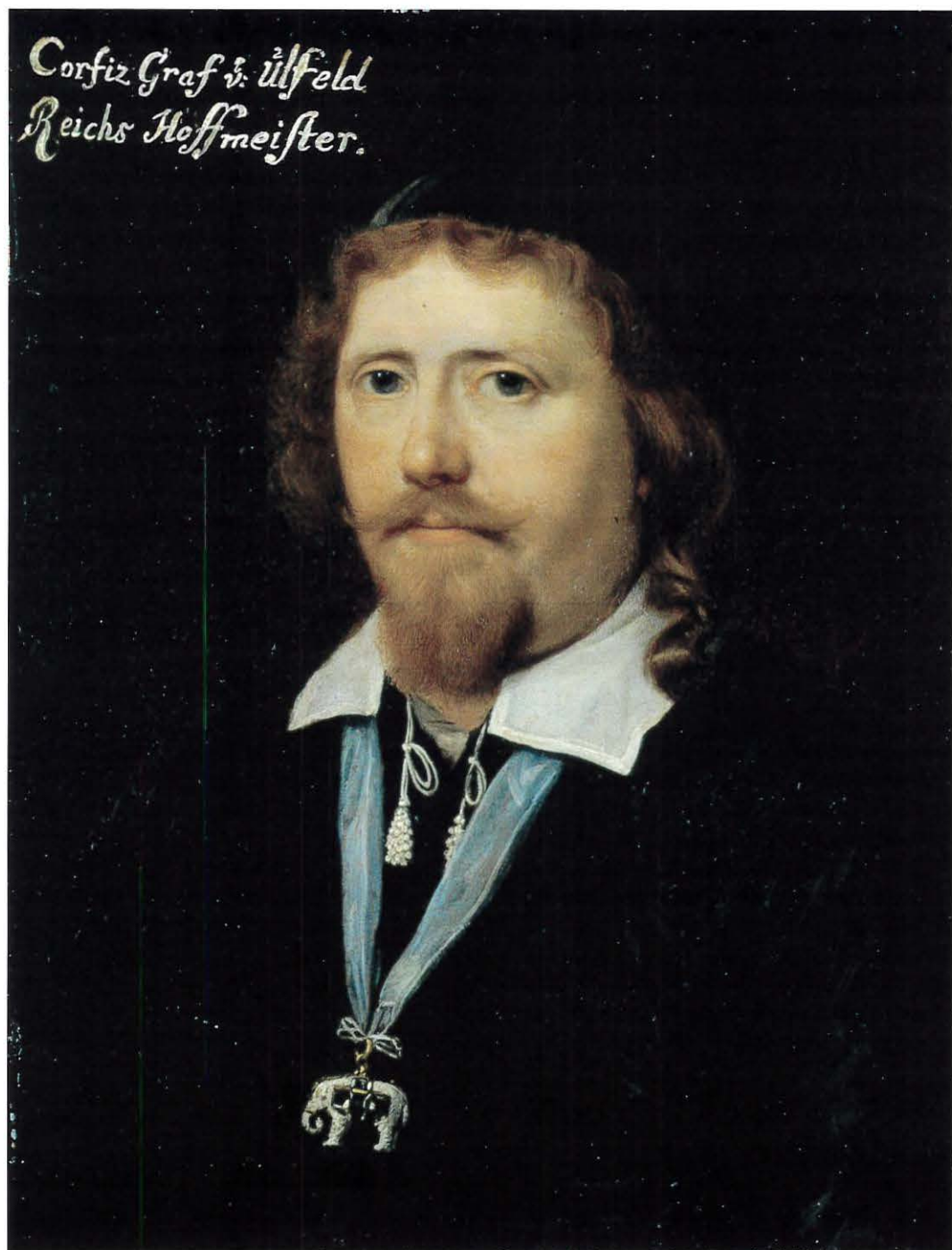
Dommen nåede aldrig at blive afsagt, forinden døde den svenske konge og der blev indgået fred i København. Efter fredsindgåelsen blev de tilbageværende medlemmer af sammensværgelsen benådede, men ikke Ulfeldtparret. Dette gjorde parret bange og selvom stærke kræfter arbejdede på at få dem frigivet, valgte de bl.a. på grund af misvisende oplysninger at flygte fra Malmø. Kort før de skulle have besked om, at de var frigivet på den betingelse, at Ulfeldt i al fremtid ville opføre sig som en tro svensk undersåt. Ifølge Leonora Christina var aftalen, at Ulfeldt skulle tage til Lübeck, mens hun tog til København og forsøgte udsoning med Frederik III. Men Ulfeldt havde ikke holdt ord og befandt sig i København, da

1 Olsen, red.: s. 256

2 Rasmussen s. 145-146

3 Rasmussen s. 154

Leonora Christina, 1621-1698, grevinde af Slesvig og Holsten og Corfitz Ulfeldt, 1606-1664, rigshofmester; o. 1658. Kunstner ukendt. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

Leonora Christina ankom. Dagen efter blev de begge anholdt og sendt til Bornholm.

Ankomsten til Bornholm

Hvorfor det lige blev Bornholm parret blev henvist til, ved vi ikke. Men det kan skyldes flere ting eller nærmere en kombination af ting. Dels havde Frederik III her, i forbindelse med bornholmernes »løsrivelse«, opnået den enevældige magt, så hans dispositioner på øen kunne ikke anfægtes af rigsrådet. Dels havde befolkningen demonstreret deres loyalitet til kongen og deres modvilje mod bestemmelserne i Roskildefreden. Dermed kunne der forventes en modvilje mod arkitekten bag Roskildefreden, hvilket ville gøre det svært for parret at finde støtte og medhjælpere til en eventuel flugt. Sidst men ikke mindst var der beligheden, ikke bare af Hammershus men hele øen, som også i høj grad ville besværliggøre en flugt.

I slutningen af juli 1660 ankom Leonora Christina og Ulfeldt til Rønne. Her blev de mødt af øens guvernør, Adolph Fuchs, som skulle have ansvaret for dem under deres fangenskab på øen. Han første opgave blev at føre dem til Hammershus.⁴ Her var der indrettet værelser til dem i Manteltårnets fjerde stokværk i det sydøstlige hjørne.⁵

Ulfeldt var ved ankomsten til øen igen syg, tilsyneladende havde han fået kolik og måtte transporteres til Hammershus liggende i en vogn. Fuchs var ikke overbevist om at Ulfeldt reelt var syg, men så det mere som en måde at skaffe sig kontakter til et eventuelt flugtforsøg. Fuchs mente, at hvis kongen tillod det, kunne han hurtigt kurere Ulfeldt med et lag tæsk.⁶ Fuchs beskrev i

samme indberetning, hvordan Ulfeldt ved ankomsten til Hammershus i fortvivelse havde kastet sig på sin seng, hvilket havde fået Leonora Christina til at »begynde heftigt at skrike og græde«.⁷

Hvor Ulfeldt hengav sig til en form for apati, var Leonora Christina mere virksom. Allerede efter få dage gjorde hun sit første forsøg på at finde en vej ud. Fuchs havde givet vagtmesterens hustru besked på at prøve at vinde Leonora Christinas fortrolighed ved at tilbyde hjælp mod betaling.⁸ Som Leonora Christina selv skriver, tog hun selvfølgelig imod tilbudet.⁹

Ifølge Leonora Christina blev hun lokket i en fælde, fordi Fuchs vidste at hun medbragte et skrin, og det ville han have fat i.¹⁰ Fuchs hævdede, at det var via vagtmesterens hustru, at han fandt ud af, at Leonora Christina opbevarede penge og juveler samt dokumenter i et skrin.¹¹ Uanset hvordan Fuchs fik kendskab til skrinet, endte det med at han konfiskerede det. For at formalia skulle være bare en smule i orden, blev skrinet plomberet med Ulfeldts segl inden det blev fjernet.¹² Dette skrin skulle også senere blive kilde til kontroverser mellem Leonora Christina og Fuchs. Nogle uger efter at Fuchs havde beslaglagt skrinet, inviterede han parret på en gåtur udenfor Hammershus' mure. Kun Leonora Christina tog i mod invitationen. Under turen havde Fuchs givet indtryk af, at han kunne bestikkes for den rette sum penge. Igen bed Leonora Christina på krogen og efter at have snakket med Ulfeldt, tilbød de Fuchs 20.000 rigsdaler. Det mente Fuchs ikke var nok og forlangte 50.000 rigsdaler. Det kunne Leonora Christina ikke garantere for, men de 20.000 var der garanti for i skrinet. Fuchs vendte et par

4 Brøndum-Nielsen s.31

5 Koefoed s. 83

6 Heiberg s. 195

7 Heiberg s. 196

8 Heiberg s. 196

9 Brøndum-Nielsen s. 31

10 Brøndum-Nielsen s. 31

11 Heiberg s. 196

12 Brøndum-Nielsen s.31

Adolph Fuchs, død 1662. Guvernør på Bornholm 1659-1661. Bornholms Museum.

dage senere tilbage med beskeden om, at han ikke ville hjælpe for under 50.000 og at der ikke var noget i skrinet, som kunne garantere for pengene. Han meddelte derefter, at han ville sende skrinet til København den efterfølgende dag. Leonora Christina var sikker på, at det hele havde været en undskyldning for at bryde seglet og åbne skrinet.¹³ Det var yderst problematisk for parret, at skrinet nu kom i Frederik III's hænder. Det indeholdt en fortegnelse over Ulfeldts midler og obligationer, samt hvilke værdier de havde deponeret hos bekendte i København. Disse oplysninger kom nu i myndighedernes hænder.¹⁴

Adolph Fuchs

Historien om skrinet er en af de mange episoder, hvor Fuchs og Leonora Christina krydsede klinger. Det var to iltre temperamenter, som stod overfor hinanden.

Vi ved ikke meget om Fuchs, han stammede vist fra Flandern og første gang han dukker op i kilderne er i 1645 som fændrik i Holsten. I de følgende år møder vi ham som officer dels i dansk og dels i fremmed tjeneste. Under den første Carl-Gustaf krig får han patent som dansk officer og under Københavns belejring fik han overkommandoen over Christianshavn, her udviste han på voldene både tapperhed og dristighed.¹⁵ Men samtidig demonstrerede han også sin uomgængelighed. Han tyranniserede sine underordnede og kom i konflikt med sine officerskollegaer. Han blev også på et tidspunkt fængslet for brutal optræden, da han slog en kollega i kongens nærvær.¹⁶

At Frederik III godt var klar over, at det var en barsk herre han udnævnte til guvernør, fremgår af de instrukser han gav Fuchs

ved udnævnelsen. Kongen pålagde Fuchs at udvise en sømmelig adfærd mod indbyggerne på Bornholm og ikke tynde dem med nye pålæg eller give anledning til klage-mål.¹⁷

Fuchs glemte tilsyneladende hurtigt sine instrukser, da han ankom til Bornholm. Fuchs var officer og forventede at folk lystrede hans ordre. Hvis han ikke blev adlydt, løb hans iltre temperament ofte af med ham. Han blev højroset og grov, råbte og skreg så fråden stod ham om munden. Når temperamentet tog over var der heller ikke langt til, at han anvendte både stok, kårde og pistol.¹⁸ Fuchs kom hurtigt i klammeri med alle, han kom i kontakt med, både bønder og embedsmænd og han blev hurtigt en frygtet og hadet mand på Bornholm. Specielt kom det til at gå ud over amtsskriveren, Peder Jensen. Fuchs forfulgte ham i sådan en grad, at han valgte at gå under jorden. Herfra sendte han adskillige klager til Frederik III.¹⁹

Disse beskrivelser falder godt i tråd med Leonora Christinas egne beskrivelser af sin fangevogter. Der er ikke noget at sige til, at når dette iltre temperament mødte Leonora Christinas eget temperament, opstod der ofte ret voldsomme ordklammerier, hvor Fuchs kom til kort overfor Leonora Christinas mere kontrollerede temperament og velartikulerethed.

Fuchs kunne ikke vinde ordkrigen mellem dem og turde tilsyneladende ikke lægge hånd på sine fanger, muligvis har han fået strenge ordre på, at dette ikke måtte forekomme. Efterhånden valgte han også at undgå konfrontationerne og holdt sig væk. Til gengæld gjorde han, hvad han kunne, for at gøre opholdet på Hammershus så lidt komfortabelt som muligt.

13 Brøndum-Nielsen s. 32

14 Heiberg s. 197

15 Stub-Jørgensen s. 74

16 Stub-Jørgensen s. 74

17 Stub-Jørgensen s. 74

18 Stub-Jørgensen s. 75

19 Koefoed s. 83

Flugten

I løbet af efteråret og vinteren holdt Fuchs sig som sagt på afstand, men når han mødtes med Leonora Christina, endte det som regel i diskussion. Fuchs blev hidsig og Leonora Christina kunne ikke lade være med at være sarkastisk.

Som nævnt tidligere gjorde Fuchs andre tiltag til at gøre opholdet mindre behageligt. Ulfeldtparret havde fra starten af deres fangenskab haft mulighed for at gå ud på kornloftet, hvor de kunne trække frisk luft. Der blev nu sat en lås for døren. Efterfølgende blev næsten alle vinduer lukket til med enten jernstænger eller træskodder. Andre blev der posteret vagter nedenfor. Leonora Christina klagede specielt over maden og mente, at det var Fuchs' hensigt at sulte dem ihjel i løbet af vinteren.²⁰ Sønnen Christian Ulfeldt beskyldte nogle år senere Fuchs for bevidst at give forældrene kød, som var ødelagt af salt, for at de skulle omkomme af sult.²¹

Men udadtil virkede det som om der var ro hos fangerne i løbet af vinteren. Faktisk i sådan en grad, at Fuchs forsikrede Frederik III om, at en flugt ville være umulig. Alligevel var det lykkedes for Ulfeldt at få smuglet et forsvarsskrift ud, som endte hos kongen.²² Der var dog langt fra ro hos Ulfeldtparret. Parret var i fuld gang med at planlægge deres flugt fra Hammershus. En flugt, som skulle finde sted, så snart Østersøen var farbar.

Vinteren blev brugt til forberedelse. Leonora Christina syede segl og lavede tovværk af de lagner, hun havde modtaget fra Malmø.²³ Ulfeldt og parrets tjener Peter Plügge arbejdede med at skære årer. Ulfeldt fik derudover lirket jernstængerne for et af

vinduerne løs, så de kunne fjernes ved flugten.²⁴

Den 13. marts 1661 vurderede de, at vejret var gunstigt og satte flugten i værk. Jernstængerne blev fjernet fra vinduet, eventuel støj blev overdøvet af tappenstregen, som blev spillet hver aften kl. 8.00.²⁵ Leonora Christina blev først firet ned, derefter skulle tjeneren hejse Ulfeldt ned i en specialkonstrueret kasse. Men da han skulle gennem vinduet satte kassen sig fast og det tog Peter Plügge et par timer, at få Ulfeldt fri og hejst ned. Derefter firede Plügge sig selv ned til Ulfeldtparret.²⁶ At de ikke allerede blev opdaget under denne del af flugten er egentligt utroligt, men skyldes bl.a., at Fuchs havde inddraget den skildvagt, som normalt stod under parret vinduer. Efter de var kommet ned fra Manteltårnet skulle de finde et sted at komme over ringmuren. Mens de ledte efter et egnet sted, faldt Ulfeldt i en mødding og mistede sine sko.²⁷

De fandt et sted, hvor de kunne passere og kom over på den anden side. Det var dog ikke slut med vanskelighederne. Vejret vendte, skyer dækkede månen og det begyndte at regne. De kunne ikke længere se, hvilken vej de skulle gå. De var kommet over ringmuren ind mod land og kendte ikke området. Ulfeldt syntes de skulle holde hvil og vente til det blev lyst. Men Plügge mente, at han kendte vejen, da han havde observeret området fra vinduet, før det blev dækket til.²⁸ De lod sig derefter glide nedad på bagdelen og følte sig frem med hænder og fødder. Når de kom til steder, hvor de var usikre på, om de ville kunne finde fæste, kastede de sten ned ad klippen for at lytte sig til den mest farbare vej.²⁹ På et tidspunkt mente de, at stenen stoppede, og at det måtte være mu-

20 Brøndum-Nielsen s. 34

21 Heiberg s. 216

22 Heiberg s. 197

23 Brøndum-Nielsen s. 34

24 Koefoed s. 84

25 Koefoed s. 84

26 Koefoed s. 84

27 Koefoed s. 84

28 Brøndum-Nielsen s. 35

29 Koefoed s. 84

ligt at komme ned. Plügge lod sig glide i forvejen, men stenen var blevet fanget i noget buskads og der var lige så stejlt på stedet, som der hvor de ellers havde prøvet. Plügge mistede fæstet og faldt adskillige meter ned. Leonora Christina og Ulfeldt troede, at han var blevet slået ihjel ved faldet. Efter nogen tid gav han dog lyd fra sig. Leonora Christina lod sig glide ned til stedet, hvorfra Plügge var faldet. Hun kastede en tovende ned til ham og fik ham trukket op. Egentlig en ganske utrolig bedrift, ifølge Fuchs var der tale om djævelskab. Det var efterhånden begyndt at lysne og trods tågen kunne de nu finde vej ned ad klipperne.³⁰ Nu skulle de bare ned til stranden og finde en båd.

Ulfeldt var efterhånden så træt af nattens strabadser, at han ikke orkede at gå mere. Han bad Leonora Christina og Plügge om at efterlade ham. Leonora Christina nægtede og fik ham overtalt til at gå videre med støtte fra Plügge og hende selv.³¹ På vejen skulle de passere et stengærde, som hørte til Hammershus' yderste befæstning.³² Her blev de opdaget af værten på den nærliggende kro. Han kom farende ud af sit hus, idet han troede at der var grisetyve på færde og råbte dem an. Da han ikke fik noget svar, løb han ind igen for at hente sit gevær og kom ud igen sammen med sin kone. På grund af tågen kunne de ikke se personer tydeligt, men kun konturerne af tre personer, hvor den ene hang på skuldrene af den anden og de var alle belæst med bylter og tov. Plügge havde de hjemmelavede årer stikkende ud af sin bylt på ryggen, som var det horn. Konen på kroen mente, der måtte være tale om overnaturlige væsner og fik trukket sin mand med sig ind og lukkede døren.³³

Det lykkedes de flygtende at komme ned til stranden ved Sandvig, hvor de havde håbet at finde en båd og en fisker, som ville hjælpe dem over. Men Fuchs havde taget sine forholdsregler, alle fiskerbåde blev flyttet om natten og bevogtet.³⁴ De forsøgte at købe en båd af nogle lokale fiskere, men det mislykkedes.³⁵ Folk i Sandvig begyndte at stimle sammen omkring det mærkelige optog, og de blev hurtigt klar over, hvem det drejede sig om. Heldigvis for parret var major Crantz blevet vækket af en mand fra Sandvig, som fortalte, at der var dukket tre personer op, der fremstod som gøglere, under Hammeren. Han mente at det måtte dreje sig om Grev Ulfeldt. Crantz havde skyndt sig ud og sammen med en korporal og seks menige fandt han Ulfeldt siddende på en sten og Leonora Christina var kommet gående imod ham.³⁶ Hvis ikke Crantz var dukket op og havde ført dem til deres logi, er det ikke godt at vide, hvad der var sket med parret. Stemningen omkring dem var fjendsk og folkene truede med at plyndre og myrde dem.³⁷ Ulfeldt var ikke en populær mand på Bornholm.

Major Crantz skyndte sig til Hammershus for at meddele, at han havde Ulfeldtparret siddende i sit logi i Sandvig. Fuchs sov stadig da nyheden kom og havde ikke noget kendskab til flugten. Han skyndte sig til parrets værelse for at konstatere ved selvsyn, at de var flygtet. Han afhentede derefter parret i sin vogn og førte dem tilbage til Hammershus. Leonora Christina havde bedt majoren om at fortælle Fuchs, at de på grund af den ublide medfart de havde fået i fangenskabet havde set sig nødsaget til at flygte.³⁸ De ville nu tage den straf, han mente var dem fortjent.³⁹ Han skulle blot huske på,

30 Brøndum-Nielsen s. 35

31 Brøndum-Nielsen s. 36

32 Heiberg s. 198

33 Koefoed s. 85-86

34 Koefoed s. 86

35 Heiberg s. 198

36 Koefoed s. 88

37 Koefoed s. 88

38 Brøndum-Nielsen s. 37

39 Koefoed s. 88

Landskabet mellem Hammershus og Sandvig, ved Hammersøen. Et skovløst klippelandskab med stengærder. Sådan så det område ud, Leonora Christina og Corfitz Ulfeldt flygtede igennem. Foto Gottlieb Stöckel, 1870'erne. Bornholms Museum.

at de ikke frygtede døden.⁴⁰ Fuchs indrømmede, at han ikke bebrejdede dem flugtfor søget, da de nok aldrig ville opnå friheden på anden måde.⁴¹ Til gengæld blev han meget oprørt da han opdagede, hvad han betragtede som et brandstiftelsesforsøg. I værelset som Ulfeldtparret havde forladt, var der efterladt et lys som ifølge Fuchs og adskillige vidner stod midt på gulvet, omkranset af halm. Hvis ikke det var blevet opdaget, ville det have sat ild til halmen og rummet. Dette kunne have udviklet sig til en katastrofe, da der i rummet ovenover blev opbevaret 2000 lægter og brædder og i rummet nedenunder stod der krudttønder.⁴² Leonora Christina sagde, at de havde efterladt lyset på et bord og hvis det var blevet flyttet måtte det være kattens værk.⁴³

Fuchs gør i sine indberetninger til Frederik III langt mere ud af den formodede ildspåsættelse end af selve flugten, måske forsøgte han at bortlede opmærksomheden fra, at det var lykkedes Ulfeldtparret at flygte, trods hans forsikring om, at det ikke kunne lade sig gøre.

Flugten fandt sted den 13-14. marts, men først den 15. juni blev de placeret i det der skulle blive deres fængsel resten af tiden på Hammershus. Fuchs fik fra København besked på at skille de tre fra hinanden, således at de blev placeret på hver sin etage. Da det gik op for parret, at de skulle skilles, tog de grædende afsked med hinanden. Men så snart de var blevet anbragt i rummene, var de faldet til ro og forholdt sig derefter roligt.⁴⁴ I starten kunne de kommunikere ved at råbe beskeder til hinanden gennem vinduerne, på italiensk. Men da Fuchs fandt ud

40 Brøndum-Nielsen s. 37

41 Brøndum-Nielsen s. 37

42 Heiberg s. 199

43 Koefoed s. 88

44 Koefoed s. 91

af det, blev der sat en vagt nedenfor vinduerne med en skralde, som han skulle bruge, når parret forsøgte at råbe til hinanden.⁴⁵ Isolationen havde en meget forskellig effekt på parret, hvor Leonora Christina tidligere havde været den stærke, blev hun nu syg og troede hun skulle dø.⁴⁶ Ulfeldt, som tidligere nærmest havde virket apatisk, lavede op og sang det meste af dagen.⁴⁷

Løsladelsen

I december 1661 havde parret siddet fængslet på Hammershus i halvandet år uden at der var blevet ført sag mod dem. Politisk var det en uholdbar situation for Frederik III og efter indførelsen af enevælden i efteråret 1660, udgjorde Ulfeldt ikke længere den samme trussel som tidligere. Kongen ønskede dog at sikre sig ved en eventuel frigivelse, dels ville han kompenseres for de tidligere bedragerier og dels skulle man have en garanti fra Ulfeldt om, at han ikke ville modarbejde kongen.⁴⁸

Frederik III sendte Christian Rantzau til Bornholm for at se på forholdene. Han skulle dels kigge på Fuchs' embedsførelse og dels skulle han forhandle en frigivelse af Ulfeldt. Klagerne over Fuchs var der efterhånden så mange af, ikke bare fra Ulfeldtparret, men også fra bornholmerne, at man valgte at fjerne Fuchs fra embedet. Den 17. december blev han forflyttet til Nyborg. Som ny guvernør blev udnævnt Detlev Lütken.

Den 27. oktober underskrev Ulfeldt en deprecationsskrivelse, hvori han anmodede om at parret måtte blive frigivet. Hvis de fik friheden, lovede de aldrig at foretage sig noget, som kunne skade kongen, kongens riger

og lande, det kongelige hus og dets arveretigheder. De lovede at give afkald på det inventar, som var blevet beslaglagt og afgav deres sjællandske godser. Leonora Christina blev også frataget titlen som grevinde af Slesvig og Holsten. Skrivelsen blev sendt til Frederik III, som imidlertid ikke var tilfreds. I begyndelsen af december fremlagde Detlev Lütken en række nye krav for Ulfeldtparret. Blandt andet skulle de give afkald på de rettigheder, de havde ifølge Roskildedefreden. Dertil skulle de give afkald på alt, hvad de ejede i Norge, i Aalborghus Len og gården i København. Sidst men ikke mindst skulle de love, at hverken de eller deres børn ville drage Fuchs til ansvar for fangenskabets på Hammershus og ikke hævnne sig på nogen, som de mente kunne være skyld i deres fangenskab. Kravet blev opstillet, fordi Ulfeldt havde søgt kongen om lov til at retsforfølge Fuchs. Ulfeldt nægtede at underskrive, selvom Lütken gjorde det klart, at valget stod mellem løsladelse på disse betingelser eller at dø i fængslet.⁴⁹ Men efter at have haft mulighed for at snakke med Leonora Christina gennem vinduet indvilligede han i kravene. Derefter underskrev de begge betingelserne for deres løsladelse.⁵⁰ Kort efter blev parret ført sammen efter 26 ugers adskillelse. To dage senere blev de sejlet til København.⁵¹ Den 23. december 1661 blev parret endelig frigivet og kunne tage ophold på Ellensborg (nu Holckenhavn) på Fyn. De havde forbud mod at vise sig på Sjælland og ved hoffet.⁵²

Efterspil

Efter blot at have opholdt sig en måned på Ellensborg⁵³ søgte Ulfeldt om lov til at rejse

45 Brøndum-Nielsen s. 40

46 Brøndum-Nielsen s. 40

47 Koefoed s. 91

48 Heiberg s. 203

49 Heiberg s. 204-205

50 Brøndum-Nielsen s. 42

51 Brøndum-Nielsen s. 42

52 Heiberg s. 206

53 Holckenhavn ved Nyborg

udenlands. Officielt for at søge behandling for sine sygdomsplagede ben, men reelt for at prøve, om han igen kunne komme til at spille en hovedrolle på den politiske scene. Efter nogen tid fik han tilladelse til at forlade landet. Hans henvendelser var efterhånden mere og mere vanvittige. Frederik III mente derfor ikke, at Ulfeldt udgjorde nogen trussel og derfor fik han til sidst lov at rejse.⁵⁴ I juni 1662 forlod familien Ulfeldt landet og satte kurs mod Amsterdam. Derfra tog Leonora Christina til Brügge for at finde et hus, der kunne lejes til familien og de tog derefter ophold i byen.⁵⁵

Den 14. november 1662 ankom generalmajor Fuchs til Brügge sammen med sin hustru og den 16. november blev Christian Ulfeldt bekendt med, at Fuchs var kommet til byen. Klokken fire om eftermiddagen forlod Christian Ulfeldt det selskab han var i. Sammen med ham var Peter Plügge, tjeneren som havde siddet indespærret på Hammershus sammen med Ulfeldtparret, samt en ukendt person. Christian Ulfeldt havde fået at vide, at Fuchs og hustruen havde forladt deres logi. Da de holdt foran borgmesterens hus sprang Christian Ulfeldt op i vognen og gennemborede Fuchs med en dolk. Plügge kastede efterfølgende nogle små håndgranater op i vognen. Fuchs blev dræbt, men hustruen overlevede angrebet.⁵⁶

Dette efterlod Ulfeldtparret i et dilemma, de havde jo skrevet under på at hverken de selv eller deres familie ville skade Fuchs. Så på trods af, at de formentlig ikke var kede af sønnens handling og måske oven i købet havde kendskab til planen om at dræbe Fuchs, måtte de officielt gøre hvad de kunne for at tage afstand fra sønnen og drabet samt bedyre deres egen uskyld.⁵⁷ Ulfeldt skrev

bl.a. et brev, hvori han tog afstand fra sønnens handling, men samtidig er det et forvarsskrift for dem begge. Fuchs havde, efter Ulfeldts mening, fremsat nye fornærmelser mod familien og det var denne nye bagtalelse, som havde fået Christian Ulfeldt til at reagere. Dermed havde sønnen og familien ikke forbrudt sig i mod reversens løfte. Der er dog ikke noget belæg for, at Fuchs skulle have bagtalt familien i Brügge, hverken i de efterfølgende afhøringer eller i Christian Ulfeldts breve.⁵⁸ Christian Ulfeldt blev ikke anholdt for mordet. Han nåede at flygte til Liège og senere til Rom.⁵⁹

I maj 1663 rejste Leonora Christina til England. Her blev hun på den danske konges foranledning anholdt i Dover og ført til Blåtårn på Københavns slot. Her startede hendes andet fangenskab, som skulle blive af noget længere varighed. Fangenskabets i Blåtårn, hvor hun skrev sin berømte selvbiografi »Jammersminde« kom til at vare 21 år. Leonora Christine blev frigivet i 1685. Hun døde i et kloster i Maribo i 1698. Corfitz Ulfeldt døde i 1664 i Tyskland.

LITTERATUR:

- Brøndum-Nielsen, Johs. og C.O. Bøggild-Andersen: Leonora Christina, Jammersminde og andre selvbiografiske skildringer. 1949
 Heiberg, Steffen: Enhjørningen Corfitz Ulfeldt. 1993
 Koefoed, K.E.S.: Hammershus Birks historie, Hammershus. 1931
 Kristiansen, Erling: Fagert og andre strejftog. 1986
 Olsen, Olaf (red.): Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 8. Ved afgrundens rand 1600-1700. 1989
 Rasmussen, Ebbe Gert: Bornholm og Skåne. Triumf og tragedie i skæbneåret 1658-1659. 2008
 Scocozza, Benito: Leonora Christina-myten. Politiken 20/4 1986
 Stub-Jørgensen, Christian: Bornholms Borg. Skæbner og skikkelser omkring Hammershus. 1957

54 Heiberg s.211

55 Brøndum-Nielsen s. 43

56 Heiberg s. 215

57 Heiberg s. 216

58 Heiberg s. 217

59 Heiberg s. 216 og s. 218

Danmarkshistoriens største skibskatastrofe?

Strandingen ved Sose i 1678

Af Jakob Seerup

Det var en mørk og stormfuld aften, en hård vest-sydvestlig vind med bitter kulde og snefog piskede ind mod den bornholmske kyst. Det var den 4. december 1678, og en stor konvoj fra den pommerske kyst huggede sig vej gennem den svære sø med kurs mod Sverige. I spidsen for konvojen på 25 skibe var en orlogsfregat tilhørende kurfyrsten af Brandenburg. I snefoget og mørket opdagede udkiggen på den brandenburgske fregat først for sent, at skibet var på vej mod den bornholmske kyst. Skibet stødte på grund; men ved en heldig manøvre lykkedes det at få skibet af grunden igen, og der blev øjeblikkelig signaleret til de bagvedliggende fartøjer, at også de skulle ændre kurs. Imidlertid var det i det tiltagende mørke kun de første seks skibe, der så signalet og nåede at ændre kurs. De øvrige fartøjer fortsatte med konvojens oprindelige kurs og opdagede ikke faren, før det var for sent.

I løbet af natten strandede 15 skibe ved Sose Odde. Disse skibe blev efterhånden slået til vrag.¹ Tre skibe forliste umiddelbart med store tab af menneskeliv. To lybske fartøjer var i stand til at landsætte deres tropper og komme af grunden på ny og returnere til

Pommern. Vi får nok aldrig det endelige antal af døde at vide. Det var formentlig danmarkshistoriens største skibskatastrofe, der havde fundet sted natten mellem 4. og 5. december 1678.

Det var et kærkomment svensk nederlag, der var baggrunden for, at disse skibe var afsejlet i konvoj fra Pommern med kurs mod Sverige. Det var de svenske garnisoner i Pommern, som havde overgivet sig til kurfyrsten Friderich Wilhelm d. 1. af Brandenburg, der var den danske konges allierede. Friderich Wilhelm ville gerne sikre sin indflydelse i de overvundne dele af Svensk Pommern og aftalte derfor med den danske konge Christian d. 5., at de svenske tropper kunne få frit lejde til at rejse hjem til Sverige. Aftalen var, at en brandenburgsk fregat skulle anføre konvojen, og det var denne fregat, der førte konvojen på den farlige kurs mod den bornholmske kyst.

I 1678 var Danmark og Sverige i krig, og

¹ Birger Thomsen, Katastrofen ved Bornholm - Sose 1678, s. 41. Thomsens artikel blev udarbejdet i forbindelse med marinearkæologiske undersøgelser af vraget, der blev udført i 1981 i samarbejde med dykkerklubben Calypso.

svenske skibe var lovligt bytte for danske orlogsskibe. Men i kampen om at generobre de tabte provinser øst for Sundet havde den danske konge brug for stærke allierede som Friderich Wilhelm, og derfor accepterede man fra dansk side konvojen fra Pommern. Det har været en afvejning af dødsensalvorlige faktorer for den danske krigsførelse. Skånske Krig havde været blodig og tegnede ikke lovende for den danske konge. Året før havde han ganske vist kunnet notere sig en dramatisk sejr til søs ved slaget i Køge Bugt. Men i land gik det ikke så godt, og efter tabet af det uhørt blodige slag ved Lund i 1676 gik det den gale vej for de danske ambitioner om atter at blive herre i Skånelandene.

Af de områder, Danmark havde afstået til Sverige ved Roskildefreden i 1658, var det i 1678 kun Bornholm, der atter var under den danske trone. På Bornholm stod minderne om det svenske herredømme i 1658 endnu klart i erindringen, ligesom de voldsomme begivenheder ved den svenske invasion i 1645 havde sat sine spor i organisationen af den bornholmske kystmilits, der i krigsårene i 1670'erne bevogtede Bornholms kyster. Også denne aften i december 1678 var der vagter ude, og de blev noget bekymrede, da de på stranden ved Sose fandt hundredvis af svenske soldater. Den fra 1658 bekendte Jens Koefoed (1628-1691), Bornholms befrier, som deltog i bevogtningen af de svenske fanger, viste sig fra sin grummeste side og fore-

Selvom det ikke lykkedes at vinde de tabte provinser øst for Øresund tilbage, bød Skånske Krig på en række danske triumfer til søs. Her er det søslaget i Køge Bugt 1. juli 1677. Både Delmenhorst og Nellebladet havde deltaget i dette slag, året før det store forlis ved Sose bragte dem til Bornholm. Maleri af Viggo Fauerholt, 1853, Orlogsmuseet.

allm. Rysiga, und miste Präjudicierlig
 under Directe och Indirecte under
 Ssa: Königs: Majest: In: Innommar
 Anden, skadibet, och Gyn: sse, und vill
 Högstänckelst inuindt Högstänckelst
 afundigst Anteckning. Datum
 Bornholm d: 8. Decemb: Å: 1678:

N. Djurklou
 Överste

Den uheldige Nils Djurklous' revers med underskrift og laksegl dateret d. 8. december 1678 ganske som de øvrige reverser. Heri lovede Djurklou ikke at yde modstand mod den danske konge, så længe han var i fangenskab. Rigsarkivet, foto Henrik Vensild.

slog at samtlige svenskere skulle massakreres, hvilket dog blev forhindret.² I stedet blev tropperne midlertidigt indkvarteret i Rønne og i forskellige kirker, hvor der var plads, indtil de kunne overføres til København.

Blandt de mange svenske fanger var kaptajn, senere oberst, Nils Djurklou (1642-1712) fra Västmanlands Regiment. Djurklou skrev senere sine erindringer, og hans minder fra Bornholm var ikke rare, og de var i hvert fald ikke præget af taknemmelighed mod de dan-

ske myndigheder, der tog sig af ham og de øvrige skibbrudne.³ Han skrev, at de strandede svenskere blev »till fånga tagna, uthplundrath samt obarmhertigt trakterade och mest lagda upå körkogolf uthi kalla wintern«.

Den 8. december, efter at de havde haft lejlighed til at puste ud og få tørret deres tøj, satte de svenske officerer alle som en deres segl og underskrift på en række enslydende breve, hvori de lovede ikke at foretage sig fjendtlige handlinger mod den danske kon-

2 J.A. Jørgensen, Bornholms Historie II, s. 43f.

3 En maskinskrevet kopi af de relevante dele af erindringerne findes på Bornholms Museum, »Ur Överste Nils Djurklous egenhändige anteckningar.

ge. Denne bunke af såkaldte »reverser« befinder sig i sagen om forliset i Krigskollegiets arkiv på Rigsarkivet. Ud fra brevenes ensartede håndskrift er det ret tydeligt at se, at de har fået nogle få sekretærer til at skrive reverserne, hvorefter officererne individuelt har underskrevet og beseglet dem.

Tropperne overføres til København

Den 14. december reagerede Admiralitetet i København på nyheden om det store svenske forlis. »Velbaarne og Manhaffte« Fride- rich Giedde (1641-1717) blev beordret øjeblikkeligt at begive sig til Bornholm om bord på orlogsskibet Lossen.⁴ Med sig på skibet skulle han bringe en kommission, der skulle undersøge forliset. En række fregatter skulle følge ham og sætte sig under hans kommando, når de nåede Bornholm, og alt skulle gøres klar til afskibningen af de svenske tropper.

Umiddelbart blev der dog kun sendt en enkelt ekstra fregat med til Bornholm. For samme dag modtog skipper Reincke Entjes nemlig ordre om med galiothen Crocodillen at ledsage Giedde til Bornholm og der straks begynde indskibningen af svenske tropper.⁵ Han instrueredes nøje i, at svenskerne skulle forvares godt og sikkert, og at de ikke skulle have lov at komme op på dækket i større grupper, end han kunne håndtere med sin egen besætning.⁶ I en separat ordre, som også var dateret 14. december, fik Giedde yderligere ordre til at overføre evt. undersåtter af »Hans Durchlauchtighed Churførsten af Brandenburg« til København og sørge for deres forplejning undervejs - der skulle jo

tages hensyn til alliancen med Brandenburg.

Søofficeren Giedde fik med sig en grundig instruktion på 13 punkter om, hvordan han skulle forholde sig. De var som følger:

- 1) Han skulle overføre alle faner, standarter og artilleri og våben til København hurtigst muligt, herunder våben, der var hos de tropper, der var reddet i land på Bornholm.
- 2) På en anden fregat end den som våbenene var på, skulle han overføre samtlige højtstående svenske officerer - ned til majorsniveau - til København.
- 3) At fordele de øvrige officerer på de andre fartøjer, sådan at de ikke var sammen med deres egne soldater og oversende dem til København.
- 4) Også »det gemeene Folck« skulle fordeles på fartøjerne på en sådan måde, at de enkelte kompagnier skulle brydes op, så der aldrig var et helt kompagni samlet på samme skib.
- 5) Hvis der var tyske soldater eller andre »af fremmede Nationer« skulle de tilbydes straks at træde i den danske konges tjeneste.
- 6) Alle civile embedsmænd, bagage og andre forsyninger skulle indskibes til sidst.
- 7) Sammen med amtmanden på Bornholm, oberstløjtnant Prehn og de øvrige officerer skulle han føre grundigt tilsyn med indskibningen af de fjendtlige tropper.
- 8) Når tropperne var indskibet på koffar- diskibe, skulle orlogsfregatter konvojere dem sikkert tilbage til København.
- 9) Med de skibe, der efterhånden oversendtes til København, skulle han flittigt sende underretning til admiralitetet om, hvordan overførslen skred frem.
- 10) Hvis skibene pga. vejr og vind eller frost ikke kunne nå frem til København, måtte de finde en anden egnet havn i kongeriget.

4 Rigsarkivet, Admiralitetets Generalkopibog 1678 s. 487 ff. Fregatten Lossen bygget i Kbh. 1673, udgået 1679, 30 kanoner og 84 mands besætning. Orlogsmuseet »Den sorte registrant«.

5 Crokodillen bygget i Kbh. 1677, udgået 1685, 4-8 kanoner og 17 mands besætning. Orlogsmuseet »Den sorte registrant«.

6 Rigsarkivet, Admiralitetets Generalkopibog 1678 s. 490.

- 11) Hvis der var egnede fartøjer på Bornholm, kunne han tage dem i brug ved transporten. Hvis de manglede materiel, måtte sådant kunne findes blandt det bjergede gods fra de strandede skibe, som amtmænd havde i sin varetægt og skulle udlevere til dette formål.
- 12) Hvis der i området var egnede bådsfolk, der var villige til at tage månedstjeneste i forbindelse med transporten, da skulle han gøre sit bedste for at antage dem, og amtmænd instrueredes i at være ham

behjælpelig med evt. at skaffe økonomiske midler til dette formål.

- 13) Når alle var indskibet og det sidste skib parat til afsejling, skulle han også selv begive sig tilbage til København.

Instruksen sluttede med nogle generelle vendinger om, at Giedde i øvrigt i alle sammenhænge i kongelig majestæts tjeneste skulle forholde sig efter »goed Siömands og Soldatskabs brug«.

Svensk fane »erobret« ved Sose i 1678. Fanen er i lyst taft og bemalet med guld. I midten den svenske kong Carls kronede monogram omgivet af en laurbærkrans. I hjørnerne kongekroner, som dog kun er bevaret ind mod stangen. Fanen har oprindelig været kompagnifane ved »Kongens Tyske Garde« under generalmajor Grothausen. Tøjhusmuseet, Fanesamlingen, fb104. Foto Tøjhusmuseet.

Svensk fane »erobret« ved Sose i 1678. Det er kun den inderste tredjedel ind mod stangen, der er bevaret. Oprindeligt har der været to svenske soldater stående over for hinanden, der imellem sig holdt en laurbærkrans med en krone. Fanen har muligvis været ført af oberst Gustaf Carlsons Regiment eller oberst Tungels Hvervede Regiment. Tøjhusmuseet, Fanesamlingen, fb107. Foto Tøjhusmuseet.

I løbet af den første halvdel af januar 1679 blev der overført i alt 1071 mand af de strandede tropper.⁷ Tilbage på Bornholm var ca. 500 mand, der kom til at overvintre på øen. I april året efter det store forlis blev et par danske orlogsskibe sendt til øen for at hente resten af de svenske tropper. Det var orlogsskibene Delmenhorst bygget 1665, der førte 50 kanoner og Flyvende Hiort med 44 kanoner. Chefen på Delmenhorst hed Niels Lauritzen Barfoed (1650-1730), og Flyvende Hiort førtes af Bagge Knudsen Busk (1627-1687).⁸ Da svenskerne var blevet indskibet, blev de to danske skibe d. 3. maj angrebet af en eskadre på fem svenske orlogsskibe under kommando af major Ankarstjärna. De danske skibe formåede at forsvare sig indtil natten faldt på, hvorpå de i ly af mørket undslap og sejlede tilbage til København.⁹

Både Barfoed og Busk skulle komme tilbage til Bornholm et par år senere. I årene efter Skånske Krig søgte den danske flåde at udbygge sine støttepunkter mod fjenden i øst. Det resulterede både i en udbygning af Holmen i København og etableringen af fæstningen på Christiansø. Før beslutningen om at etablere et støttepunkt på Christiansø, blev alle alternativer på Bornholm undersøgt. Et forslag gik på at etablere en havn i Hammersøen, hvor der dog først skulle bortsprænges en stor mængde klipper, det ville dog blive meget bekosteligt.¹⁰ Så var det måske mere realistisk at udbygge naturhavnen ved Arnager. For at undersøge mulighederne sendtes de to orlogsskibe Stjernen og Nelle-bladet i 1683 til Arnager for at opmåle bl.a. reden ved Arnager. Under kommando af Niels Lavritzen Barfoed overvintrede ski-

bene der i vinteren 83-84, men Stjernen endte med af isen at blive skruet op på Arnager Rev.¹¹ I 1684 foretog fregatten Pakan yderligere opmålinger af Arnager Red. Men de store planer om etableringen af en havn til en halv snes fregatter blev aldrig realiseret, selv om Barfoed nåede at aflevere en plan herom til Krigskancelliet i København.

Instruksens første punkt vedrørende overførsel af våben og faner indfriedes. De symbolske vigtige faner, som var blevet reddet i land af soldaterne, overførtes med det samme til København og gemtes som krigstrofæer. I alt 18 faner er bevaret og befinder sig den dag i dag i Tøjhusmuseets samlinger.¹² En række værdifulde kanoner og andet materiel blev i løbet af 1679 bjærget af en professionel vraghjænger ved navn Jan Berentz.¹³ De overførtes også til København og blev siden anvendt af den danske hær og flåde. Ikke alle kanonerne kom dog direkte til København, og i 1745 blev det indberettet til København, »at ved Bornholm er bleven opfisket eendeel Canoner af adskillige Calibres«.¹⁴ Disse kanoner var overladt til bornholmerne, men nu havde kongen bestemt, at Sø- og Landetaten kunne købe dem, hvis de ønskede dem. Kanonerne spillede altså en rolle i forsvaret af Bornholm i et halvt århundrede - hvis der da var nogen, der kunne betjene dem. Formodentlig er det en af disse kanoner - en svensk finbanker fra 1672 - som siden er overført til Tøjhusmuseet fra en skanse på Bornholm.¹⁵

En af disse kanoner fik en temmelig omtumlet skæbne, som kan dokumenteres ret nøje. Det er en 12-pundig svensk bronzeka-

7 Rigsarkivet, Krigskollegiet (Landetaten) Efterretninger om de på Bornholm strandede svenske Tropper samt Reverser fra Officererne 1678 (-79),

8 Topsøe-Jensen og Marquard, Officerer i den Dansk-Norske Søetat, bd. 1 s. 227.

9 Garde 1860 s. 302.

10 Se Anker E. Kofoed, Christiansøes Historie s. 7.

11 Topsøe-Jensen og Marquard, Officerer i den Dansk-Norske Søetat, bd. 1 s. 69.

12 Tøjhusmuseet, genstandskartotek, Fanesamlingen, Fb 102-120.

13 Birger Thomsen, Katastrofen ved Bornholm - Sose 1678, s. 43.

14 Rigsarkivet, Søkrigskancelliet, Indkomne Sager, 1744-47. Brev fra general Numsen til Frederik Danneskiold-Samsøe, dateret 13. november 1745.

15 Tøjhusmuseet mus. nr. A274.

En 12-punds bronzekanon opfisket ved Sose efter det store forlis i 1678. Under det svenske våben og indskriften ANNO 1669 anes noget svagere indhamret »BORRINGHOLM 1678.« Foto og udtegning ved forfatteren. Tøjhusmuseet mus. nr. A272.

Svensk fodmørt nu i Aggershus Fæstning i Norge, ligesom den nedenstående kanon forsynet med den indhamrede tekst BORRINGHOLM 1678. Foto Henrik Vensild.

non, støbt i 1669. Efter forliset blev der muligvis af hensyn til optælling og regnskab indhamret »BORRINGHOLM 1678« på kanonens bagstykke. Den indgik siden i bevæbningen på det danske linieskib DANNEBROGE, søsat 1692, som i 1710 eksploderede efter en dramatisk kamp mod svenkerne ved et slag i Køge Bugt. Kanonen blev atter hævet fra havets bund i 1873 og bragt til Tøjhusmuseet.¹⁶

De svenske troppers skæbne

De mange svenske tropper, der var blevet indskibet i Pommern under løfte om frit lejde blev slemt skuffet, hvis de havde regnet med, at de kunne komme videre til Sverige lige med det samme. De kunne i stedet se frem til dansk krigsfangenskab under resten af krigen.

Tropperne blev tilbageholdt og indkvarteret rundt om i riget ved forskellige regimenter så langt væk som Glückstad og Fredericia. Man får indtryk af, at jo længere væk fra Sverige, jo bedre var det. Dette fremgår af de mange papirer vedrørende de svenske trop-

¹⁶ Kanonhallen, Tøjhusmuseets Vejledninger, Kbh. 1955 s. 38.

pers indkvartering, der er bevaret i Rigsarkivet i København.¹⁷ Alene af officerer og embedsmænd nævnes der fire oberster, tre oberstløjtnanter, otte majorer, 13 ritmestere, 17 kaptajner, to kaptajnløjtnanter, 36 løjtnanter, to skibsløjtnanter, 11 kornetter, 28 fændrikker samt tre regiments-kvartermestere, en regimentssekretær, fire adjudanter og fem præster. Ud over, at de danske myndigheder løb fra løftet om frit lejde, gjorde man også meget for at hverve de lejesoldater, der ikke umiddelbart følte nogen stor loyalitet over for den svenske konge. Af de 1752 mand valgte ikke færre end 574 at træde i den danske konges tjeneste.

Takket være de bevarede erindringer, er det muligt at følge den førnævnte kaptajn Djurklous internering helt til krigens slutning. Han blev overført til København d. 6. januar 1679, hvorfra han blev sendt videre til Glückstadt, hvor han sad fangen indtil juli måned. Men da franske tropper angreb grevskabet Oldenburg, blev han overført til Flensborg, hvor han sad til fredsslutningen i september måned samme år. Sidst i november fik han skibsløjliged til København, hvorfra han sejlede over til Malmø, som trods de store danske anstrengelser i krigsårene stadig var svensk og forblev under den svenske konge.

Flere steder kan man læse, at strandingen ved Sose, er det største skibsforlis i Danmarks historie. Det er muligvis korrekt. En pakke i Rigsarkivet med papirer vedrørende de svenske tropper indeholder indtil flere lister, som danske embedsmænd og svenske officerer har udarbejdet i et forsøg på at danne sig overblik over tabet. Desværre skaber listerne mere forvirring end overblik. Et sted angives, at der var 3406 mand militært per-

sonel og 648 kvinder og børn. En anden liste angiver, at det samlede antal tropper, der havde været på vej fra Pommern til Sverige, var 8-900 mand kavalerister, 2477 mand fra infanteriet og 569 mand artillerister, i alt 3946 mand. De strandede skibes besætninger nævnes slet ikke, så der må lægges i hvert fald et par hundrede mand til. Til København blev der efter forliset overført 1752 soldater og officerer. Altså kan man konstruere sig frem til et tab på maksimalt 2194 mand (1752 trukket fra 3946). Imidlertid fremgår det ikke klart af denne liste, om den omfatter samtlige indskibede tropper, der var på vej fra Pommern til Sverige, eller om det er en sammentælling, der kun omfatter de tropper, der var indskibet på de fartøjer, der forliste. Og da vi ikke kender antallet af indskibede tropper om bord på de seks skibe, der slap forbi Bornholm og nåede frem til Sverige, og frem for alt ikke ved, om disse tropper er talt med på listen, kan vi altså ikke vide, hvor mange, der egentlig omkom ved Sose i 1678. Hertil kommer de mange kvinder og børn, der heller ikke angives i listen over dem, der blev overført til København. Djurklou nøjedes med at skrive, at over 1000 personer omkom.

Den skibskatastrofe, der kommer tættest på Sose-forliset i omfang, var den som indtraf ved den Jyske vestkyst i en orkan juleaften 1811, da de to britiske linjeskibe St. George og Defence strandede. Ved den ulykke omkom 1300 britiske søfolk og soldater.

Svenske forlis ved Bornholm

Det var heldigt for den svenske transportflåde i 1678, at den bornholmske østkyst er så forholdsvis mild fra naturens hånd. Nord-bornholms klipper havde uden tvivl været en langt større dræber, hvis skibene var gået på grund der. Alligevel blev tabene i menneskeliv så omfattende på grund af det hårde vejr og soldaternes manglende evne til at svømme.

17 Rigsarkivet, Krigskollegiet (Landetaten) Efterretninger om de på Bornholm strandede svenske Tropper samt Reverser fra Officererne 1678 (-79), Sauvegardebrev m.m. bl.a. indeholdende liste: »De hidkommende Suensche Troupper ere fordeelte som følger«.

På Tøjhusmuseet kan i dag ses to kanoner side om side, der med stor sikkerhed kan siges at have været med i forliset ved Sose. Det er kanonerne med hhv. mus. nr: A272 og A274. Foto Jakob Seerup.

Men det var hverken første eller sidste gang, at svenske handels- og orlogsskibe forliste ved den bornholmske kyst. Eksempelvis strandede den førnævnte kaptajn Djurklous søn, friherre Nils Djurklou (1686-1758) også ved Bornholm. Som sin fader deltog også han i en krig mellem Danmark og Sverige, nemlig Store Nordiske Krig, 1710-20. Og ironisk nok gik hans skib på grund på Bornholm den 29. september 1714 på en rejse med en lastdrager fra Stralsund til Karlskrona. Herefter måtte han som sin far gå i dansk krigsfangenskab.¹⁸

På Kungliga Örlogsmannasällskapets Bibliotek i Karlskrona findes et manuskript fra 1765 vedrørende svenske forlis på Bornholm.¹⁹ Manuskriptet er forfattet af den svenske søofficer Thure Cöhler. Han var natten mellem 3. og 4. oktober 1762 forlist ved Hammeren med transportfartøjet Printz Gustaf, der var sejlet fra Finland med soldater og deres familier, som skulle til Göteborg. Ud af de 110 ombordværende var der omkommet syv personer, nemlig en hustru og seks børn. I forbindelse med det ufrivillige ophold på Bornholm, udarbejdede søofficeren en beskrivelse af øen, hvor han opregnede allehånde historiske og statistiske oplysninger. Den sidste del af manuskriptet indeholder en oversigt over svenske forlis ved Bornholm. Her omtalte han blandt andre Djurklous forlis i 1714 og bemærkede, at lastdrageren var under kommando af den senere admiral Anckarstjärna. Cöhler angav, at der i perioden 1645-1765 var omkommet over 6000 svenske søfolk ved øen. Dette tal er noget højt sat, og det beror især på, at han gik ud fra, at der ved det store forlis ved Sose kun var reddet 400 ud af 5000 mand. Af de ovenstående beregninger ses dog, at så galt gik det trods alt ikke.

Listen er alligevel interessant, og forfatteren omtaler bl.a. et skibbrud ved Nexø 7. september 1645, hvor 13 omkom, et forlis ved »Salthammer« 24. september 1650, hvor fire orlogsskibe forliste med et ukendt antal omkomne og naturligvis det store forlis ved Sose 4. december 1678. Om forliset ved Sose skrev han blandt andet:

Detta faseliga Skeppsbrott är ett af de märkvärdigaste som i Bornholmska Historien funnes anteknad. Bornholmerne hava från denna tid börjat en ny Tideräkning, och således var detta skepsbrott ännu hos de gamle uti ett friskt minne [i 1762], hvilke för mig viste att berättat det med alla sine ömkeliga omständigheter.

Cöhlens samtaler med ældre bornholmere i 1762 havde vist at der endnu 84 år efter begivenhederne ved Sose var en stærk mundtlig tradition blandt disse om forliset. Tallene blev ikke længere husket præcist og de blev formentlig overdrevet, men indtrykket af den store tragedie var stadig ægte og usvækket.

LITTERATUR:

- J.A. Jørgensen, Bornholms Historie II, fra 1660-1900. Birger Thomsen, Katastrofen ved Bornholm - Sose 1678, i Fra Bornholms Museum 1981.
 Jette Arneborg Pedersen, Fund fra Sosebugt, i Fra Bornholms Museum 1981.
 Topsøe-Jensen og Marquard, Officerer i den dansk-norske Søetat, Kbh. 1935.
 Kofoed, Anker E., Christiansøs Historie, Christiansøs Museum, 2000.
 Kanonhallen, Tøjhusmuseets vejledning, Kbh. 1955.
 Kildemateriale:
 Rigsarkivet, Krigskollegiet (Landetaten) 1675-1677, Efterretninger om de på Bornholm strandede svenske Tropper samt Reverser fra Officererne 1678 (-79).
 Rigsarkivet, Søkrigskancelliet, Indkomne Sager, 1744-47. Brev fra general Numsen til Frederik Danneskiold-Samsøe, dateret 13. november 1745.
 Tøjhusmuseet, genstandskartotek, Fanesamlingen.
 Bornholms Museum, »Ur Överste Nils Djurklous egenhändige anteckningar.«
 Kungl. Örlogsmannasällskapets Bibliotek Beskrifning Öfver Bornholm, manus af Thure Cöhler.

18 Bornholms Museum, »Ur Överste Nils Djurklous egenhändige anteckningar.«

19 Beskrifning Öfver Bornholm, manus af Thure Cöhler, Kungl. Örlogsmannasällskapets Bibliotek.

Lidt om hvad man fandt efter Sosestrandingen

Af Henrik Vensild

Fundet af to guldmonter, en sølvmonter og en kobbermonter på havbunden i Sosebugten i sommeren 1973, øgede endnu en gang interessen for den gamle stranding fra 1678, hvor 18 skibe ud af en flåde på 25 skibe, forliste. Flåden kom fra Pommern med en

svensk hærstyrke, som havde overgivet sig til fyrsten af Brandenburg. Den bestod af ca. 3.400 mand, 600 kvinder og børn, en stor del artilleri, det pommerske arkiv og efter sigende »en usigelig skat af rede penge, guld, sølv, klenodier og mange kostelige

Mønter af guld, sølv og kobber, en tinknap, ben til en malmgryde, en del blykugler og en tintallerken, fundet i 1973. Foto H. Vensild, Bornholms Museum.

Løsfund fra undersøgelserne i Sose, skeer, kæde, kridtpibestumper, tinfad og tallerken, spillebrædt af træ, keramiskår samt meget mere. Bornholms Museum 2008. Foto Allan Juhl.

mobilier«¹. Drømmen om det spændende vraggoods voksede frem igen, og svømmedykkere fra Dykkerklubben Calypso fik en stor opgave. Var mønterne en lille del af den »usigelige skat«? Lå den endnu der ude?

Møntfundet bestod af en gulddukat med Carl XI, 1670, en gulddukat fra Danzig 1649, en daler fra Sachsen fra 1547, en dob-

beltskilling fra Pommern 1622, og senere blev endnu en sølvmønt fundet - en hollandsk rigsdaler 1650. Ud af disse fem mønter havde Nationalmuseet kun eksemplarer af de to, så fundet var også rent møntmæssigt meget spændende.

Et flerårigt undersøgelsesarbejde i samarbejde med Calypso og Skibshistorisk Laboratorium gik i gang og to vragsbunde blev lokaliseret og undersøgt. Den ene vragsbund lå i selve Sosebugten og her fandtes bl.a.

1 Steen Jacobsen: *Den Nordiske Kriigs Krønike*, efter 1680, pp. 204

mange blykugler til geværer og pistoler. I årene herefter blev der dykket meget i området, såvel vest for som inden for Soserev. En mængde løsgenstande, som kridtpibe-stumper, flere blykugler, spænder, knapper - her en med »FW« præget i forsiden - en glittesten og ikke mindst en del af et spille-bræt af træ, blev fundet.

På museet blev de tidligere fund fra Sosestrandingen eftersøgt og det bragte en del ting frem i lyset, således at alle museets genstande fra Sose endelig kunne samles. Blandt dem er der også dele til nogle hånd-våben.

Der blev gjort status i 1981 og skrevet to artikler i Museets årsskrift af henholdsvis Birger Thomsen, svømmedykker og historiker ved Skov og Naturstyrelsen, og arkæolog Jette Arneborg Pedersen. I 1982 udgav Birger Thomsen publikationen: Historiske vrage i danske farvande, hvor forsiden prydes af et farvebillede fra undersøgelsen af vragebunden i Svenskevig. Sosestrandingen fik her et særligt afsnit og yderlige oplysninger om genstande kom frem, bl.a. om at en morter fra Bornholm findes på Akershus i Oslo, hvor den kan ses i udstillingen på Forsvarsmuseet.

Undervandsfoto fra undersøgelsen af vragebunden i Svenskevig 1993. Foto Søren Jensen, Bornholms Museum.

Senere blev en vragbund lokaliseret længere nede ad kysten mod Dueodde, i den lille vig, som netop hedder Svenskevig, lige op til Gedebak Odde. I 1993 gjorde svømmedykkerne, der nu var forsynet med en undervandsmetaldetektor, fund af 81 sølv- og kobbermønter, 10 spiseskeer, såkaldte drueskeer, flere ruller tynd messingtråd, dele til lysestager, et bogspænde og meget mere. Så interessen for at undersøge selve vragbunden blev skærpet. I 1994 gik man i gang og vragbunden blev suget ren for sand og opmålt. Mellem spanterne fandt man yderligere små genstande, hvor særlig skal nævnes flere stykker bøsseflint. Det er et lille stykke flint, der er hugget firkantet og passer mellem en flintelås' to kæber. Når hanen er spændt og bringes til at slå an på fænglåget over fængpanden, frembringes der gnister, som antænder krudtet på fængpanden og ilden herfra antænder, gennem et hul i løbet, krudtet og skuddet skulle så gerne gå af. Der blev også fundet en del af en parerbøjle til en kårde samt mange ornamenterede grebskaller/skafter til spiseknive og gaffer². I alt blev der ved Svenskevig fundet 43 genstandsnumre og i Sosebugten, med de ældre fund, i alt 73 genstandsnumre.

Fanerne og kanonerne er omtalt af Jakob Seerup, men hvad med de mindre genstande og særlig håndvåbnene? Da en større særudstilling på Bornholms Museum, »Pest, Pistoler og Printzensköld«, i 2008 skulle vise væsentlige hændelser i 1600-tallet, hvor også Sosestrandingen med de mange fundne genstande var aktuel, blev nogle af de arkivalier, der omhandlede strandingen og de genstande, der kom til Tøjhuset, kontrolleret på Rigsarkivet³.

Som Jakob Seerup omtaler, fik søoffice-

ren Giedde en udførlig instruks, hvor det første punkt lyder: »Han skulle overføre alle faner, standarter [mindre rytterfaner], artilleri og våben til København hurtigst muligt, herunder våben, der var hos de tropper, der var reddet i land på Bornholm«⁴.

I Tøjhusregnskaberne fra 1679 står: »Annammet som Commissarius Thomas Friis haver leveret af det ved landet Borringholm fiendtlige strandede hid med sig bragt haver«⁵.

Kobberstykker [kanoner], 3 pundige	3
Faner, adskillige farver	22
Dragonstandarter	2
Kobberpauker, gamle og uden skind	2
Trommer, gamle	2
Messingtrompeter, gamle, uden mundstykker	5
Musketter [luntelåsgeværer], gamle og ubrugelige, hvor iblandt 5 mangler låse og på 3 er skæfterne i stykker	65
Degner [kårder], gamle og ubrugelige	28
Fyrlåspistoler, gamle og ubrugelige, hvor iblandt 5 mangler låse	7 par
Enkelte flinter [geværer med flintelås], gamle	2
Fyrlåskarabiner, hvoriblandt en med manglende lås	7

2 BM sag 562 med bl.a. rapport: Marinearkæologisk udgravning i »Svenskevig« 1994... ved Jens Kruse.

3 Birger Thomsens arbejder giver ikke flere bud på, hvor man finder yderligere materiale.

4 Se Jakob Seerups artikel.

5 Københavns Tøjhusregnskaber 1679, p. 91.

Vraggods

Sværdet og rusten fra forløbet ved Søen blev overført til København. I 1710 er der en lille skrift under på ikke at være tydelige handlinger med rusten. Det rusten er det blev overført til den danske flåde. I 1710 har rusten været på Tøjhusmuseet, en 1710. Disse rusten har mistet sig "Estrigendens 1678". Rusten på Tøjhusmuseet på ned med det gamle skib "Dannebrog" under slaget i Ruge-Bug i 1710 og der i 1871 på et andet skib med samme navn. Rusten blev fra Søetruet befinde sig ligeledes på Tøjhusmuseet.

Tysk hjullåspistol fra 1620. Udstillet af Tøjhusmuseet

Dele af hjullåspistolen

Der er fundet store mængder af musketkugler i forskellige størrelser.

Dele fra kilder, kældertæller, der ene har været smykket med sølvtråd, dele af klingen, den ene i skede af træ med ledet. I skedeknappen, der har siddet på kældertællerne.

Fra montre med dele til håndvåben samt en hel, 1600tals hjullåspistol (lånt af Tøjhusmuseet) i udstillingen på Bornholms Museum 2008. Foto Allan Juhl.

Senere indleverede chefen på skibet Delmenhorst, kaptajn Barfoed, som overførte en del af de svenske tropper fra Bornholm til København, også noget gods til Tøjhuset: »hid med sig ført fra Borringholm og skal være af de Svenske som blev strandet ved fornævnte Land, [en] Slet guld [d]ammaskis Standarder ...1 [stk]«⁶. Der

blev således bjærget hele 25 faner og standarder, hvor af der i dag kun er bevaret 18 på Tøjhusmuseet.

Da mange af de andre opregnede genstande er i dårlig stand, er gamle, ubrugelige

6 Samme som note 4.

og med defekter, må man formode, at genstandene er indgået nærmest som reserve-dele i Tøjhusets beholdninger. Efter alle de soldater der strandede er det ikke overvældende mange håndvåben der blev bjerget.

Tidligere optagelser af genstande, især fra en vagbund ud for Lille Bakkegård i Aaker, hvor flere personer har fisket ting op,

har bl.a. bragt dele til fire hjullåspistoler, bestående af noget af trækolberne og løbene samt dele til tre til fem kårder, således to kårdeknapper, to beviklede greb samt to dele af en kårde i skede. Den sidste var en: »Gave fra Styrmand J.A. Larsen, Rønne, der selv har optaget den af Vrag (fra 1678?) ud for Lilleaaens Munding, ud for Lille

Signetringen fra Svenskevig, fundet 1994. Signetets ejer har været »eftersøgt« i Sverige, uden positivt resultat, så det er måske en anden udenlandsk officer, der har mistet den. Foto Bornholms Museum 2008, Bent Juhl.

Bakkegaard, 40. Slg. i Aaker Sogn. Sabelklingen, tveægget, i Skede af Træ, klædt med Læder. Grebet lykkedes det ikke at faa op«. Det var formentlig i 1903⁷. Disse fund kan nu ses på særudstillingen sammen med en hel hjullåspistol udlånt af Tøjhusmuseet. Øverst på kårdeskeden ses, i en klump af sammenkittet rust og sand, de tydelige aftryk af kårdens to nyreformede og gennembrudte parerplader.

Naturligvis blev der fundet mange blykugler både til geværer og pistoler, for de er så tunge, at de kan blive liggende nede mellem spanterne i vragsbundene, samt også

bøsseflint. På museet vises i to andre monterer de fleste af løsfundene, der gennem årene er kommet frem fra strandingen i Sose 1678. Dog må man ikke glemme, at det året efter, i 1679 strandede to svenske skibe med heste og ryttere på vej fra Ystad til Pommern. Her blev det ene skib med 80 personer og 45 heste hurtigt slået til vrage, og kun 8 overlevede, fra det andet skib blev reddet 50 personer og 41 heste. Så der kan være »distraherende« genstande i Soseområdet, der ikke umiddelbart stammer fra den store stranding året før.

En enkelt genstand fra Svenskevig bør nævnes i denne sammenhæng. Det er en lille signetring med indfældet sten. Signetet er ikke identificeret, men minder meget om

⁷ Genstandskort på BM. nr. 1007 b.

de aftryk, der er blevet sat under de mange reverser [forpligtende breve] som officererne måtte underskrive. En officer er formentlig omkommet i bølgerne, men hans signetring blev genfundet og er bevaret i dag⁸.

Den »usigelige skat« har i årtier sat sindene i bevægelse. En gang i 1980'erne gik der rygter om, at nogle tyske svømmedykkere skulle have dykket ved Sose. Det omtales også, at der på det tyske marked senere blev udbudt svenske guldmønter, men om der er nogen sammenhæng vides ikke⁹. Området ved Sosebugten blev fredet en km på hver side af Lilleåens munding og i en radius på 500 m ud i vandet. Desuden strider det mod dansk antikvarisk lovgivning at optage genstande fra vrage, der er over 100 år gamle.

I 1927 kunne man læse i Bornholms Avis, at man burde undersøge vrage i Sosebugten, gerne i året 1928, der var 250 års jubilæumsåret. Senere, i 1938, fik dykker G. Sikker Hansen tilladelse til at dykke efter vrage og opfiske genstande derfra, især kanoner. Sagen blev fulgt i pressen, men ser ud til ikke at have givet det ønskede resultat¹⁰. I 1965 lokaliserede to svømmedykkere fra Pedersker et vrage og blev kontaktet af Ole Crumlin-Pedersen fra Skibshistorisk Laboratorium. Af korrespondancen ser det heller ikke ud til at det har givet resultat.¹¹

I 1973 har en privat svømmedykker optaget en metalgenstand fra et vrage i Sosebugten. Det drejer sig om en såkaldt kaliberstok, en skabelon til at måle kanonløbenes diameter og der findes kun ganske få bevaret. For nogle år siden er denne blevet erklæret som Danefæ af Nationalmuseet ved Orlogsmuseets mellemkomst og den opbevares derfor nu på Nationalmuseet.

Skal man danne sig et mere fuldstændigt billede af hvad de svenske og pommerske skibe førte med sig, må man også undersøge hvad de seks skibe, bragte med sig. De skibe, som nåede at komme fri af kysten, og komme sikkert til Karlshamn, Karlskrona eller Kalmar. Det svenske arkivmateriale kendes imidlertid ikke endnu. Man må også tænke på, hvad der blev bjerget lige efter strandingen og i årtierne efter, som Jakob Seerup antyder. Der findes i Rigsarkivet en liste, skrevet af en højtstående svensk artilleriofficer, Johan Sörbladt, og her opregnes kun 35 stykker kanoner og morterer fra Sose, og en opgørelse fra kaperkaptajn Jonas Rusch opregner 27 kanoner, således at der i alt blev optaget 62 stykker skyts, mens der i folks bevidsthed »henstår« 87 stk.¹².

Vi har sikkert endnu ikke fået kendskab til hele historien om den store stranding i Sose 1678 og den i 1679. Det er blot at søge videre i arkiverne!

8 BM har eftersøgt ringens våbenskjold i Sverige uden resultat, måske er det en tysk officer, der har ejet den.

9 Brev fra Ole Crumlin-Pedersen, Skibshistorisk Laboratorium til BM, 10.4. 1981.

10 Se presseudklip i sagen, BM 14.

11 Korrespondance i sagen, BM 14.

12 Se bl.a. s. 44-45 i Birger Thomsens bog: Historiske vrage i danske farvande, 1982, og Efterretninger om de på Bornholm strandede svenske tropper... 1678 (-79), nr. 760604, RA.

Trolldomssager på Bornholm i det 16. og 17. århundrede

Af Peter Andreas Harteg

I det 16. og 17. århundrede blev der på Bornholm henrettet mindst ni kvinder for trolldom. Nogle af dem slap for at skulle lide den smertefulde død i flammernes luer, enten ved forinden at blive halshugget eller ved at begå selvmord. Men de fleste af dem er blevet brændt levende.

Det var almindeligt med kloge koner og mænd, der med større eller mindre held udøvede hvid magi, både dengang - og det er det vel stadig?

Nogle af de bedste skriftlige kilder, der findes fra det 16. og 17. århundrede, er retsprotokoller. I et ofte meget levende sprog fortæller retsprotokollerne om de mindre heldige kloge koner og mænd, og andre måske ikke helt så kloge, men lige så uheldige koner og mænd. De fleste trolldomssager blev indledt, fordi folk blev beskyldt for at have udøvet skadevoldende trolldom. Det er den type trolldom, som vi kalder sort magi.

Man danner sig ikke et særligt godt billede af nattelivet i Rønne ved at læse politiets døgnrapport. På samme måde får man ikke et fyldestgørende billede af datidens trolldom ved at læse om trolldomssagerne i datidens retsprotokoller. Men vi får et rigtigt godt indblik i den sorte magi.

Sagerne handler ikke om hekse, men om troldfolk.

Ordet »heks« blev først almindeligt i det danske sprog i løbet af det 18. århundrede - under oplysningstidens forsøg på at komme trolldomstroen til livs. Fx skriver den bornholmske amtmænd Urne i 1757, at det vel ikke ville være utjeneligt, om man samlede almuens overtroiske meninger (bl.a. angående troen på »smørbarer« og »hexe-smør«), »for dernæst efter befindende skriftlig og mundtlig at kunne undervise de Enfoldige om, hvorvidt daarlighed eller physicaliske Aarsager derudi var Grunden«.¹ I Urnes øjne er trolldom ikke en rationel årsag/virkning-forklaringsmodel.

Ordet »heks« betyder noget i stil med »den der rider på de normative grænser« (opr. tysk: den der rider på skellet). Hekse er nogle mennesker, der befinder sig på grænsen af det normativt utilladelige, defineret ud fra den pågældende tids normdannelse. Hekse er altså et socialt fænomen, der egentlig ikke nødvendigvis har med trolldom at gøre, jfr. »hekseforskeren« Gustav Henningsens definition af, at en heks er en

1. DFS 1906/28 III. Afskrift af thott. nr. 1507 tillæg 4to.

mandlig eller kvindelig person, der tillægges magiske handlinger med skadelig indflydelse på omgivelserne.²

I det 16. og 17. århundrede var trolddommen og troldfolkene en del af virkeligheden - i folks forestillingsverden og i landets lovgivning. Hekse fandtes ikke - men det gjorde troldkvinderne eller troldmændene. I det følgende bliver deres minde vakt til live igen.

Den første trolddomssag, ca. 1530

Den første efterretning, vi har om en bornholmsk trolddomssag, er i 1530, hvor Lars Kyllings og Jørgen Olsens hustruer blev beskyldt for trolddom. Sagen endte med, at de to koner blev brændt på Klintebakken i Aaker.³ Hvilken slags trolddom, de to kvinder blev dømt for, vides ikke, men at der blev brændt kvinder for trolddom på Bornholm allerede før reformationen, skulle der altså her være belæg for. Bornholm var i perioden 1525-75 af den danske konge blevet overdraget til Lybæk, for at der kunne opdrives skatter fra øens befolkning til betaling af gammel krigsgæld. Da Lars Kyllings og Jørgen Olsens koner blev brændt, sad der altså en lybsk høvedsmand på Hammershus. Hvilken indflydelse, han har haft i denne sag, kan vi kun gisne om, men i den næste trolddomssag, der her beskrives, spiller hans efterfølger en vigtig rolle.

Sagen mod Annike Hamborgs og Engel Niels Svendsens. 1545

I maj 1544 - det samme år, som den sjællandske biskop Peder Palladius tordnede: »Du må ikke tie med nogen troldkvinde«,⁴ - blev den lybske høvedsmand på Bornholm, Blasius von Wickede, meget syg. Der gik over et år, inden han igen blev rask nok til

på egen hånd at kunne klare sit embede. Hvad junker Blasius fejlede, vides ikke, og hvad han i øvrigt døde af i 1547, er også ukendt. Man kunne jo gætte på, at han led af en eller anden på det tidspunkt almindelig sygdom. Men dengang søgte man en anden forklaring. Der måtte have været troldfolk indblandet i sagen.

Der blev arresteret og fængslet to kvinder på slottet Hammershus, mens høvedsmanden lå syg. Den ene var Engel Niels Svendsens. Den anden hed Annike, og hun var strandet på Bornholm med et hamborgsk skib i efteråret 1542.

På Hammershus broting den 21. april 1545 tilstod Annike Hamborgs, at hun var skyldig i at have forsøgt på at ombringe høvedsmanden. Ifølge hendes bekendelse, så begyndte sagen i efteråret 1543, hvor hun var gået op på slottet for at købe noget hør, der var blevet bjerget fra det skib, hun selv var strandet med. For salget stod Blasius, der på det tidspunkt netop skulle til at overtage jobbet som høvedsmand efter Bernt Knop.

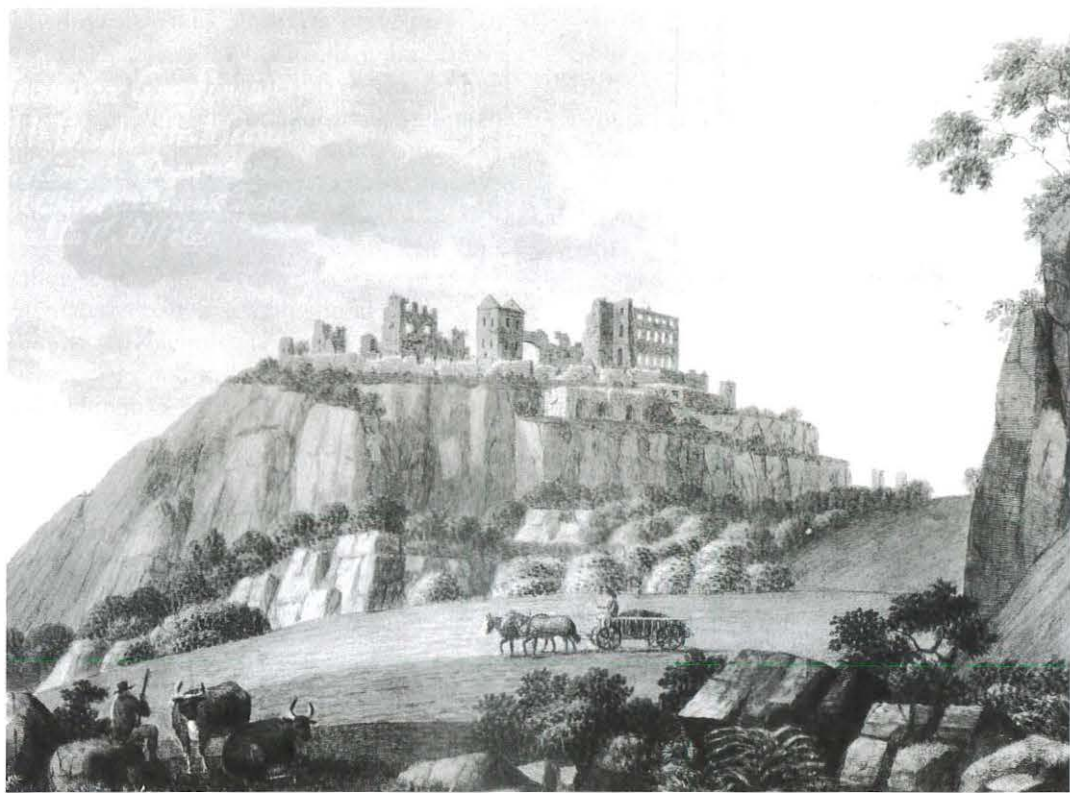
Underfogeden, Hans Wolgemuth, mødte hende, talte med hende om junker Blasius, og derpå førte han hende op til fru Cillie Knop i Manteltårnet. Cillie havde budt hende til bords og havde serveret en hel steg for hende, men Annike havde svaret, at hendes hjerte var så besværet, at hun hverken kunne eller ville spise.

Mens de således sad ved bordet, spurgte Cillie, om underfogeden ikke havde sagt noget til hende, hvortil Annike intet synderligt svarede. Derefter begærede Cillie råd af hende, hvorledes man kunne eftertrægte Blasius og ombringe ham, så han ikke blev høvedsmand på slottet. Hun ville vide, hvilken gift man skulle bruge, og hvis Annike ville tage imod en sum penge og ville give ham giften, da Annike var meget bekendt med ham, så ville hun og underfogeden betale hende så godt, at hun skulle takke dem. Annike vidste ikke med sin samvittighed, hvorledes hun skulle kunne gøre det, da

2. Henningsen 1984, s. 22.

3. Zahrtmann, Borringholms Historie, bd I, s. 133.

4. Henningsen 1984, s. 30-31.

Hammershus er indblandet i mange af de trolddoms- og heksesager, der rullede over scenen i 15- og 1600tallets Bornholm. En tidlig gengivelse af »slottet«, som blev endeligt opgivet i midten af 1700årene. Stik efter tegning af Søren Læssøe Lange, 1819. Ruinen blev fredet i 1822. Bornholms Museum.

Blasius var hendes gode ven og kun var god mod hende, men så sagde Cillie: »Tag du kun pengene og lad det gå som det kan«. Annike sagde, at hun ville betænke sig.

Da Annike kom ned fra tårnet, mødte hun igen underfoged Hans Wolgemuth. Han spurgte, om Cillie havde talt om ham. Annike sagde, at de hverken havde talt om ham eller nogen andre. Derefter begyndte underfogeden at tale om Blasius, ligesom Cillie havde gjort. Hvis Annike kunne forgive junkeren, ville han give hende 500 lybske mark. Annike sagde, at hun aldrig havde lært noget »touerie«, dvs. trolddomskunst, og hun vidste ikke, hvorledes hun skulle forgive ham. Underfogeden mente, at der voksede urter nok på øen, der var tjenlige til

dette brug, men rottekrudd var det bedste. Nu lovede Annike at anvende sin største flid på at ombringe Blasius, og underfogeden sagde, at pengene ville ligge parate, da han ville få en masse penge af sine venner. Annike havde derefter taget Engel Svendsens med på råd og sammensat en gift hvormed Blasius skulle ombringes. Den var brygget sammen af tudser, slanger, rottekrudd og andre slemme ting, serveret i en koldskål.

Den 31. maj 1545 blev Annike forhørt på det »alleromhyggeligste og nøjeste« en hel eftermiddag igennem af en udsending fra det lybske råd, Herman Boitin. Her tilbagekaldte hun fuldstændig sin tilståelse og sagde, at hun havde løjet og på skændig vis bagtalt uskyldige mennesker. Boitin fandt

det betænkeligt at skride til pinligt forhør den dag, så han ventede til dagen efter.

Den 1. juni blev der holdt broting i hovedmandens gemak, hvor Blasius selv var til stede. Annike blev under tortur tvunget til at udlægge en ny bekendelse. På denne står anført, at den er afgivet ved et »ungepinligt« forhør, lige som der også står på den første bekendelse, men af en mindre formel og mere troværdig redegørelse⁵ fremgår, at her er tale om et pinligt forhør.

Den anden bekendelse afviger fra den første blandt andet ved, at det var lykkedes underfogeden at overtale Annike allerede inden hun begav sig op til Cillie i tårnet. Her skulle hun så forhandle videre, men de blev forstyrret af Bernt Knop. Da man foreholdt Annike, at der var forskel på de to bekendelser, sagde hun, at det måtte komme af nogen svaghed den første gang. Den sidste bekendelse ville hun dø på, og dog faldt hun på knæ og bad for sit liv. Landsdommeren var af den mening, at hun ikke kunne komme derfra med livet, men sagen blev alligevel efter nogen overvejelse udskudt.

Underfogeden Hans Volgemuth, der skulle have tilbudt Annike penge for at ombringe Blasius, havde på retsmødet været i stand til at forsvare sig på fyldestgørende måde, hvorved han slap for at komme i pinligt forhør.

Fru Cillie Knop havde sammen med sin mand forladt Bornholm umiddelbart efter, at Blasius overtog embedet som hovedsmand, og de boede nu i Mölln. Da Bernt Knop i starten af juni 1545 fik underretning om, hvad der foregik på Bornholm, blev han meget ophidset, da hans hustru var blevet alvorligt syg, og det, mente han, var på grund af de ondskabsfulde bagtalelser om hendes sidste tid på Bornholm.

Den 10. juni 1545 skriver Herman Boitin hjem til rådet i Lybæk. Han beretter, at hovedsmanden var ved at blive raskere, men da

junkerens endnu en tid måtte holde sig inden døre, måtte man henlægge sagen mod Annike og underfogeden. Det skyldtes især også, at man havde nogle »touerischen«, af hvilke en var anden gang pinligt forhørt, af den grund at alle køerne på slottet var blevet »betouert«, så de ikke gav mælk. Disse trolddomsfolk ville man nu forfølge i retten.

Den 20. juni blev Annike endnu en gang ført til brotingen, hvor hun på ny tilbagekaldte alt det tidligere påståede med den begrundelse, at hun blev tortureret. Selvom det blev bevist, at hun allerede havde taget sakramente på sin bekendelse, så blev sagen alligevel udsat.

På et senere broting, der blev holdt af Blasius, havde Engel Niels Svendsen også været til stede, og hun sagde i Annikes øjne, at hun kun havde skrevet tre slags ting i den »thogerichteden« opskrift på den gift, som Blasius skulle ombringes med; resten havde Annike Hamborgs selv skrevet. Både almuens og Blasius ville straks have de to kvinder dømt og straffet efter den danske lov, der gav mulighed for at brænde dem, men så var der kommet en mand ind, der havde ydet en sådan indflydelse, at sagen var blevet udsat.

Det lykkedes Engel Niels Svendsen at rømme fra Bornholm. Efter Engels flugt blev Annike ført til slottet for at undgå, at hun også stak af. Da Annike i fængslet sagde, at en af rådets egne betjente havde søgt at få hende til at stikke af, skrev Blasius til rådet i Lybæk og bad om en nærmere undersøgelse. Han mente, at der stadig måtte være folk, der var blevet købt til at efterstræbe ham.

Annike blev omkring den 1. december ført til rådet i Lybæk, og kort tid efter skal underfoged Hans Wolgemuth være fulgt efter. Hvad der siden hen er sket kvinden Annike Hamborgs, vides ikke.⁶

5. Brev af 10. juni 1445, se bilag C, s. 23.

6. Kilder til afsnit 3.2, se bilag C, s. 22-25.

Sagen mod Anne Per Mogensens. 1555-57

Det var i året 1555, og det var i Nexø. Anne stod og rakte tagrør op til sin mand, Per Mogensen, der lå på taget og takkede. Ved siden af hende stod en lille dreng. En mand ved navn Lasse Borkortsen kom gående op fra stranden med tre ferske torsk, som han havde købt. Idet han gik forbi huset, snublede han og faldt omkuld. Den lille dreng lo af ham. Lasse Borkortsen gik så over til Anne og sagde: »Du er meget glad for at se mig falde. Selvom jeg faldt, så er ribbenene alligevel hele, og det gør mig heller ikke til nogen tyv!«. Da spurgte Per Mogensen oppe fra taget, om han da var en tyv. »Du er en tyv!«, svarede Lasse Borkortsen, »kom her ned og slås med mig«. Per kom ned, men Anne stillede sig mellem de to mænd, for hun ville ikke have at de skulle slås. Så sagde Lasse Borkortsen til hende: »Tag disse fisk og steg dem og hav dem til hjælp til brandskat«. Anne bad Lasse om selv at stege sine fisk med løg og smør. Derefter kom Lasses far, Borkort, til stede, og han spurgte hende, om hun vidste, at Lasse havde stjålet løg. Hun svarede nej og sagde, at hun intet andet vidste om Lasse Borkortsen end, at han var en ærlig mand. Borkort sagde, at hun ville få skam over at have beskyldt hans søn for at have stjålet løg, når ridefogeden, Thønnis Wildfang, kom til stede. Lasse Borkortsen var i øvrigt ven med ridefogedens kone.

Der blev derefter holdt byting, og ridefogeden bad Anne om at forklare, hvad hun mente med at bede Lasse Borkortsen om selv at stege sine fisk med løg og smør. Hun svarede igen, at hun ikke vidste andet om Lasse end, at han var en ærlig mand, men var der nogen, der mente noget andet, så var det, at hans svoger, Bendt, var blevet fanget og ført til Hammershus berygtet for at have stjålet nogle løg. Han skulle være død i fængslet og være blevet begravet udenfor slottet. Ridefogeden blev vred over hendes

måde at tale på, og han fik sat hende i jern. Han tog hendes pung, og i denne fandt han et lille stykke endeløst træ, en gåsefjer, en barnenegl og noget bygkorn.

Ridefogeden mente, at Anne skulle bøde til rådet i Lybæk for trolddom og tyveri, og hun blev ført til slottet og sad her i fængslet i fire uger i stok og jern. Samtidig blev hendes mand, Per, gjort fredløs, og ridefogeden brød ind i deres hus og tog, hvad han ville have.

Sagen endte på herredagen i København den 1. maj 1557. Anne var i 1556 blevet dømt til at skulle betale en bøde til Lasse Borkortsen for at have fortalt sig. Men adskillige folk rundt omkring på hele øen havde bevidnet, at Anne var en ærlig »dannekvinde«. Og sagen endte med, at ridefogeden blev dømt for med uret at have arresteret hende for tyveri og trolddom. Han skulle give hende og hendes mand alt det tilbage, som han havde taget, og give hende fuld æresoprejsning.⁷

Præstens svigermor. Ca. 1565

Omkring 1565 blev en kvinde brændt for trolddom. Det havde muligvis noget at gøre med, at hun havde gravet et dyrehoved ned under sin dør. Sagen kom senere for herredagen i København, og her blev kvinden frikendt. Den 30. april 1574 skrev kong Frederik II til den nye ridefoged på øen og bad ham om at anholde Schweder Ketting, der var ridefoged, da kvinden blev dømt. Sagen havde udviklet sig til en strid mellem Schweder Ketting og kvindens svigersøn, præst Johan Henriksen i Pedersker. Schweder Ketting havde nemlig taget alle kvindens ejendele, og disse skulle altså nu overdrages til præsten i stedet, da han var den rette arving.⁸

7. Kilder til afsnit 3.3, se bilag C, s. 26-28.

8. Kilder til afsnit 3.4, se bilag C, s. 28-29.

Sagen var i øvrigt blot en enkelt sag ud af mange, som bornholmerne havde rejst mod deres lybske ridefoged. Både bornholmerne og den danske konge gjorde alt, hvad der kunne gøres for at gøre livet surt for lybækkerne, og i 1575 forlod de også øen.⁹

Trolldomssagerne i 1600-tallet

Det har ikke været muligt at finde materiale om trolldomssager på Bornholm i perioden fra omkring 1565 til 1624. Det kan nok i højere grad bero på mangel på kilder end mangel på sager.

Trolldom i 1624

Kong Christian den fjerde er kendt for at have været ivrig iværksætter af trolldomsprocesser rundt om i landet. Det vides ikke, om han selv personligt har haft en finger med i spillet, men i året 1624 har kongen været på besøg på Hammershus,¹⁰ og samme år var der en del trolldom på øen.

I en præsteindberetning fra Pedersker sogn fra 1624 fortælles om en kvinde, der stadig levede, og som hed Karine. Hun sagde, at hun havde avlet otte børn med bjergtrollden fra Fålhøj. Hvert barn havde hun gået med i ni uger, og hun havde kun haft en måned mellem hver graviditet. Der siges intet om, hvad man gjorde ved Karine.

Derimod ved vi, hvad man i 1624 gjorde ved to andre kvinder, der havde med trolldom at gøre. Jens Skomagers hustru fra Østermarie blev henrettet på Hammershus. Og man fængslede, dømte og henrettede Christoffer Olsens hustru fra Knudsker. Hendes ejendom blev vurderet til 348 slettedaler, der tilfaldt kongen. Der blev betalt 84 daler for hendes kost og for fogedens og skarpretterens umage.

I et skifte i Hammershus Lensregnskab fra den 24-25. februar 1625 står, at der var blevet grebet og fængslet en troldkvinde, som alle vegne på landet gik rundt og brugte utøjeri og trolldom, og hun havde tilmed i lang tid haft ord og rygter for trolldom. Hun sad på slottet i 13 uger og 3 dage, mens hendes sag blev ført på landsting og herredsting. Da hun aldeles ingen formue havde, måtte hendes kost »føres til udgift«. Det var for hver dag tre måltider a 12 skilling, i alt 11 rigsdaler 5 mark 1 ort. At hun blev brændt på et bål, kan man udlede af, at der udtrykkeligt står: »Givet mestermanden, som hende heden rettet og brænde dertil 3 rigsdaler«.¹¹

To frikendte kvinder. (1630-49)

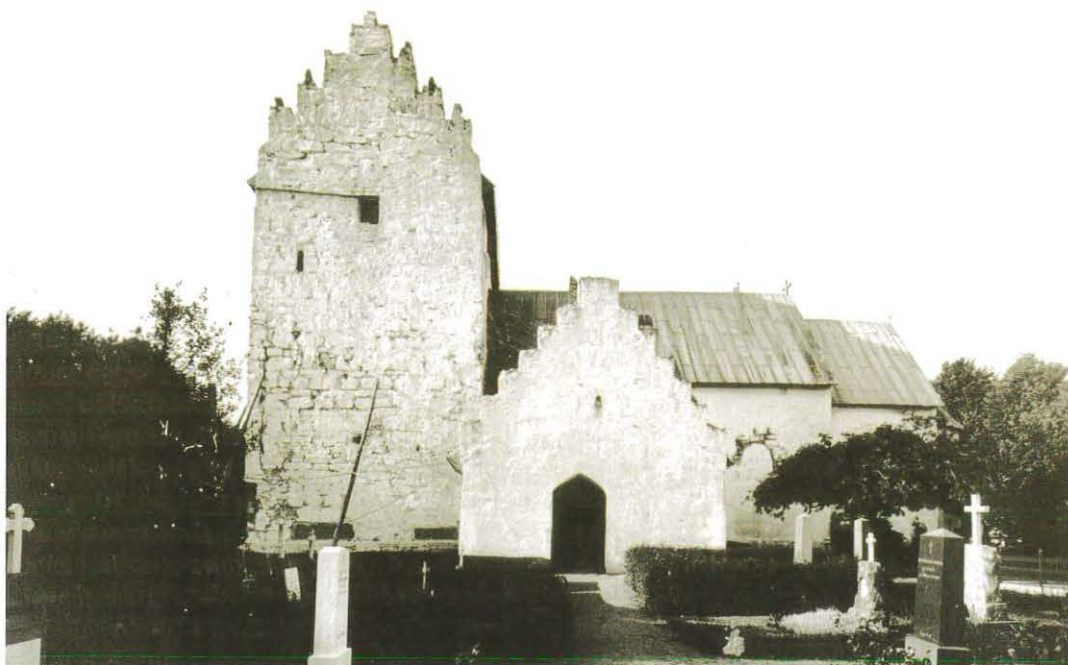
Omkring 1630 anklagede sognepræst Hans Hansen i Pedersker Ingeborg Peder Møllers for »uægte« trolldom, og hun blev på landstinget dømt til landsforvisning efter Christian den fjerdes »Forordning om troldfolch« fra 1617. »Uægte« trolldom skal nok her tolkes som modtrolldom, der med forordningen også var blevet ulovlig, og som det vil fremgå, har der nok været god grund til at gå til værks imod trolldommen med hvid magi.

Ingeborgs mand, Peder Møller, fik sagen bragt for herredagen i København, hvor dommen blev omstødt. Et af de vidner, der var blevet ført mod Ingeborg, var et umyndigt barn, der ville have »vundet sagen før end hun blev enten skabt eller født«, som Peder Møller udtrykte det på herredagen. »Efterdi intet gøres bevisligt, hvorfor Ingeborg Peder Møllers burde lide«, blev hun altså frikendt 1636.

9. Jfr. Kruse 1986.

10. Zahrtmann, M.K., BS bd 4, s. 101. Han har også været på øen 1608 og muligvis i 1613.

11. Kilder til afsnit 4.2, se bilag C, s. 29.

Bodils Kirke før en restaurering i 1911. Således, lidt medtaget og forfalden, har kirken formentlig set ud, da de uhyggelige begivenheder fandt sted i 1600'årene. Også denne kirke er involveret i en trolddomssag. Ukendt fotograf. Bornholms Museum.

At der fandtes en del trolddom på øen på dette tidspunkt, kan vi læse ud af en gammel kirkejournalbog fra Bodils Kirke. I 1636 beklager en mand ved navn Michael Andersen sig over, at nogle djævelslemmer havde udsendt deres apostle til hans køer. De havde taget mælken, og køerne gav kun blod, når de blev malket. Om det var smør af mælken fra Michael Andersens køer der seks år senere dukkede op i anden mands trægård, er ikke godt at vide, men i 1642 beklager en mand ved navn Rasmus Hansen sig over, at han i sin trægård havde fundet en hob »baresmør«, som nogle djævelslemmer havde sendt sine bud med. (»Smørbarer« er en indretning bestående af et sort hoseskaft med tre harvetænder i, som troldkvinderne kryber ned i, hvorved de kommer til at se ud som en hest eller en hare på tre ben. De udpatter andre folks køer, hvorefter de af mælken laver »baresmør«¹²).

I 1649 blev en anden kvinde frikendt på herredagen i København. Hun hed Magrete Anders Rasmussens og kom fra Ibsker, og hun havde i en arvesag været oppe at skændes med Carl Nielsens hustru og hans moder. Da Magrete havde brugt forskellige trusler og ubesindige og hårde ord mod konen og moderen, så anlagde Carl Nielsen sag an mod hende. På landstinget blev hun frikendt, og det bemærkedes i dommen, at Carl Nielsen ikke havde turdet sværge hende en fuldkommen trolddomssag på. På herredagen blev frikendelsen altså stadfæstet, da Magrete »hverken lovlig er sigtet eller nogen trolddom overbevist«.¹³

12. Jfr. amtmand Urnes beskrivelse af smørbarer, samme kilde som note 1.

13. Kilder til afsnit 4.3, se bilag C, s. 30-31.

Troldbogen og troldspydet i Hasle, 1648-1650

En mand i Hasle ved navn Laurids Hansen var i besiddelse af en troldbog og et firkantet troldspyd af kobber, indtil borgmesteren, Peder Olsen, en dag kom og konfiskerede sagerne. Men så i marts 1648 blev borgmesteren selv anklaget for at misbruge troldbogen og troldspydet. På det tidspunkt var han allerede i forvejen blevet anklaget af ridefogeden for tyveri af vraggoods og for lovstridig førelse af tingbøgerne, og han var i 1647 blevet sat ud af sit borgmesterembede af lensmanden. Sagen gik fra byting til lands-ting uden at der er fundet nogen dom. Landsdommeren fastslog alligevel, at det passerede »meldes død og magtesløs at være og ikke komme borgmesteren på hans gode navn og røgte«. Hele sagen mod borgmesteren startede formodentlig med, at ridefogden ønskede at komme ham til livs. Borgmesteren lagde så selv sag an, og på herredagen i København den 26. juni 1649 blev ridefogden afkrævet erstatning og blev landsforvist. Det lykkedes dog ikke borgmesteren at få hævn over lensmanden og nogle af dem, der havde anklaget ham for trolddom, da sagen blev bragt for herredagen igen den 19. juli 1650. Samme år blev den mand, der oprindeligt havde været i besiddelse af troldbogen og troldspydet, Laurids Hansen, landsforvist.¹⁴

Trolddomsprocesserne i Rønne, 1651-53

En karl, der havde tjent Jens Kofoeds far på købmandsgården i Rønne, var vant til, at han bare kunne gå ind på gården og låne redskaber, som han ville og uden at spørge om lov. Det brød Jens Kofoed (der senere blev kendt for sin medvirken i opstanden

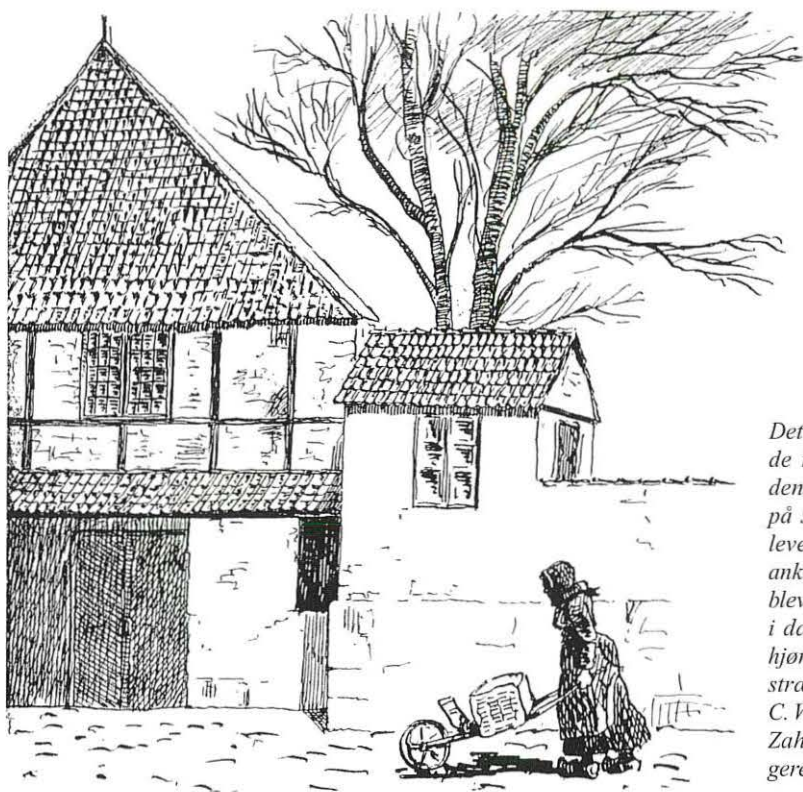
mod svenskerne i 1658) sig imidlertid ikke om, og da karlen alligevel blev ved med at gå og låne redskaber, blev der udstedt forbud mod at karlen kom på gården. Og det blev karlens mor vred over.

På et tidspunkt var der et eller andet på købmandsgården, der ikke gik, som det skulle. Jens Kofoed mente i hvert fald, at han var offer for trolddom. Hans gamle amme, Anne Boel, havde fri gang på gården, og mistanken faldt på hende. Han skjulte nogle vidner i hjemmet og inviterede Anne Boel på en dram. Hun drak sig fuld, og i sin fuldskab røbede hun sin trolddom og sagde, at hun var blevet købt af karlens mor til at skade ham. Derefter blev hun ført ned i råd-stuekælderen.

Anne Boel blev anklaget og senere dømt for trolddom. Man var af den opfattelse, at troldfolk arbejdede sammen i roder (bestående af seks personer), og hun blev tvunget til at udlægge seks andre kvinder. Det gjorde hun med den tilføjelse, at hvis hver af disse atter ville udlægge seks andre, da ville Bornholm først være renset for troldkvin-der. Hun endte med at blive brændt i Rønne den 6. juni 1652.

Trinike Hans Vævers var 14 år tidligere blevet anklaget for trolddom, men var dengang blevet frikendt. Nu indledtes en ny sag mod hende. Efter at have siddet 19 uger i fængsel, blev Trinike Hans Vævers den 29. juli 1651 på Rønne byting dømt til ild og bål. Hun kom dødsdommen i forkøbet og sprang ned i en brønd, hvorved hun omkom. Byfogeden blev siden hen arresteret og anklaget for at være skyld i hendes død, da Trinikes mand, Hans Væver, mente, at byfogeden ikke havde passet godt nok på hende. Konen var gammel og gået i barndom. På trods af at hun var »hastig udi sine ord« og derfor ikke var særlig afholdt, blev hun efter sin død frikendt, da man fandt ud af, at hun aldrig havde gjort nogen noget ondt; det var da sagen kom for Herredagen i København den 12. juli 1653. Byfogeden blev ved sam-

14. Jacobsen 1966, s. 282, 284f, Zahrtmann: Borringholms Historie, s. 265.

Det gamle rådhus i Rådhusstræde i Rønne. I kælderen under denne - eller en ældre bygning på stedet - har mange kvinder levet under de usleste forhold, anklaget for hekseri. Bygningen blev revet ned i 1889 og lå, hvor i dag den store hvide villa på hjørnet af Storegade og Rådhusstræde ligger. Pennetegning af C. Weidemann, 1887. Efter M.K. Zahrtmann, Rønne By og Borgere, 1927.

me anledning frikendt, og Trinike blev dømt til at blive begravet i hedensk jord, da det hermed var blevet klart, at hun havde begået selvmord.

En anden af de udlagte troldkvinder blev arresteret. Det var en gammel kvinde på over firs år, der hed Karen Christoffers, og hun var så gammel, at hun var gået i barndom. Karen sagde ja til alt; også til dommeren, hvad han ellers kunne finde på at spørge hende ud om. Hun blev dømt for trolddom, men døde i rådstuekælderen inden hun fik sin straf. Om det var alderdom eller tortur, hun døde af, vides ikke.

Den 6. juni 1652, da Anne Boel kom levende på bålet, brændtes liget af den gamle døde Karen Christoffers.

Kvinden Thale Bådsmands var også blevet anklaget for trolddom og var ført ned i rådstuekælderen. Hun blev brændt i Rønne

den 28. november 1652. Det fortælles, at så længe hun sagde alt, hvad landsdommeren og byfogeden og de andre ville have, hun skulle sige, da var hun afholdt; hun havde gode, rene klæder på med sko og strømper, gik frit rundt ud og ind af rådstuekælderen, fik, hvad hun ville have, og drak sig fuld, når hun ville. Men på det tidspunkt hun kom fastende og ædru for retten og vedstod at hun havde løjet om de andre kvinder, da tog byfogeden det alt sammen fra hende igen, og hun måtte derefter komme barfodet og i pjaltede klæder til landstinget. Thale Bådsmands var sammen med en anden troldkvinde, muligvis Anne Boel, med til at udlægge endnu to andre troldkvinder. Den ene var Trinike Hans Vævers og den anden Anne Mourids Ibsens.

Anne Mourids Ibsens blev egentlig i første omgang frifundet af borgmesteren og rådet,

men denne dom tilsidesatte landsdommeren. Han gav besked til sin svoger, som var byfogeden, og pålagde ham at gå videre med sagen, som byfogeden selv agtede at kunne forsvare, således at Anne Mourids Ibsens blev fængslet, indtil sagen blev endeligt oplyst. Mourids Ibsen tilbød at betale kaution for sin kone, men det havde ingen virkning. Først da Anne havde siddet i rådstuekælderen i ni uger, kom hun ud igen, og uden der egentlig var sket noget i sagen. Og først den 11. juli 1653, da hendes mand havde lagt sag an mod landsdommeren, blev hun frifundet og fik fuld æresoprejsning på Herredagen i København. Dagen efter var det, at Trinine Hans Vævers blev frikendt.¹⁵

Trolldomssagen mod Lisabeth Markmand Bohn, 1687-90

Lisabeth Markmand Bohn, der var gift med købmanden Claus H. Bohn, overtog og forsatte købmandshandelen i Rønne efter mandens død i 1683. I juli 1686 blev hun af amtskriveren, August Dechner, indstævnet for Rønne Byting til betaling af nogle penge, som han havde til gode hos hendes afdøde mand. I begyndelsen af 1687 blev landsdommerens hustru pludselig syg, og hun troede hun var blevet forgivet. Amtsskriveren, der fik med sagen at gøre, fandt så anledning til at anklage Lisabeth for at stå bag et giftmordforsøg. Der havde gået rygter i Rønne om, at hun havde lyst til at blive landsdommerfrue, og folk snakkede om hendes ukyskhed. Men Lisabeth havde 16 vidner på, at hun havde været på besøg hos sin veninde Bente, enke efter Rasmus Hansen, den aften landsdommerens kone blev syg, og hun blev i første omgang frikendt i giftsagen den 24. maj 1687.

Kort efter kom en ny sag til, idet en knap

15 år gammel pige fra Svaneke, Sidsel Christensdatter, beskyldte Lisabeth og Bente og andre personer på øen for trolldom. Amtsskriveren var på det tidspunkt i København, så hans fuldmægtig Anders Pedersen Fyen fik ordre til at tage sig af sagen.

Sidsel var blevet sat i arrest i amtsskriverens hus, og under et retsforhør den 4. juni 1687 klokken fem om morgenen erklærede Sidsel, at hun skærtorsdag havde været på Blåkulle og set, at Fanden dansede med Lisabeth, så »det skrap i Gulvet«, mens en sort djævel slog med to ræverumper på en tromme af klart glas. Fanden tog derefter Lisabeth og Bente ind i afkrog, snakkede med dem, tog dem i favn og kyssede dem. Sidsel var af Bente blevet strøget på læben med noget smørelse, så »at sans og sind betoges hende«.

Den 6. juni brød to kvinder ind i amtsskriverens hus. Den ene var Anne Marie Claus Hartvigs. Den anden var Bentes datter, Anne Rasmusdatter, og hun gik hen til Sidsel og sagde: »Sidder du der, din troldpøse. Du skal komme til kagen, først for min mor Bente, siden for Lisabeth og så for alle de andre, som du har løjet om«. Så viste hun Sidsel en daler og sagde: »Denne har jeg fået på Blåkulle, sidst jeg var der. Har du ikke set mig der? Her står min mor Bente, som du har løjet om...«. Sidsel svarede: »Nej, det er Anne Marie«. Anne sendte sin bror hen efter Bente, der snart efter kom. Bente så ud som en djævel i sine øjne, berettede Sidsel siden hen. Hun gik over til Sidsel sigende: »Er det dig, det stakkels barn, som således er blevet til løgn forhørt!«. Derefter tog hun noget besk tøj, hun havde på sig, og strøg på Sidsels mund, hvorefter Sidsel ikke kunne sige et ord, men dånedede og besvimede.¹⁶

På bytinget dagen efter fragik Sidsel dog alle beskyldninger mod Lisabeth og Bente.

15. Kilder til afsnit 4.5: Jacobsen 1966, s. 286f, Zahrtmann 1920, s. 36 ff, 1926, s. 4ff, Jørgensen 1908, s. 141, se i øvrigt bilag C, s. 31.

16. Dok. fundet på DFS, se afskrift i bilag C, s. 31-32.

Fuldmægtig Anders Pedersen skulle have tvunget hende og truet hende med, at han ville slå hende ned for sine fødder, hvis hun ikke udlagde dem. Han havde givet hende fire skilling for at bekende. Sidsel blev sat tilbage i rådstuekælderen, og senere erkendte hun igen, at hun havde løjet om de andre kvinder, og de blev da løsladt, mens Sidsel selv blev oversendt til Christianshavn Børnehus. Der fortælles om hende, at hun var plaget af »den slemme syge«, der også kaldes ligfald, og at hun var sindssyg.

Sagen mod Lisabeth trak ud. Hun var stukket af til København, hvor hun fandt nogle venner, der sørgede for, at der hen imod slutningen af året blev nedsat en kongelig kommission, der skulle undersøge hendes sag nærmere. Amtsskriveren August Dechner havde dog selv forsøgt at gøre noget ved sagen. Han mente, at Lisabeth havde stjålet den båd, der sejlede hende til København, og den 12. juli i København sammen med en halv snes mænd omringede han det hus, hvor Lisabeth boede som gæst, for at få hende udleveret og ført tilbage til Bornholm og dømt i alle sagerne. Men det blev ham selv, der til sidst blev dømt. Den 11. marts 1690 blev Lisabeth Bohn frikendt, undtagen i den første sag om hendes gæld til August Dechner, men Dechner skulle give hende en sum penge samt skrive hende en æresoprejsning efter hans usandfærdige anklager i giftmords-, trolddoms- og tyverisagen. I februar blev han dømt og blev kagstrøget og tyvemærket på Nytorv i København, hvorefter han blev sendt på livstid til Bremerholm.¹⁷ Men inden sagen tog denne dramatiske drejning og førte til dette tragiske udfald for August Dechner, nåede han at skulle være anklager i endnu en trolddoms-sag. Det var i sagen mod den mystiske student Svan, som jeg nu vil berette om.

Sagen mod Predbjørn Svan og Oluf Pedersen i Listed. 1688-89

I eftersommeren 1688 kom en ung mand til Bornholm. Han havde det med at kalde sig selv forskellige navne og et af disse var student Predbjørn Svan og han sagde, at han havde familie på øen, selvom ingen ville vedkende sig at være i familie med ham. Hvor han egentlig kom fra, stod ikke helt klart, men det kom frem under den senere retssag, at han havde været i lære hos en doktor Jens Waltmann i Glückstadt og hos Olle Vormann i København, hvor han havde lært medicinkunst.

Den første tid drev Svan rundt på landet, hvor han tjente til dagen og vejen, og på et tidspunkt mødte han en mand i Listed, Oluf Pedersen, der ikke var så glad for sin kone, Engelke. Konen var fra Skåne og var omkring 30 år gammel. De to mænd blev enige om, at hun var noget grim. Svan tilbød, at han kunne slå hende ihjel, og til sidst fik han overtalt Oluf Pedersen. Svan bandede nu voldsomt og bad så mange djævle besætte sig, som han havde hår på sit hoved. Kunne han blot få en ny to-skillings pot, ville han i rindende vand koge og studere. Så skulle hun få en ulykke; enten sig selv at omkomme, eller Djævelen skulle besætte hende. Svan sagde senere, at han havde udført kogningen, men det mislykkedes.

Svan forsøgte på ny at komme konen til livs, og han leverede omkring Mikkeldagstide to små indbundne bylter til Oluf Pedersen, som skulle lægges i hendes seng og under den. I retten blev bylterne lukket op. Man fandt ud af, at der i den ene var tre stykker bly, en fjer, der var sammenlagt to gange, et havrekorn, to stykker træ, noget lidet uld, der var bemænget med hvidt, gråt og sort, og endelig var der to små ender tråd. Det var alt sammen blevet indsvøbt i en linnedklud. I den anden bylt fandtes en rod og et stykke papir, hvorpå der var en hel del blod. Blodet havde Svan sammen med Oluf

17. Øvrige kilder til afsnit 4.6: Bidstrup, s. 164, Zahrtmann: Lisabeth Bohns enkestand, s. 360ff.

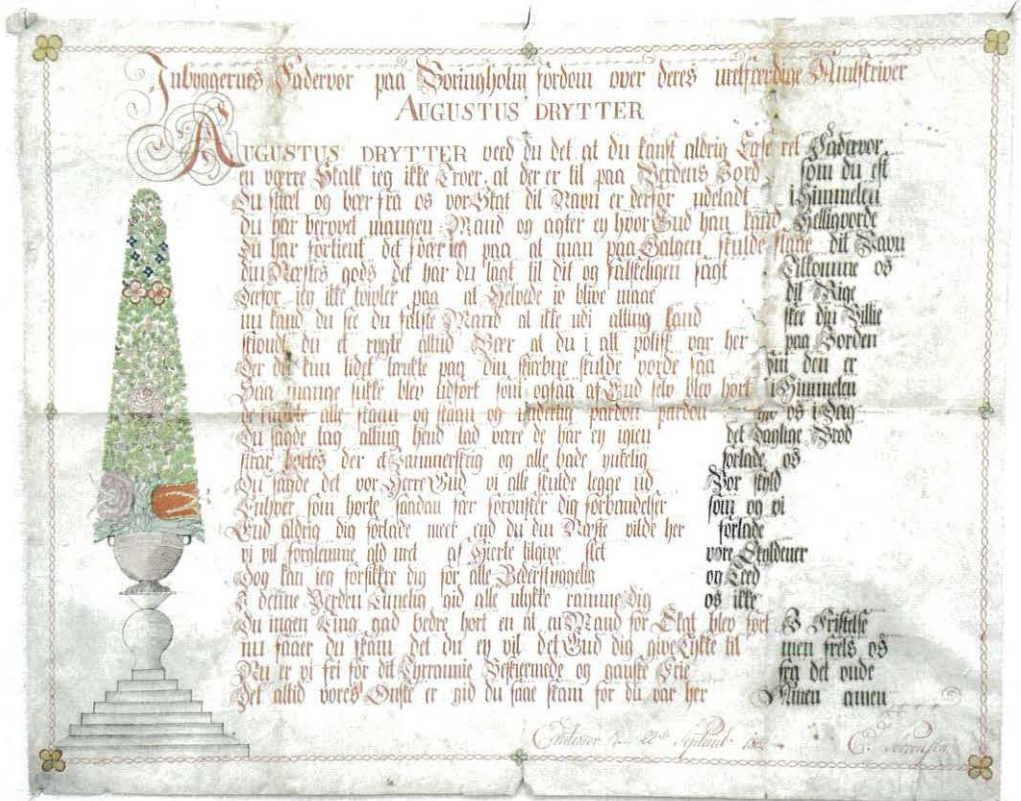

Ibs Kirke optræder også i historierne om trolddom på Bornholm. Foto Chr. A. Møller; o. 1920. Bornholms Museum.

Pedersen taget fra en henrettet forbryders hoved på stejlen udenfor Svaneke. De hjalp hinanden med at trække stejlen op, og Svan slog med en økse hul i hovedet, stak fingeren ind og tog noget ud deraf.

Cirka fem uger før jul kom Svan til Oluf Pedersen i hans hus i Listed og bad ham om at gå med til Ibs Kirke. Der tog Svan et stykke voks, hvoraf han havde gjort et barn ved lignelse, og tog vand, han havde i en lille flaske, og han slog på dette barn og kaldte det Engelke. Svan forklarede, at han ville brænde dette voksbarn, som han havde døbt, og ni nætter efter skulle konen så dø.

Da disse tre forsøg på at dræbe konen med trolddom tilsyneladende ikke duede, måtte der til sidst skrides til værks på en mere virkefuld måde. Den 11. december 1688 blev Engelke fundet død i huset. Rundt om hendes hals syntes en rød streg, og huden på hendes venstre kindbakke var rød så stor som en to-mark med sand på, ligesom det kunne være trådt med en fod. Blod var gået af næsen og venstre øre. Oven på den højre skulder var en stor og rødblå plet så stor som to fingre. Hendes hud var skiden af skarn. Hun så altså virkelig forkommen ud. Der var en, som havde kvalt hende med en strikke. Og Svan skulle have forsøgt at få det til

»Det bornholmske Fadervor«, er et smædeskrift over »Augustus Drytter« alias den forhadte amtsskriver August Dechner eller Augustus Deckner, der var involveret i flere sager om hekseri på Bornholm. Men han endte sine dage med straf som forskyldt! Han havde til opgave at tage sig af øens offentlige pengesager. Han udnyttede sin position på det groveste til egen fordel og efter mange særdeles alvorlige anklager endte det med, at han blev kagstrøgen på Nytorv i København og brændt med tyvemærke i panden. Han døde samme år, 35 år gammel, i 1691, på Bremerholm, hvor han var sat til at arbejde i jern. Smædeskriftet kendes i forskellige udgaver. Dette er fra 1802. Bornholms Museum.

at se ud, som om det var Fanden, der havde været i huset.

Dagen efter blev Svan anholdt, og der blev indledt en længere retssag mod ham. Oluf Pedersen blev anklaget som medskyldig. Den ovenstående beretning om Svans trolddomskunster, bygger hovedsagelig på Oluf Pedersens udlægning af sagen. Selve retssagens forløb skal der ikke gøres rede for her, blot henvises til kilden (Bergsøe 1989), der gennemgår sagens enkeltheder punkt for punkt.

Det kom frem på et af retsmøderne, at Svan havde overdraget en trolddomsseddel, der skulle sikre Oluf Pedersen mod fængsel og andre ubehageligheder. I sedlen stod nogle ulæselige tegn, der var skrevet med Svans egen hånd. Anklageren fastslog, at Svan havde omgang med forskellige skrifter og karakterers misbrug, hvorved han kunne føre Oluf Pedersen på vrangveje.

På et andet retsmøde kom det frem, at Svan kort tid før jul havde opsøgt en gård-

mand, Niels Pedersen i Østermarie, og spurgt ham, om han havde en kniv, hvorpå Skt. Bendts navn stod. Han svarede nej, og Svan havde da bedt ham om at få lavet en sådan kniv. Svan forklarede gårdmanden, at når Skt. Bendts navn og Jesu navn og nogle andre navne stod på kniven, kunne han bruge den om natten, når han vidste af et spøgelse, som blussede ild på marken, hvor der efter Svans mening kunne være nogle penge nedgravede. Og når han kom så tæt på stedet, at han kunne kaste sin kniv på stedet, skulle han få pengene. Svan havde givet gårdmanden en seddel med navnene, der skulle stå på kniven, og så havde gårdmanden fået smedet kniven hos Østermarie-smeden Jep Hansen.

Oluf Pedersen blev henrettet på galgebakken ved Svaneke. Han var på landstinget i Aakirkeby den 27. februar 1689, hvor amtsskriver August Dechner var anklager, blevet fundet skyldig i først ved trolddom at have forsøgt på at skille sin kone ved livet, men da dette ikke kunne »geling«, udført drabet enten alene eller ved hjælp af Svan.

Ved samme retsmøde under behandling af Svans sag kom pludselig en pige, Karen Mortensdatter fra Vestermarie, og hun bad og begærede om, at Svan måtte blive benådet og forblive løs, da hun ville ægte ham. Svan indgik herpå, hvis hun kunne hjælpe ham. Men landsdommeren var imod det, og ægteskabet blev aldrig til noget. Svan blev derimod sendt på livstid til Bremerholm, hvor han måske nok genså sin anklager. Amtsskriver August Dechner havnede jo på Bremerholm året efter på grund af sagen mod Lisabeth Bohn. Svan kunne ikke dømmes for mordet på Engelke Oluf Pedersens, pga. mangel på beviser, men han blev dømt, fordi han havde brugt karakteres og indbildte kunster, hvorved enfoldige folk, som omgikkes ham, snart måtte blive ført fra den sande tro ud i vantros vildfarelse og afgudsyrdelse.¹⁸

Afrunding

Denne artikel er baseret på en opgave, som jeg skrev i 1992, da jeg læste folkløristik på Københavns Universitet. Jeg fandt frem til 23 personer på Bornholm, der i det 16. og 17. århundrede har været anklaget for trolddom, og heraf er der ni kvinder, der blev dømt til døden. Det er hovedsageligt kvinder, der er blevet anklaget, og kun kvinder, der er blevet henrettet. Det kan ses, at de fleste af sagerne til at begynde med blot har drejet sig om stridigheder mellem folk; hovedsageligt stridigheder om penge, ejendom, eller magt.

Det er ofte politisk betydningsfulde folk, der har stået bag trolddomsanklagerne, og i mange tilfælde har almuen og den øverste retsinstans, Herredagen i København, taget de anklagedes parti i sagen, hvorved mange af anklagerne er kommet grueligt galt af sted. Det synes som om der for anklagerne ikke har været særlig megen opbakning at hente hos den bornholmske befolkning i deres trolddomsbeskyldninger.

De magiske virkemidler, som troldfolkene har benyttet sig af, er kendt fra periodens trolddomssager i det øvrige land og Sverige. Noget tyder også på, at lybækkerne på Bornholm havde deres trolddomsforestillinger »med hjemmefra«.

Sagerne på Bornholm ligner dem i resten af landet. I det 16. århundrede er der kun enkelte sager, i den første halvdel af det 17. århundrede er antallet af sager størst, men efter en slags kulminationen omkring midten af århundredet falder antallet af sager. Sagerne fra den sidste del af det 17. århundrede afspejler en markant ændret indstilling til trolddomsbegrebet. Sammenlignet med det øvrige land, stemmer tendenserne stort set overens.¹⁹

18. Skrevet med Bergsøe 1989 som eneste kilde.

19. Her er sammenlignet med Henningsen 1984.

Kronologisk liste over de bornholmske trolddomssager.

År:	Navn på anklagede:	Herkomst:	Straf:
Ca. 1530	Lars Kyllings hustru	(Åker)	Brændt
Ca. 1530	Jørgen Olsens hustru	(Åker)	Brændt
1545	Annikke Hamborgs	Hamborg	(?)
1545	Engel Niels Svendsens	(Bornholm?)	Undsluppet
1555-57	Anne Per Mogensens	Nexø	Frikendt
Ca. 1565	(Præsts svigermor)	Rutsker	Brændt
1624	Christoffer Olsen hustru	Knudsker	Henrettet
1624	Jens Skomagers hustru	Østermarie	Henrettet
1630-36	Ingeborg Peder Møllers	Søndre Herred	Frikendt
1637(?)	(1.) Trinike Hans Vævers	Rønne	Frikendt
1649	Magrete Anders Rasmussens	Ibsker	Frikendt
1649-50	Laurids Hansen	Hasle	Landsforvist
1649-50	Peder Hassel Olsen	Hasle	Frikendt
1651(-53)	(2.) Trinike Hans Vævers	Rønne	(Selvmord)
1651-52	Anne Boel	Rønne	Brændt
1651-52	Karen Christoffers	Rønne	Brændt (død)
1651-52	Thale Bådsnæs	Rønne	Brændt
1651-53	Annikke Mourids Ibsens	Rønne	Frikendt
1687	Sidsel Christensdatter	Svaneke	(Børnehus)
1687	Bente Rasmus Hansens	Rønne	Frigivet
1687	Anne Rasmusdatter	Rønne	Frigivet
1687-90	Lisabeth Markmand Bohn	Rønne	Frikendt
1688-89	Predbjørn Svan	(Danmark?)	Bremerholm

LITTERATURLISTE:

- Bergsøe, Bent: Kvindemordet i Listed 1688, BS rk III, bd 3, s. 103-112, Rønne 1989.
- Bidstrup, Jul: Stamtavler over familierne Hauberg og Arboe, Kbh 1911.
- Henningsen, Gustav: Fra heksejagt til heksekult, Kbh 1984.
- Hübertz, J.R: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh 1852.
- Jacobsen, J.C: Danske Domme i Trolldomssager i Øverste Instans, Kbh 1966.
- Jørgensen, J.A: Lensmænd og Kommandanter på Bornholm, BS rk I, bd 3, Rønne 1908.
- Kofoed, K.M: Bornholmske Sagn og Sager, Kbh 1928.
- Kruse, Wilhem: Bornholm som Lybæks Lensbesiddelse, BS rk II, bd 19, Rønne 1986.
- Tørnøhave, Bodil: Bornholmske Pottemagere, BS rk II, bd 12, Rønne 1978.
- Zahrtmann, M.K: Borringholms Historie, bd I, Rønne 1934.
- Zahrtmann, M.K: Det gamle Rønne, BS rk I, bd 13, Rønne 1920.
- Zahrtmann, M.K: Landkaptajn Jens Pedersen Kofoed, BS rk I, bd 17, Rønne 1926.
- Zahrtmann, M.K: Lisabet Bohns Enkestand, Arkiv og Museum I, s 360ff, Kbh ().
- Zahrtmann, M.K: Lybækkerne på Bornholm, BS rk II, bd 19, Rønne 1986.

(BS står for Bornholms Historiske Samfunds årsskrift: Bornholmske Samlinger).

Desuden er der inddraget materiale fra Carl J. E. Aakerlunds artikler i Bornholmeren, 26.5.1959 og Bornholms Avis 18.4.1956, samt materiale fundet i afskrift på Dansk Folkemindesamling (se noterne).

BILAG C:

Nogle kilder til: »Hon hâr måttad hatt nâjn oner fâsa ver sajl.« Om trolldomssagerne på Bornholm i det 16. og 17. århundrede.

Sagen mod Annike Hamborgs og Engel Svendsens (kap. 3.2):

[1545. 21. april. Bilag B. (sic) første Bekjendelse:]
»Offentlige, frye ledige vnd losbe vngepeinigethe

vnd vngedwungene Bekkennysse der Anneke Hamborgs«... It. at hun kom til Hamershus for at kjøbe noget Hør af Junker Blasius, af det som var bjerget fra det Hamborger Skib, Marcus Voet førte. Da mødte Hans Wolgemuth hende, talte med hende om Junker Blasius og førte hende derpaa til Fru Cillie Knops »up denn Torn.« Saa havde Fru Cillie budet hende til Bords, og sat en hel Steg for hende at spise af; men Anneke havde sagt, at hendes Hjerte var saa besværet, at hun ikke kunde eller vilde spise. Medens de saaledes sadde ved Bordet spurgte Fru Cillie om Hans Wolgemuth ikke havde sagt hende noget, hvortil hun intet synderligt svarede. Derpaa begjærede Fru Cillie Raad af hende, hvorledes man kunde eftertrakte Blasius og ombringe ham, saa at han ikke blev Hovedsmand paa Slottet; hvad for Forgift, man skulde bruge dertil, og dersom hun vilde tage mod en Sum Penge og bibringe ham Giften, da hun var meget vel bekendt med ham, saa vilde hun og Hans Wolgemuth betale hende, saa hun skulde takke dem. Derpaa havde hun svaret, hvorledes hun kunde komme dertil, da Blasius var hendes gode Ven og gjorde hende ikke andet end godt; men Fru Cillie sagde: »tag Du kun Pengene og lad det gaae med ham som det kan.« Saa havde Anneke sagt, at hun vilde betænke sig. Da hun kom ned fra Taarnet mødte hun igjen Hans Wolgemuth, der spurgte om Fru Cillie havde talt om ham; men Anneke sagde at de havde hverken talt om ham eller Andre. Derpaa havde han talt ligesom Fru Cillie om Blasius, og dersom hun kunde forgive ham, vilde han give hende 500 Mk. Lybsk. Anneke sagde hun havde aldrig lært noget »touerie« og vidste ikke hvormed hun skulde forgive ham. Wolgemuth mente der voxede Urter nok paa Øen, der vare tjenlige til dette Brug, men Rottekrud var det bedste. Da lovede hun at anvende sin største Flid paa at ombringe Blasius, og naar dette var skeet, da tilsagdes det hende, at Pengene skulde ligge parate »wentte he (Wolgemuth) wusthe zo vele gelds thobekamende von zinen frunden, wen ze dytt je konde tho marke bringen.« Derpaa havde Anneke taget den anden fængslede Kone med sig og sammensat den fremlagte Opskrift paa Gift, hvormed Blasius skulde ombringes. Dette Udsagn er attesteret af Asser Henriksen Byfoged, Hans Ezabell, Mats Michelsen, Hans Nielsen, Niels Jensen og Ewert Clausen Borgere i Sandvig, og besejlet af disse paa Hamershus Tirsdagen efter Misericordia (21 April) Anno XLV.

(Kilde: Orig. i Raadh. Arch. i Lyb. II. 3. Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 126. S. 155-156).

[1545. 1. Juni. Bilag A. (sic) Anden Bekjendelse]: Lars Persen Landsdommer, Hans Reymer Borge-mester, Hans Symonsen Byfoged, Hans Henningsen og Henrik Swarthe Borgere i Rønne og Henning Clausen, Byfoged i Sandvig, bekiende, at de under nedenstaaende Dato havde været tilstede paa Hammershus, »vff des Houethmanns gemacke, dath man den Torn nennet«, og her havde de hørt Anneke Hamborgs aflægge følgende Bekiendelse, »vff frey-en voten leddyck vnnd loß vngenediget, vngepinigt, vnnd vnbedwungen nha ernster vnd getreuer vormannyck, zo ehr von den Achtbaren Magister Hermann Boitin, Secretario, Des Erb. Radts tho Lybegk vnnd vns allen, bath ze erer zelen Zeligkeit bedencken« og ikke skulde sige andet, end den rene Sandhed, som hun kunde forsware mod Gud »vnnd im strengen gerichte«... og hverken ansee Gunst eller Venskab m.m. Hun bekjendte altsaa, at hun den næste Høst, efter at Marcus Veitt (sic) af Hamborg var strandet, var gaaet til Junker Blasius, og havde kjøbt noget Hør af ham, og da hun igjen vilde gaee bort, havde hun et andet Sted paa Slottet mødt Hans Wolgemuth, der havde spurgt hende om hun vilde fortjene 500 Mk. Paa Spørgsmaalet hvormed hun skulle fortjene disse Penge, svarede han, at hun skulde ombringe og forgive Junker Blasius. Dertil svarede hun, at hun ikke vel kunne komme dertil, da han ikke gjorde hende andet end Ære og Godt; men Wolgemuth havde dog overtalt hende, saa hun var gaaet tilbage igjen til Fru Cillie, Bernt Knops Kone, som skulde handle videre med hende. Fru Cillie mødte hende paa Trappen, da hun vilde stige op i Taarnet, og tog hende med sig, bød hende tilbords og satte en hel stegt Gaas for hende. Fru C. havde nu spurgt hende, om Hans Wolgemuth havde sagt noget til hende, men imidlertid var Bernt Knop kommen til, og havde forstyrret dem i deres Samtale, hvorpaa Fruen havde sagt, hun skulde komme en anden Gang at tale med hende, og givet hende et Stykke af Gaasen, som Anneke havde svøbt i sit Forklæde og taget med sig, men hverken før eller siden havde enten Fru Cillie eller Hans Wolgemuth talt med hende derom. Anneke Hamborgs var derpaa bleven ved og paa den næst foregaaende første Søndag i Fasten, havde hun faaet en anden Kone

Engel, Niels Svensß, til sig og med hendes Raad »eine vorgifftige Ezedell von pogen, Adderen, Rottekrude, vnnd andern bösen Dingen vornhamen vnd stellen laten, zulliche vorgyfft Junker Blasius in iener kolden schalen inthoguen, und ehme darmit vmmethobringen, Des allen tho vrkunde« etc. etc. Geschehen vff Hamerßhusenn des Mandags nach den ersthen Szondage Trinitat (1ste Juni) Anno XLV.

(Kilde: Orig. i Raadh. Arch. i Lyb. II. 3. Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 126. S. 156-158).

[1545. 7. Juni. Bernt Knops Kone ligger paa sit Yderste, og det usandfærdige Digt, der er hende paalagt, har alene forvoldt hendes Sygdom. [Uddrag af brev](...)].

Ghestrengen etc. J.E.E.W. Breff neuenst Jasper Lossenkampeß innghelechten suplycasygenn gar vnderdanych entffangen ghelessen vnde vorstan hebbe dar ick denn inn beuynde dat he sych inn synenn scryuende altho mylde gyfft oft mot syck corgetenn hebbenn dewyl dat J.E.E.W. myt warheydt mochtenn eruarenn dat he der warheydt fell hefft ghespart inn synenn scryuende wo ick hyr myt gudenn erlyken ludenn wet tho beuysenn de noch vp Borneholm wanenn deß ick godt bettert dorch groter mogge nu werde vorhyndert dorch mynen armenn hußffrauenn de alle dussen morgen nach dem hemel ghearbeydet hefft wo mannych red-delyck ffrw noch idtsundeß by er syn, dat se nargen aff hefft sunder wann der vnuarafftyenn Tychte er thoghelect iß, dat godt wer dem ick de sake wyl vormellem vnde tuyuel nycht sunder de wart also eyn rechtuerdich rychter denn schuldijgen tho syner Tydt darvor nycht vngestrauet lattenn etc.

(...). Dat. Mølenn den erstenn sondach nach der hyl-ligen Dreualdigheydt Anno XLV.

J.E.E etc., Berent Knop.

(Kilde: Orig. i Raadh. Arch. i Lyb. Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 125. S. 151-153).

[1445. 10. Juni. Skrivelse om Anneke Hamborgs, som Hans Wolgemuth og Fru Cillia, Bernt Knops, have villet kjøbe til at forgive Blasius v. Wickedede, for at han ikke skulle blive Foged på Slottet].

H. Boitin til Raadet i Lybek.

Han beretter først, at Junker Blasius siden hans An-

komst på Øen, igjen er kommen til Sundhed og bliver med hver Dag raskere og raskere, saa der nu ikke er nogen Fare for ham mere.

I Nærværelse af Henneke Mestorp og M. Christoffer, har han havt Anneke Hamborgs for, og paa det alleromhyggeligst og nøiagtigste forhørt hende en hel Eftermiddag; men denne Gang havde hun aldeles tilbagekaldt sin forrige Bekendjelse. Hun fragik ikke, at hun jo havde sagt saa og saa; men hun sagde, at hun havde loiet og skammeligt beført uskyldige Folk. Da han havde fundet det betænkeligt at stride til pinligt Forhør den Dag, havde han maattet lade det blive derved. Den næste Dag var Hovedsmanden (Blasius) tilstede, og da blev hun pinligt forhørt, og hvorvel hun længe vedblev hendes Løgn, bekjendte hun dog tilsidst, saaledes som det sees af Bilag A. Denne Bekjendelse har han ladet hende gjøre af sig selv, uden at forelæse hene den første Bekjendelse, og da han havde foreholdt hende, at der var Forskjel mellem begge, sagde hun at dette maatte komme af nogen Svaghed den første Gang. Den sidste Bekjendelse vilde hun dø paa, dog faldt hun paa Knæ og bad for sit Liv. Derpaa blev hun konfronteret med Hans Wolgemuth; men Wolgemuth »hefft sich tho synen vordeell, fast flittich entschuldiget, und entlich begert, dat he disße sake nha Schonischen lage muchte utforen.« Da Wolgemuth nu ikke vilde tilstaae, kunde han vel være pinligt forhørt; men da han derom taledes med Junker Blasius, fandt denne det betænkeligt, og han havde maattet give ham Ret. Nu havde de ment, at Sagerne »aller nuttist kunden vorghenamen werden«, naar Misæderen havde faaet hendes Straf efter den sidste Bekjendelse, som derfor efter deres Forlangende var aflagt for Landsdommeren og 4 troværdige Mænd, og Landsdommeren var af den Mening, at hun ikke kunde komme derfra med Livet, »alsden vnd wen se alßo darup gestoruen, hedd man desto mher fuge vnd vrsaken, Wolgemut vnd anderen ßo vele ernster nhatotrachten, und wher, wat man derwegen myt rechte hedd vorthonhamen vnuersumet«....

At Wolgemuth kommer i Rette her, saaledes som han gjerne ønsker, kunne vi ikke tilstæde ham, han maa stilles for Retten i Lybek, hvor han først er anstastet med Retten, dog beroer dette paa Raadets Behag.

Da Junker Blasius en Tid lang maa holde sig fra Luften, saa har han (Boitin) ment at maatte lade

disse Sager henstaae til videre, især ogsaa fordi man har nogle »touerischen«, af hvilke en er anden Gang pinligt forhørt, af den Grund at alle Køerne til Slottet »am molken betouert gewesen, vnd so nu sulke vndaet bekant heft«; disse vil man nu forfølge med Retten. Saasnart han faaer Besked igjen (paa de første Sager?) vil han ile alt hvad han kan med at fremme det Fornødne etc..... Dat. Hamershusß 10 Juny Anno 1545.

J.E.W., willige und gehorsame Dener, Herman Boitin.

[Vedlagt var de to bekendelser; bilag B og A].

(Kilde: Orig. i Raadh. Arch. i Lyb. II. 3. Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 126. S. 153-155).

[1545. 22. Juni]. Efterskrift (Ezedel)

Da Sagen, formedels Modvind, ikke er bleven afsendt, kan han endnu melde, at den ovenomtalte »toutersche« forrige Løverdag blev ført til Thinge, og hvorvel hun her (paa Slottet?) »frie thogestanden ok it Sacramente darupp entfangen«, saa havde hun dog tilbagekaldt det Hele og sagt, at hun havde bekjendt formedelst Pinsel »vnd heft sulchs de buren etwas selsam gemaket«, og uagtet »deoutersche« ved tre troværdige Mænd blev overbevist om at have bevidnet, at hun havde taget Sacramentet derpaa, have dog de 6 Mænd, som skulde finde Dommen, besværet sig og forlangt 2 Mænd af hver »bw« (By), og derefter er nu Sagen opsat, »Vnnd befynde dath (idt den) luden forglich is myth pinlicker frage alhir tho handeln, et werde denn eyne sunderliche constitution darupp gemaket. Dat. 22. Juny.

(Kilde: Orig. i Raadh. Arch. i Lyb. II. 3. Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 126. S. 156-158).

[1545. 30 November. [Uddrag af brev] (...). Om de 2 Qvinder, der have villet forgive ham. Engel havde sagt Anneke i hende Øine, at hun kun havde skrevet 3 Slags i den Seddel, hvormed han skulde tages af Dage; Anneke havde skrevet Resten. (...)].

Med Hensyn paa de 2 Kvinder, som saaledes mod al Ret og Billighed have søgt at ombringe ham, da har han efter den danske Lov holdt »Buhedingk (Broting?) vor dem Slate« med dem, og der havde Engel Svendsen offentlig sagt Anneke Hamborgs i hendes Øine, »dat ze nicht mer alze dreyerley hette laten schriuen in den thogerichteden Ezeddell, dat

andere zo de perbelle dhon vormelden dat hatte Anneke Hamborgs laten schriuen.« Efter denne Bekjendelse, der var aflagt fri, ledig og løs etc., havde han forlangt en Kjendelse af xv Mænd for hele Landet, og 2 fra hver Kjøbstad, og man havde været af den Mening, at Dommen skulde fældes og Straffen udføres strax, hvad ogsaa Almuen vilde, men der var kommen en Mand i »Raadet« (Landstinget eller Nævningerne?) der øvede en saadan Indflydelse paa de andre, at Sagen blev udsat den Dag: »in deme J. E. W. Henneken Mestorp vnd Henrich Tylebolen, alze J. E. W. geßworen, fragen«. Af dette Ophold havde Engel Svendsen benyttet sig, og var rømt fra Øen, hvorved hendes Borgensmænd ville faae Fortræd. For at nu Anneke Hamborgs ikke skulde gjøre det samme, havde han taget hende til Slottet, hvor hun havde sagt, at en af Raadets egne Betjende havde søgt at formaae hende til ogsaa at løbe bort; han haaber Raadet vil lade dette undersøge, for at man kan tage sig i Agt for saadanne Folk. Han kan ikke tro andet, end at disse Mennesker maa være kjøbte til saaledes at efterstræbe ham, og han som Raadets »arme Dener« beder om at haandhæves i sin Ret. Han sender nu Anneke Hamborgs med Raadets Tjenere Henning og Henrick og dertil hans egen Tjener, paa hans eget Skib. (...)

J. E. E. williger, Blasius von Wickedden

(Kilde: Orig. i Raadh. Arch. i Lybek. II. 2. *Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 129. S. 159-161*).

Andre kilder: Wilhelm Kruse: *Bornholm som Lybæks Lensbesiddelse, Bornholmske Samlinger, II. rk - 19. bd, Rønne 1986, s. 102-4, (note 12 s. 121). Her redegøres for sagens forløb.*

Sagen mod Anne Per Mogensens, 1555-57 (kap 3.3):

[1557. 1 Mai. Herredags Dom. En Kone som var beskyldt for Trolddom, fordi der var fundet i hendes Pung et Stykke endeløst Træ og en Gaasefjer, m. m., frikendt].

Extract udaf Rigens Dombog: Anne Per Mogennsiis wti Nexen och Thönnis Wildfang.

Wor skickitt for oß paa wort Retherting Anne Per Monßiis wti Nexen paa wort landtt Boringhol, och hagde wti Rette steffnt Oß Elskel. Thönnis Wildfang paa Bornholm, och tiltallit hannum for handtt haffuer tillagt hinnde nogenn troldoms Sag och thi-

uffs Sag, och satt hinder wtj fennßel och Jernn, och opslagit hinnds Huß och dör, och skattit hinnde hinndes gods aff, och kommit xij menndt till at döme paa hinnde och wille ther mett skielle hinnde wedt lifff ere och godt, som hun mente mett obenbarlig wrett, och berette forne Anne Per Monßenns, att sagenn seg af förste begyndelße saa begiiffuit haffuer, at jenn wedt naffnn Laß Borkortßenn wti Nexen paa Boringholm, som er forne Thönnis Wildfangs Høstrues frende, nogenn tiidt siden forleden förde sig wti thrette med hinder icke for andenn Sag ennd att forne Laße Borkortßenn kom ennganngs ganngenndes op fra stranddenn, och hagde thre ferske torske kjøbtt, oc hun tha stodtt och ragte sinn Hosbunde tag op tiil et hus hanndt laa paa och tagte, och enn lidenn drenng stodt hoß hinnder, och som Laße Borkortßenn saa kom ganges mett same thre thorske, faldt hanndt omkultt, och thenn lille drenng logh att hannum, och ther for gick forne Laße Borkortßen till hinde och sagde, att hun war mögit gladt for hun saa hannem falle, och sagde formelte Laße Borkortßenn faldt jeg, da er alliguell Rebenen hielle, og icke er jeg heller nogenn tiuff fordj. Da svarede forne Anne Per Mogenßiis Hosbunde, er jeg nogenn tiuff, tha sagde Laße Borkortßenn thu est enn tiuff, og gack her nedt och slaß mett meg, och hun tha wor emellom, ock wille icke att the skulle slaß. Tha sagde Laße Borkortßenn tiill hinnde, thag thesse fiske og siudt thenum och haff thenum til hielp til brandstydtt, och forne Anne Per Monßenns bad Laße Borkortßenn sielff siude sinne fiske mett Løg og smør. Ther effther kom forne Laße Borkorts fader Borkort sielff fjerde tillbage igienn tiill forne Anne Per Monßenns, och spurgde hinnde ad om hun wiste, att Laße Borkortßen hagde stollit Løg, tha suarett hun ney, och att icke wiste anditt mett hannum, end som mett en erlig mandtt. Tha sagde forne Borkort, at hun skulle faa skam therefore, nar Thönnis kom her wdt. Och ther ephther kom Thönnis Wildfangs och lodt holle thing, och steffnde Laße Borkortßenn hinde for hannem, och wille wide huadt hun mente ther mett, att hun badt Laße Borkortßen siude sinne fiske med smør og Løg, tiill huilcket forne Anne Per Monßenns suarett, att hun icke anditt wiste med Laße Borkortsenn, endtt mett enn erlige mandt, menn wor ther nogenn andenn mening hoß, da wort det at hans Høstruebroder wedt Naffnn Bengdtt bleff fangit och först tiill Slottett røgetdt for nogenn

Løg och døde ther wti fengsel, och bleff jorditt wden slotitt, och for the(n) thalle bleff forne Thøn- nis Wildfanng wredtt och will at sex mandt schulle gaa Dom paa hinder, och tha lodt Thøn- nis Wild- fanng straxt thage hinde, och sette hinde wtj Jern, och thoge hinnds Ponng, och ther wtj laa et lidett stycke nauergroenn thre, och enn gaaßepenndtt, fore huilcke Thøn- nis Wildfanng skylte hinder, att hun skulle bruge throldom mett, och tha bød seg viij menndt for hinnde wtj borigenn och forne Thøn- nis Wildfang icke wille lade hinde tiill bori- genn wdenn the wille saa borige for hinnde, att hun schulle bøde tiill herrerne aff Lybeck for troldom och thiufferj, och ther offuer lodt Thøn- nis Wild- fanng hinde føre tiill slottet, och hun sad ther wti fiire wger wti Jern og thennd stundt lod Thøn- nis Wildfanng hinndes dør og laaße sønderslaa og lodt gjøre hinndes Hosbunde fredløß och ther efft- her lodt Thøn- nis Wildfanng føre hinde tiill Nexe igienn tiill anndit thing och lodt hinnde dømme ij ganngge wti Herrernis Hennder jenn dag, icke for annder sag, ennd som foruit staaer, och ther offuer haffuer forne Thøn- nis Wildfanng beskatit hinde, och endnu holder hinndes fatige hosbunt wtj enn sterck borigenn etc. och fyrst wtj Rette lagde ett breff, borgemester och byfogit med stadsens Innd- segell beßiglitt och wdgiffuitt hagde wnder Dato MDLVJ lydenndes at Thøn- nis Wildfanng kom tiill Nexe og lodt sette thing etc. och sagde hinde till ti- uerj och troldom thi ther bleff funditt wtj hinde were et endeløst thre, och enn gaaßepindt och byg- korn etc. dog wille forne Anthonis Wildfanng icke stede hinde tiill borigenn, menn bød hinde thre ganngge tiill borigenn om noget wille borige for hin- der for tiurj och troldom etc. Almuen wille were godt for hinde for enn forßagdt Penninge, at hun maatte bliffue ij by och birck, och ther stannde tiill Rette etc. lodt Anthonis søge oc lede effther hinde hosbuntt Per Mogenßenn, och fannt hannum icke, och tha lodt Thøn- nis Wildfanng opslaa Per Mon- nßenns Hus etc. Ther nest ett Sogne wittne dat. MDLVJ etc. at hun hafde lefvet som Dannequinde bode i ordt talle och omgiengelse etc. Item et Sog- ne wittne aff Rønne Sognnesteffne, som borgeme- ster och Raadt ther sammesteds wdgiffuit och be- siglett hagde lydenndes (at hun var) enn erliige Dan- nequinde i alle maade etc. It. et Sognewittne aff Persker Sogen, (at hun levede) som enn erliige Dan- nequinde etc. It. et Sognnewittne aff Poelsker So-

genn, at (hun og Manden var) thou erlige folck i alle maade etc. och satte i Rette etc. Ther tiill suaret forne Thøn- nis Wildfanng, at hanndtt inthett hagde mett forne Anne Per Monßens att bestille, menn be- rette, at hanndt kom tiill Nexe och ther lodt holle thing, och tha framkom forne Laße Borkortßenn och tiltallitt hinnde for wquemß ordtt, hun hannem giiffuitt hagde, och ther giick sex mendß Dom paa, och samme tiidt robte och bolleret forne Anne Per Monnßenns, saa att inngen kunde haffue lydt hiinde inndenn thinge, och tha beføl Thøn- nis Wildfanng att føllige hinde aff thingitt, och mett thett samme hagde thiennerne satt hinde i Jern hannum tha uwit- therligtt, och ther hun bleff satt, fands ther wtj hin- des Ponng ett endeløst thre, enn gaaßepindt, enn barnnenagell och noget bygkornn, huar mett bes- røgtennndes wor, at hun skulle bruge throldom etc. och sex mendt hagde dømptt hinde i herrernes Hen- der, och noget hagde dømptt hinde for x Daller etc. icke hagde opslaget hinde dør. Och først i Rette lagde ett breff, dat. MDLV lydenndes att sex menndtt hagde dømptt, at Laße Borkortßen schulle werie seg etc. och hun sagde, att hun icke wiste an- ditt mett forne Laße Borkortß, endt ere och gott, och saa bleff samme sag aldeles forligtt. It, et andet breff aff forne Nexe byting forne Aar och Dag wd- giffuitt, Thøn- nis begerett loff og Rett offeuer etc. och vj menndt ther for afsagde (at hun) schulle for- lige sig med Herrerne. Item ett breff, anno MDLV. Tha opstodtt Thøn- nis Wildfanng same tiidtt, som thennd tiidtt sadt i Hoffuidtsmandens stedt, och bad for hinnde etc. Item et breff aff wester Herritsting wnder Dat. MDLVJ lydenndes at ij menndt wit- nede, at the hagde werett borigenn for (Anne) for hun war aff vj menndt dømpt till at schulle bøde modt Herrerne for hues hun seg fortalt hagde. Item et Sognnewittne aff Olsker Sognnesteffne wnder Dat. MDLVJ lydenndes, att thennd tiidtt Anne Per Monnßens lodt leße wor steffning offuer hannum tha sagde hinndes Hosbuntt Per Monnßenn, at Thøn- nis Wildfanng bode paa Nexe byting, och huor hanndt kunde bad for forne hans Høstru Anne och halp stedse tiill gode, at thenn Sag motte tilgiffuis etc. och mente forne Thøn- nis Wildfang etc. Dog kunde forne Thøn- nis Wildfanng icke affuiße annthenn met breff, sigell eller leffuendes Røst, at hanndt joo jnnndenn thing hagde tilsagdt hinde throldoms Sag og things Sag, och fengselett hinde och satt hinde wtj Jernn och opslaget hinndes Huße

og dør, thesligeste kunde och forne Thønns Wildfannng icke her beuife forne Anne Per Monßenns nogen tiuffs Sag eller troldoms Sag offuer etc. Tha ephther tiltale etc. sagde wij ther saa paa for Rette, at ephtherthi forne Anthonis Wildfannng saa wden ald billig Aarsage, Dom, Skiell og Rett, fyrst haffuer selff giffuitt forne Anne Per Monßenns Sag for tiuri och troldom, och sidenn haffuer ladet sette hinde wti fennngsel och Jern och ladett opslaa hinndes Huße og dør, och ther offuer beskattit hinnde, dog for slet inngen anddenn Sag eller Aarsage, enndt att hun hagde sagdtt, at forne Laße Borkortßen motte selff beholde sine thorske og siude dem i smør og løg. Tha haffuer forne Thønns Wildfannng ther mett giort forne Anne Per Monßenns wrett, och thenn tiuffs och throldoms Snack, Saffuenn eller Sag icke at komme forne Anne Per Monßenns till hinder eller naadel paa hinde heder, ere eller gode Røgte ephther thenne Dag wtj noget maade, og ephtherthi forne Thønns Wildfannng saa haffuer wden dom skiell och Rett laditt sat forne Anne Monßenns wtj stock och jernn og opslagitt hinndis dør, ther mett haffuer hanndt giort hinde woldt och Heruercke, och bør ther for att bøde ephther lougenn, och ephtherthi Thønns Wildfannng haffuer ther for skattit hinde hinde godts och Pendinge aff, thett haffuer hann giort mett wrett, och bør ther for att stannde hinde till Rette, och igienn giiffue och oprette forne Anne Per Monßenns ald thennd skade och forsømmelße, hun ther paa liidtt och giort haffuer siden thenn fyrste Dag same thrette begynnt bleff, och ther som Anne Per Monßenns skader nogitt paa the xij Domsmennndt, som offuer hinde i thenn Sag dømppt haffuer, tha bør hinnde att steffne thennum i Rette, och ther gaa saa meget som Ret er. Datum haffniæ then løgerdag nest ephther quasimodo geniti Søndag, wtj wor egenn neruerelße, nexuerendes Her Mogens Gyllenstjerne Rither, Byrge Trolle, Erick Byllier, Eyler Hardenberig, Jørgenn Lycke, Thage Thot, Peder Oxe, Nils Lanngem Christoffer Huitfeldtt, Juer Krabbe och Per Bilde wore tro menndt och Raadt 1557.

(Kilde: *Herredags Dom Prot. 1529 til 1557. bescreur: Klevenfeldt. Diplomatariet i Geh. Arch. Her gengivet efter Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 172. s. 264-269. I K.M. Kofoed: Bornholmske Sagn..., 1928, s. 60-62, er historien fra ovenstående protokol genfortalt på et mere nutidigt dansk, men med opdagede elementer).*

Andre kilder: Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621, Kbh. 1852, Nr. 171, s. 263-44. I en forespørgsel fra Schweder Ketting til kongen nævnes sagen.

Wilhelm Kruse: Bornholm som Lybæks Lensbesiddelse, Bornholmske Samlinger; II. rk - 19. bd, Rønne 1986, s. 101. Her redegøres for sagens forløb.

J.C. Jacobsen: Danske Domme i Trolddomsager i Øverste instans, 1966, s. 244, hvor der refereres til Herredagsdombog Nr. 6, fol. 399 ff. (1557).

Præstens svigermøder. Ca. 1565 (kap 3.4).

*1574. 30 April. *) Kongen til Fogden paa Bornholm at være Præsten Hr. Johan Henricus behjælpelig: Schweder Ketting har ladet hans Sviigermøder uskyldigen brænde, som sigtet for Troldom, og bemægtiget sig hendes Eiendele; men Herredagen har frikjendt hende og tildømt hendes Arvinger hendes Gods.*

Borschrift ann Mathias Tidemann, Bornholmschenn Amtmann.

Fridr. II Eß hat gegenwertiger, der wirdig Johan Heinrichus **), pfarher auff unserm landt Bornholm, vnnderthenichst bericht, wie wie deinn Vorfahr, Schweder Kettink seins weibß mitter vnnschuldig verbrennen lassen, vnnd all Ihr gut zu sich genohmen hab, vnnd weil Ihme die wider vonn vnnserrn Reichs Rhetenn adiudicirt vnnd zugesprochen sein, gehorsamlich gebettenn daß genedigst einfihen zu haben, daß folchern vnnserrer Reichs Rete spruch vnnd erkandtnuß wirkeliche volge geschehe. Wann wir dann nicht zweiffeln, ermelte vnnsere getreuwe Rhete werdenn auff vnnserrn beuelich nit anders gesprochen vnnd erkannt habenn, alß waß recht ist, vnnd sie (gott) ***) vnnd vnns zuueranthworten, will vnns gebuerenn dasselbig zur Execution zubefürdern. Alß begern wir genedigst, Du wildt die versehung thuen, daß sich Schweder Ketting nicht vom Landt abgebe, noch seine gütter verrücke, er hat dan gemelten Pastorn, inhalts der vrtheill zyfrieden gestaldt vnnd contentiret. Daß wollen wir, vnnd seindt dir mit gnaben bewogenn.

Noter: *) Dette Brev er udateret, men hører til April Maaned, og staaer efter et Brev dateret den 29 April i Helsingør; det næste Brev i Registranten er af 2 Mai)

**) Er formodentlig den Hr. Henriksen til St. Peders Kirke, som har medundertegnet Fuldmagten for de Præster, der mødte ved Hyldningen 1584.

***) *I Originalen staaer Plads aben for »gott« eller lignende.*

(Kilde: Udateret brev i Geh. Arch. Her gengivet efter Hübertz: *Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621*, Kbh. 1852, Nr. 283, s. 440).

Andre kilder: Wilhelm Kruse: *Bornholm som Lybæks Lensbesiddelse, Bornholmske Samlinger, II. rk - 19. bd*, Rønne 1986, s. 163-64. Her står, at konen var brændt ca. 9 år tidligere. I noterne refereres til Rigsarkivet 1574 30/5, 12/7 og 17,7 foruden ovenstående kilde fra Hübertz.

Trolldom i 1624 (kap 4.2).

[1624 blev Jens Skomagers hustru i Østermarie henrettet for trolldom].

(Kilde: Hammershus Lensregnskab. Her gengivet efter Aakerlund, Bornholms Avis 18.4.1956. Aakerlund fortæller i øvrigt, at hun havde forgjort et par støvler, så en bondes fødder visner. Denne historie er sandsynligvis opdigtet af forfatteren selv).

[1624 blev Christoffer Olsens hustru [enke?] udi Knudsker, der var kyndig udi trolldom, fængslet for dette og dømt. Hun blev henrettet... Hendes Ejendom (...) blev vurderet til 348 Slettedaler, der tilfaldt Kongen ...betalt for hendes Kost og for Fogdens og Skarpreterens Umag ialt 84 Daler].

(Kilde: Hammershus Lensregnskab. Her gengivet i sammensurium efter Aakerlund, Bornholmeren 26.5.1959 og Bornh. Avis 18.4.1956. I øvrigt fortæller Aakerlund i sidstnævnte artikel, at hun havde »forgjort en bondekone, der fødte et barn, som var halvt menneske og halvt kalv, og det bare for, at bondekonen en dag, den anden havde været inde paa gaarden for at tigge, havde spyttet efter hende, da hun gik, og kaldt hende for en ræli Troflkjæljn«. Denne historie er sandsynligvis opdigtet af forfatteren selv. Se Hübertz, s. 574, note 2, hvor Christoffer Olsen i Knudsker nævnes at være stævnet i 1609 for »nogle Ord, han skulde have sagt«, der dog intet har med trolldom at gøre. Muligvis er der alligevel en sammenhæng?)

[1624. Pedersker]. I en Høi, kaldet Faalhøi, siges at være Bjergtrolle, og lever endnu en Pige, som haver været i Høien og avlet med Bjergtrolden 8 Børn - Pigens Navn er Karine - og sagde hun sig at gaee med hvert i 9 uger og havde hun Tid mellem hvert Barn en maaned før hun blev frugtsommelig.

(Kilde: Præsten Hans Ravnoldts indberetning om Pedersker Sogn 1624. Gengivet i P.N. Skovgaard:

Bornholms Beskrivelse, s. 280-83. Her gengivet efter afskrift DFS 1906/28 640).

[1625]. Er grebet og fængsligen anholden en trolldkvinde, som allevegne her på landet om gik og brugte utojeri og trolldom tilmed hun udi lang tid haver haft ord og rygte for trolldom. Hun har siddet på slottet i 13 uger og 3 dage, medens sagen til landsting og herredsting med hende blev ført og fuldendt. Da hun aldeles ingen formue haver, føres hendes kost til udgift. For hver dag tre måltider a 12 skilling, i alt 11,05 rigsdaler 1 ort. Givet mestermanden, som hende heden rettet og brænde dertil 3 rigsdaler.

(Kilde: Hammershus Lensregnskab, skifte 24-25/2 1625. Her gengivet efter Aakerlund, *Borholmeren* 26.5.1959. Han skriver; at det er gengivet ordret).

To frikendte kvinder (kap 4.3).

Ingeborg Peder Møller: Pedersker. 1630-36.

[*Herredagsdom 1636*]. Peder Møller af S. Peders Sogn ctr. Landsdommer paa Bornholm Matz Koe-føed angaaende en Landstingsdom til Boeslods Forbrydelse og Landsforvisning for »uægte« Trolldom efter Forordning af 12/10 1617 Art I over Peder Møllers Hustru Ingeborg.

Saavidt ses har sagen imod hende staaet paa i 6 aar, og Hovedanklageren har været Sognepræsten Hans Hansen.

Der er udmeldt et Nævn paa 15 Mand af Søndre Herreds Ting, og Nævnets første Kendelse synes at være hjemvist til fornyet Granskning. I anden Omgang har 10 Nævninger voteret Frifindelse og 5 for Domfældelse, hvormed Appellanten anser Sagen for afgjort efter Reces 31/3 1615 Art. 17, hvorefter Stemmeferien skal gøre Udslaget, saa meget mere som han hævder at have faaet Udskift heraf. Derefter er imidlertid 9 af de 10 frifindende Nævninge faldet fra, saa Slutresultatet er blevet Domfældelse af 14 Mands Nævn.

Appelanten anfører derhos, at et af de Vidner, der er ført imod hans hustru var et umyndigt Barn, der skal have »vundet Sagen førend hun blev enten skabt eller født«, jvf. om at Vidner skulle være mindst 15 Aar, J.E. Larsen I. i. S. 296.

Herredagen omstøder baade de 14 Mænds Toug og Landsdommerens Dom, »efterdi intet gøres bevisligt, hvorfor Ingeborg Peder Møllers burde lide«.

(Kilde: *Afskrift af J.C. Jacobsen: Danske Domme i Trolldomsager i Øverste instans, 1966, s. 273. Der*

refereres til Herredagsdombog (Nr. 40) (1636), fol. 302 ff. Jfr: Kongens Retterting, Stævningebog 1636 fol 25 ff).

Ao 1636: Beklager Michel Andersen at nogle Diævels Lemmer have udsendt deres Apostler til hands Kiøer og dennem Melken fratagen, saa de intet andet end Blod give igjen.

(Kilde: En gammel Kirkejournalbog fra Bodils Kirke, afskrevet af Amtmand Urne, 1757, Thott nr. 1507 tillæg, 4to. Her gengivet efter afskrift DFS 1906/28 640).

Ao 1642: beklager Rasmus Hansen sig, at hand haver i sin Træe-Gaard fundet en Hob Baresmør, som nogle Diævels Lemmer have sendt sine bud med.

(Kilde: En gammel Kirkejournalbog fra Bodils Kirke, afskrevet af Amtmand Urne, 1757, Thott nr. 1507 tillæg, 4to. Her gengivet efter afskrift DFS 1906/28 640).

Magrete Anders Rasmussens, Ibsker Sogn, 1649.

[Herredagsdom 1649]. Lensmanden paa Bornholm, Ebbe Ulfeldt, paa Kronens og Carl Nielsen i Ibsker Sogns Vegne ctr. Landsdommer paa Bornholm Hans Pedersen og Margrete Anders Rasmussens i Ibsker Sogn.

Under en Trætte med Carl Nielsens Hustru og Moder i en Arvesag har Margrete brugt forskellige Trussler m.v., og Carl Nielsen har sigtet hende, uden at hun, som hun efter hans Mening burde, havde renset sig ved Nævn efter Jyske Lov III-69.

Et udmeldt 15-Mands-Nævn har frifundet hende, og Landsdommeren har stadfæstet denne Frifindelse. Det bemærkes i Dommen, at Carl Nielsen ikke har turdet sværge hende fuldkommen Trolddomssag paa (saaledes at der efter Reces 1643 II - 28 kun kunne blive Tale om at anvende Art. I om Straf af Boeslods Forbrydelse og Landsforvisning), og at det indstilles, om Margrete for de ubesindige og haarde Ord, hun har ladet falde, bør staa aabenbar Skrifte.

Herredagen stadfæster Frifindelsen, eftersom Margrete »hverken lovlig er sigtet eller nogen Trolddom overbevist« og forbeholder hende hendes Tiltale mod Carl Nielsen for den ærerørige Sigtelse, jvf. herom Bemærkningerne ovenfor Dombog Nr. 48, 1649 fol. 456ff.

Voteringen findes i Just. & Vot. Prot. 1649 a3.

(Kilde: Afskrift af J.C. Jacobsen: Danske Domme i

Trolddomssager i Øverste instans, 1966, s. 183. Der refereres til Herredagsdombog (Nr. 48) (1649) fol. 828 ff).

Trolddomsprocesserne i Rønne 1651-53 (kap 4.5).

1652 d. 6 Juni blev Karen Christoffers død og Bodel Anne levende brændte i Rønne for Troldom. Staar i Rønne Kirkejournal-Tegnebog, item 28 Novbr. e. a. Thale Baadsnæs og forbrændt.

(Kilde: L. de Thuras Bornholms Beskrivelse af 1756. Kirkebogen er gået tabt. Her gengivet efter J.A. Jørgensen: Lensmænd og Kommandanter paa Bornholm, Bornholmske Samlinger: I-3, 1908, s. 141).

Saa længe Thale Baadsmands sagde alt, hvad Landsdommer Hans Pedersen, hans Svoger Byfogeden Offe Erichsen og andre vilde, da var hun afholdt, have gode, rene Klæder paa med Sko og Stømper, gik ledig løs, ud og ind, bekom, hvad hun begærte, gik drukken, naar hun vilde, - men den Tid hun kom fastende og ædru for Retten og vedstod som Sandhed, at hun havde løjet paa Annike og de andre Dannekvinder, da tog Byfogeden det fra hende igjen alt sammen, og hun maatte derefter komme barfodet og i paltuge Klæder til Landstinget.

(Kilde: Her gengivet efter M.K. Zahrtmann: Det gamle Rønne, Bornholmske Samlinger I-13, 1920, s. 38. Ovenstående skulle ifgl. Zahrtmann være Movrids Ibsens beretning).

Sidsel Christensdatters udlægning (4.6.2).

VelEdle og Velb: HE: Oberste LIETENANT og VICE = Ambtmænd,

Som Jeg efter Velb: HE: VICE Ambtmandenss ORDRE Een Pige fød i Svaniche, Naunlig Sidssele Christensdatter med fleere Qvinder af Landet har maattet indtage i Ambtskrifverens Huus i hanss fraværelse til forhør og Examen for utilbørlig og U=Christelige Kunster de skal kunde til veye bringe, Og som derom forhør er holt i PRECENT af Velb. HE: VICE Ambtmænd d: 4 JUNIJ og i mange andre Erlige Mandss hoss og overværelse, da Pigen og iblant andet udlagt her af byen Bendte Rasmus Hanssens og Lisebeth Sal: Clauss Bohnis, Hvorfore og for Slig tilleg til Visse Kundskab derom fornehmmis Kunde Bendte Rasmus Hanssens Saavel som Lisabeth Sal: Claus Bohnis effter [?] VICE =Ambtmandens Ved byfogden Chrisen Christens-

sen Lamberg og tvende Mend og Borgere, begge saasom i Arrest i deriss Huusse er ankyndiget som de i Søndagss Ved Predivhen at høre har PARERET, i det de ey har vaaren i Kierchen hverchen til Høymessen eller aftensang, Mens som nu afften Predichen var Endt og Jeg paa min Høssbons Vegne til Kongl: May^{TS} tienniste i andre forretninger var OCCUPERET saa Jeg ey kunde Være hiemme og agte paa Huuset, iche heller tenchede andet end Ambtstuen i Ambtskrifverens fraværelse jo skulle for saadant Være forskaanet, alligevel er Anne Marie Clauss Hartvigss og anne Rasmusdatter først indkommen uden nogen Voris folcis Videnhed førend Pigen boel det fornam og siden der indgich til Pigen i Storstuen, med trusel og Haarde ord af Anne Rasmusdatter tiltalt saaledis: Sidder du der din troldpøse, du skalt til Kagen først for min Moder Bendte Rasmus Hanssens, siden for Lisebeth Sal: Claus Bohnis og saa for alle de andre som du har loyet paa med Videre og vijste Hende een Daler, derved sigende: Denne har jeg faaet paa Blaa-Kulle seeniste Jeg var der og spurde Hende om hun iche hafde seet hende der og sagde til Pigen her staaer min Moder Bendte som du har beloyet og da Pigen sagde ney, det er Anne Marie, sendte Hun hendiss broder hiem til sin Moder Bendte og loed hande sige, at Hun nu skulde komme som hen og gjorde, og kom ind ad dørren og saae ud effter Pigen Vidnisbyrds Beretning ligesom een dieffel i sine oune, gich saa hen til Pigen, sigende: Er det dig det Stachels Barns som saaledis til løgn er forhørt og klappede Hende, strøg hun Hende om sin Mund med noget beskt tøy som hun tog ved sin side, hvor effter hun ey kunde tale eet ord, mens daanede og besvimelede straxens de strede her hvorofver Ambtskrifverens dend Eene Pige som var hiemme beklagede Sig for Anne Marie sigende: at her er ingen folch hiemme videre end Jeg og Pigen saaledis af disse folch medhaaldis, med videre, da sagde Anne Marie til Bendte Rasmus Hanssens og Anne Rasmusdatter, kommer nu, nu er det tijd at gaee, og hun gich da hen, og effter deris bortgang mange fornehme Mand og

folch indkom dette at besee, saavel Presten som feldtskarren som vel derom gjør HE VICE = Ambtmanden beretning hvorledes Pigen af dend smørrelse mange gange var død og dog formedels maning af Presten og Gudss Aands Kraft kom til Sig igien, Og som eenhver Christen og fornufftig Danemand vel kan JUDICERE paa hvad maade og [hansren] denne smørrelse var GJORT, Jeg siger mueligt [formadegst] Pigen ey videre Sandhed skulle kunde udsige som henstiller til videre paakiendelse, Saa [alleniste aadragiss] bilig beklagis dend Vold udj Ambstuen, saavel i Ambtskrifverens Egne som min fraværelse er PASSERET og begaaet imod Nogen af Ambtskrifverens folchis [...] eller tilladelse, Mens da Pigen Bodil [...] og fornam at disse folch allerede vare indgaaet til denne troldpige er Hun i Stuen til dem kommer at see hvad paaferde var, ey heller bider hvorledis og af hvad aarsage Bendte saaledis af sit Huus der hun var som ARRESTERET var indgangen, alleniste for at smørre den fangne Pige som Jeg i Ambtskrifverens fraværelse [...] ey at være ret gjort, at en fange som anholdis for sine Misgierninger ey maa for slig overrumpling og paaløb vere i fred naar Hun sin Sandheds bekiendelse har aflagt, og Sig fra Diafvelen, til hvilchen hun af hans anhang var tilbunden, [peffren], beholder derfor paa Ambtskrifverens Vegne Særdelis tiltalle, begierer ellers ASSISTENTZE og beder ydmygst at saavel Anne Rasmusdatter saavel som hendis Moder Bendte maa begge komme tilstede, efter som de Self i saa maade som meldt er her sagt at have været paa Blaa-kulle, som og nogenledis bevises, til saadant at svare og derom forklaring med vjdere Bekiendelse at gjøre, som Kongl: May^{TS} Byfoged vil behagir Sig til vedbørende paatall at antage effter som dette hannem er tilkiendegivet, Jeg forblifver HE: Oberste - LIEUTENANT og VICE - Ambtmandens Ydmyge og Pligtige tiener Anderss Pederssen. Amststuen d 6 JUNY AN. 1687.

(Kilde: Afskrift, Vilhelm Bangs papirer, DFS 1906/26 640).

På krydsfod - drevet af split

1600-tallets vindmøller

Af Niels-Holger Larsen

På Bornholm er der bevaret meget få bygninger fra 1600-tallet - bortset fra kirker og forsvarsanlæg. De ældst bevarede ligger i Svaneke, et lille bindingsværkshus, som ifølge en indskrift over døren er opført 1649 og så Svaneke Stubmølle, som ifølge arkivalier er opført i 1629 af en svanekeborger, David Wolfsen.

Ud over at være Bornholms ældst bevarede verdslige bygning, er stubmøllen, så vidt vides, tillige Danmarks ældst bevarede vindmølle. Formentlig var der 15 til 25 vindmøller på Bornholm i 1600-tallet - jævnt spredt over hele øen. De supplerede ca. 75 vandmøller.

De første stubmøller på Bornholm

Det er ved salg af en stubmølle, vi får kendskab til den - formentlig - første stubmølle på Bornholm. I 1576 blev en »Windtmølle« annonceret til salg af lybækkerne. Det fremgår, at Scheweder Kettingh opførte møllen, omkring 1560 på Møllebakken øst for Hammershus. Møllen blev senere flyttet til Rutsker og kaldt Kuremøllen, beliggende nordvest for Ruts Kirke. Den blev nedrevet i 1850.¹

Hvordan så Scheweder Kettinghs mølle ud? Næppe meget anderledes end de stubmøller vi kender i dag. Det er en mølletype, som formodes at være den første vindmølletype i det nord- og østeuropæiske område. Den kendes i Mellemeuropa allerede i 1000-årene, i Danmark og det øvrige Skandinavien fra omkring 1250². Det har uden tvivl været fra den nordtyske kyst, stubmøllen har bredt sig nordpå. Stubmøllerne er kendt fra 1500-årene på flere nordtyske afbildninger.

Stubmøller - konstruktion og udbredelse

Stubmøller var datidens almindelige vindmølletype; først i sidste halvdel af 1700-tallet kom de første såkaldte hollandske møller til Bornholm, eller snarere Christiansø, hvor en hollandsk mølle afløste en horisontalmølle - en vindmølletype der menes at have været en bornholmsk specialitet.³

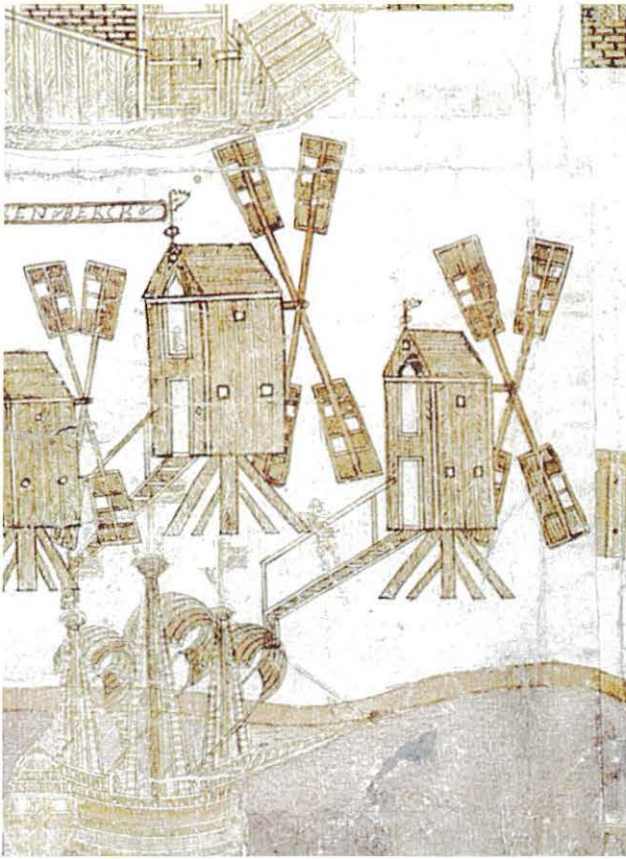
1 Jvnf. K. Thorsens artikel om stubmøller i Bornholmske Samlinger, 1. række, bind 21, 1932.

2 Mühlen in Geschichte und Zukunft, E. Ernst, H. Reitz, Freilichtmuseum Hessenpark, 1991.

3 Jvnf. H.V. Jørgensens artikel i 100 år med Foreningen Bornholm 1906-2006.

Resens Atlas, 1679. På samtlige bykort i Resens Atlas ses stubmøller, typisk beliggende i udkanten af byerne. Men der var også møller andre steder; typisk ved de større gårde og en ved Hammershus. Tegneren har gengivet det for en mølle helt karakteristiske: en jordhøj med en høj bygning stående på fire »klodser« - stenfundament med krydsfod - og så de fire vinger. I Rønne er på to af de nordre møller vist en tilbygning, formentlig møllerens bolig. Møllerne lå i det område, hvor Møllegade munder ud i Byledsgade - begge gadenavne har sikkert sin oprindelse i, at møllerne lå lige uden for byen. Kortet er ikke præcist, men placeringerne svarer godt til, hvor vi senere har oplysninger om møller. Kopi Bornholms Museum.

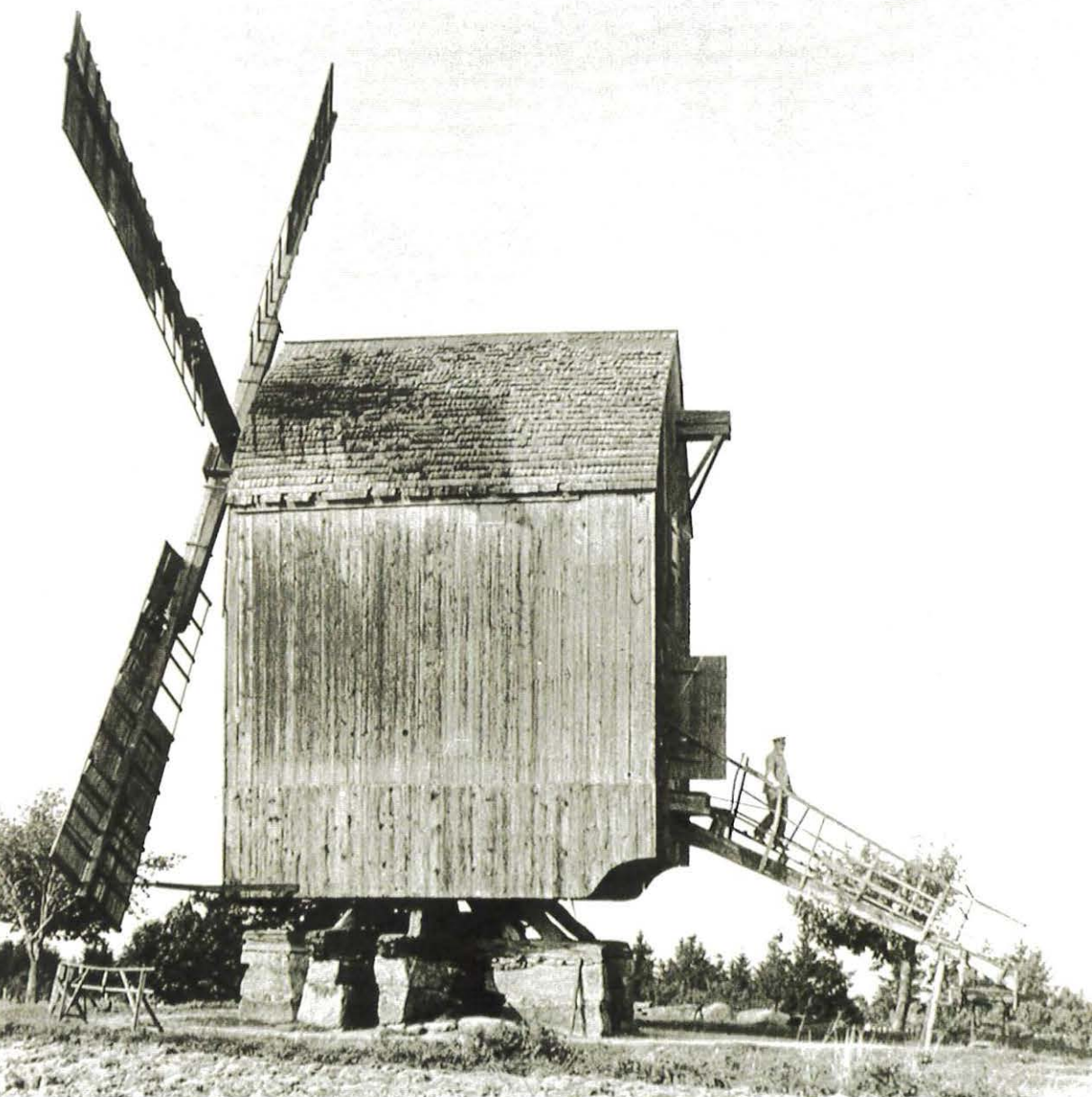

Stubmøller i Rostock ca. 1580. Udsnit af »Vicke-Schorler-Rolle« - et panorama af Rostock i midten af 1500-tallet. Her ses tydeligt vinger med træflager, såkaldte »split«.

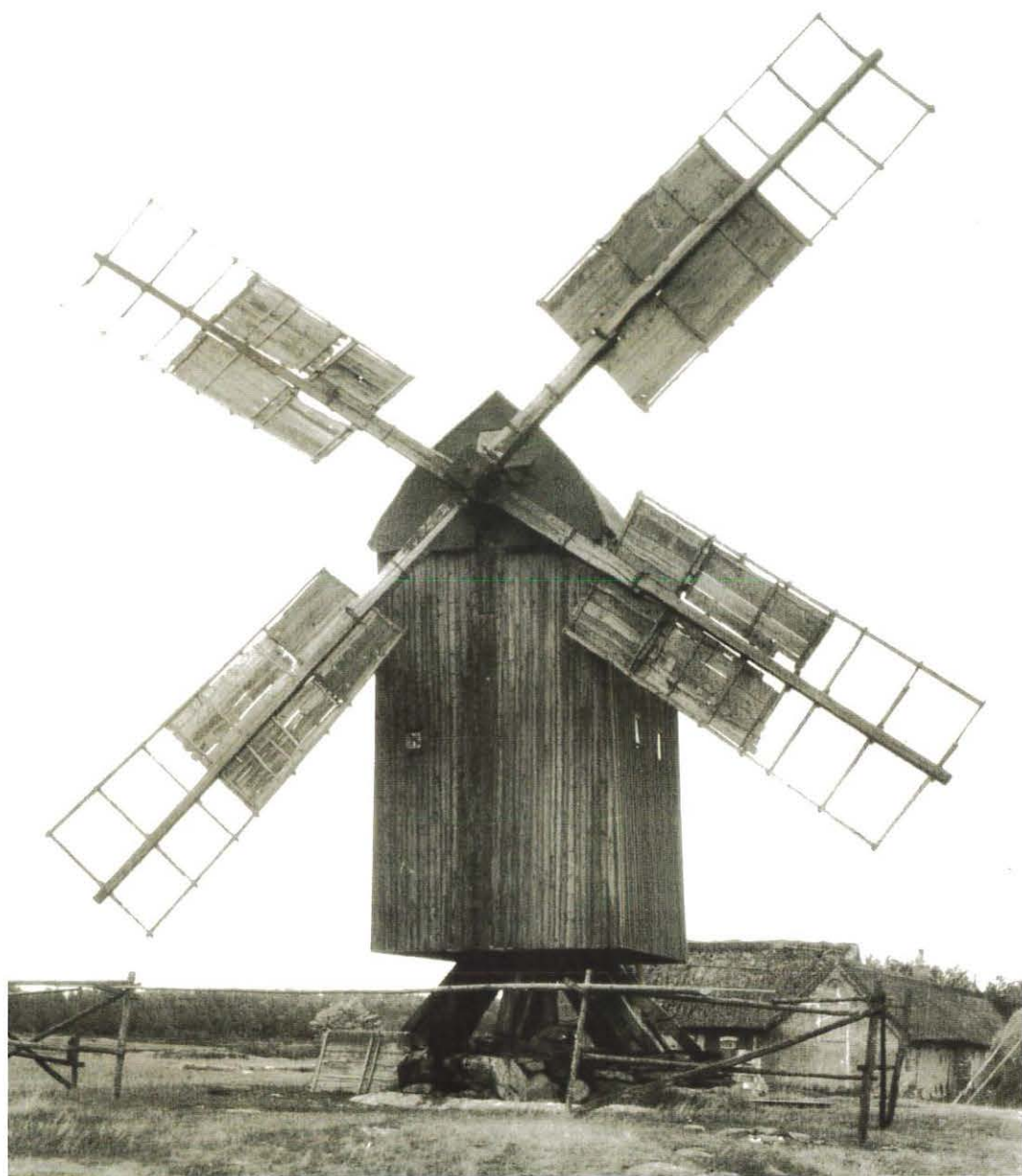
Kort fortalt er en stubmølle bygget op omkring en kraftig, lodret egestolpe, som i midten af møllen bærer hele møllen med møllekrop og vinger. Det karakteristiske billede af en stubmølle er et firkantet »hus«, der står hævet over jorden på stubben, der igen afstives af skråstivere fra det kryds-lagte fodtømmer, hævet lidt på et stenfundament. På fronten - øverst i skrågavlen - sidder de to vingepar, der danner det markante, skråstillede vingekryds. Bagud rager en lang »svans« - fastgjort på undersiden af møllekroppen og gående skråt nedad mod jorden. Svansen bruges til at dreje hele møllen med vingerne op mod vinden, og svansen fungerer samtidig som trappe op til møllens indgang. At hele møllen drejes - el-

ler krøjes, som det kaldes, er netop stubmøllens særtræk, i modsætning til de hollandske møller - også kaldet hatmøller - hvor kun hatten med vingerne drejes; møllekroppen, i en trækonstruktion eller opmuret, står solidt på jorden. De hollandske møller, som var større og mere effektive, udkonkurrede stubmøllerne, og der er næppe bygget nye stubmøller efter 1800, men de blev flittigt købt og flyttet, når en hollandsk mølle skulle afløse en stubmølle. Det formodes, at der gennem tiden har været ca. 70 stubmøller på Bornholm. Der var stadig et par stubmøller i brug helt frem til omkring 1930, og i dag er tre bevaret: Svaneke, Egeby og Tejn (nu i Melsted).

Der har været forskel på størrelsen af møl-

Svaneke Stubmølle - Bechs Mølle, bygget 1629. Danmarks ældst bevarede vindmølle. På billedet fra ca.1910, er møller Bech på vej ud af sin mølle. Oprindelig var møllen ca. en femtedel kortere, indtil 1860'erne, hvor møllen blev nedtaget og flyttet nogle meter i forbindelse med en vejændring. Kampestensfundamentet blev forhøjet, idet vingerne blev gjort længere, alt sammen for at give mere plads til flere kværne, som krævede mere kraft. Ellers har møllen stort set den størrelse og form, som den havde i 1600-tallet. Svansen bagud, som bruges til at dreje møllen op mod vinden, fungerer også som støtte, når vingerne med sine træflager; »split«, fanger vinden og drejer dem rundt. På billedet er ikke alle split-flagerne monteret - det afhang af vindstyrke og den drivkraft, der var nødvendig til kværnene. Fotograf Valdemar Myhre, Bornholms Museums fotoarkiv.

Egeby Stubmølle, 1926. Denne mølle er bygget 1787, men giver formentlig et godt indtryk af de mange stubmøller, som stod rundt omkring på øen siden midten af 1500-tallet. Egeby stubmølle har ca. samme størrelse som Tejn Stubmølle, også bygget i slutningen af 1700-tallet - de var begge oprindeligt lidt mindre og væsentligt mindre end Svaneke Stubmølle fra 1629. Konstruktion og vinger har dog været ens. Tejn Stubmølle er siden en del ombygget og moderniseret i forbindelse med flere flytninger. Foto H. Zangenber, 1926, Nationalmuseet. Bornholms Museums fotoarkiv.

lerne, men konstruktionen har stort set været den samme. Svaneke Stubmølle var oprindelig mindre - den er gjort både bredere, dybere og højere - ikke meget, men nok til at få plads til flere end den ene kværn, som den blev født med. Selv den lille stubmølle i Egeby, opført 1787, er blevet forhøjet og gjort lidt bredere - ikke for at give plads til flere kværne, men måske en lidt større kværn, hvortil der krævedes lidt større vingefang.

Vingernes »sejlflade« er særlig for de ældre stubmøller - det var ikke kludesejl, men tynde flager af træ, kaldet »split«, som regel tre par på hver vinge. Afhængig af vindstyrken påsatte mølleren to til tre split, på samme måde, som kludesejl kunne rulles mere eller mindre ind og ud. Stubmøllerne i Svaneke og Egeby har bevaret denne meget gamle vingeform, og fotos af andre stubmøller viser, at det var den mest almindelige form på Bornholm. Dog havde nogle få stubmøller også kludesejl, og fra omkring 1900 blev enkelte forsynet med »jalousivinger«, som tilfældet er med Tejn Stubmølle, der nu er flyttet til Landbrugsmuseet Melstedgård.

Stubmøllernes særlige vingeform med split har uden tvivl været almindelig overalt i Danmark, men det er kun på Bornholm og Læsø, at det stadig kan ses - og tillige på øerne i Østersøen, især Øland, Ålandsøerne, Hiumaa og Saaremaa, hvor der stadig findes mange små stubmøller, der har samme »aner« som de bornholmske.

Møllesten

I det øvrige Danmark måtte møllestenene importeres; det var ikke nødvendigt på Bornholm - her fandtes sten egnede til fremstilling af møllesten. Man brugte sandsten, i de første par århundreder uden tvivl »balkasandsten« fra Sydbornholm, senere, efter Frederiks Stenbruds åbning i 1754, næsten udelukkende nexøsandsten derfra. Der fin-

des hist og her rester af de gamle balkastensmøllesten - typisk som trappesten, men man kan ikke se, om de er fra en vandmølle eller vindmølle - størrelse og tilhugning var ens. I Vang Vandmølle er bevaret et sæt kværnsten af balkasandsten.

I 1600-tallet har vindmøllerne været meget enkle - blot en kværn og uden sigter. Man malede typisk rug, sjældent hvede, gryn blev ikke »malet« på møllerne, men måske har man også malet malt til ølbrygning.

Stubmøllernes udvikling - og begrænsning

Som det ses i Svaneke Stubmølle, kunne der gennem tiden lægges mere »maskineri« ind i en stubmølle - inspireret af de hollandske møllers indretning. I Svaneke Stubmølle findes foruden den store midterste kværn to mindre og nederst en såkaldt grubbekværn eller skalkværn til grynfremstilling. Der er også en simpel sigte, indbygget i løbet af 1800'årene. Flere andre større bornholmske stubmøller fik lignende indvendige moderniseringer, men de kunne slet ikke yde det samme som en hollandsk mølle, og stubmøllerne var besværlige at arbejde med, især med »splitvinger« ligesom kludesejlsvinger var det.

Med de tre bevarede stubmøller - Svaneke, Egeby og Tejn - kan vi nu vise denne udvikling, stadig med levn fra 1600-tallet.

LITTERATUR

Niels-Holger Larsen: Møllerne på Bornholm, Bornholms Amt 1998.

Hans Gornitzka, red.: 100 år med Foreningen Bornholm 1906-2006. Artikel af Niels-Holger Larsen om møllernes bevaring. Udgivet af Foreningen Bornholm, 2006.

T. Sjögren, O. Lassen: Ölands Väderkvarnar, Kulturhistorisk analys, Kalmar läns Museum, 2001.

Da varmen kom fra Heliga Å i Småland

- bilæggerovnsplader på Bornholm fra 1600tallet

Af Ann Vibeke Knudsen

På bunden af de smålandske søer ligger jernmalmen. Det rødbrune vand afslører dets eksistens. I området mellem de to søer, Salen og Åsnen, grundlagdes i midten af 1600tallet en række jernværker, som foruden at levere kanoner og kugler til den svenske kongemagt også solgte bilæggerovne bl.a. til indbyggerne på Bornholm. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

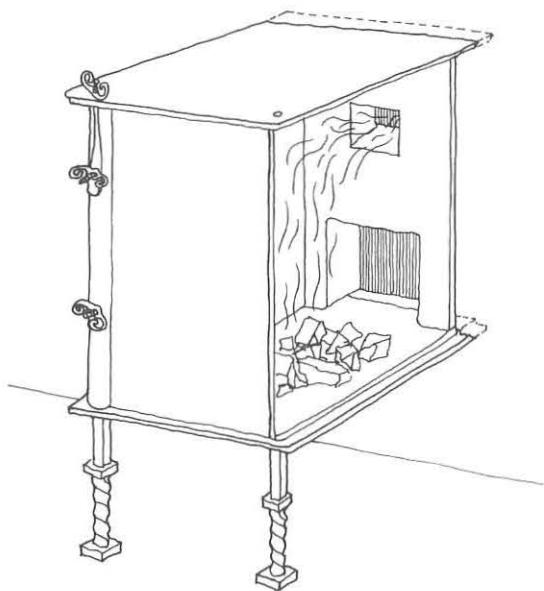
Bornholms Museum har en samling gamle svenske bilæggerovnsplader. De har aldrig før været trukket frem i lyset. I den følgende artikel fortælles lidt om de jernstøberier i Småland, der fremstillede disse plader og derefter præsenteres museets ovnsamling. Ovnene er forsøgt grupperet efter motiver, og disse er beskrevet som en hjælp til at forstå pladernes motivverden. Til det brug er benyttet forskellig svensk faglitteratur, som refereres sidst i artiklen.

At de gamle, tunge bilæggerovne er fremstillet af jern, der er hentet op fra de smålandske søer, er det nok de færreste der ved i dag.

Der løb allerede for næsten fire hundrede år siden en rigtig god landevej, kaldet »Hollændervejen«, mellem havnebyen - eller vel snarere fiskerlejet - Bodekull ved Mieåns udmunding i Blekinge til jernmalmsområderne i Småland. Bl.a. til det store jernværk i Huseby og værkerne deromkring. Efter freden i Roskilde i 1658, hvor bl.a. Blekinge blev svensk, fik byen Bodekull stadsrettigheder i 1664 og navnet Karlshamn i 1666 opkaldt efter den svenske konge, Karl X Gustav.

Man kan selvfølgelig stadig følge landevejen fra Karlshamn nord på til Småland. Turen kan anbefales til de, der vil opleve de smukke landskaber i Sydsverige og følge den landskabsmæssige forandring i grænselandskabet mellem det gamle danske Blekinge og svenske Småland.

Hollændervejen blev anlagt i første halvdel af 1600tallet af ejerne af det største jernmalmsværk, Huseby i Småland. Bodekull bød på rimelige havnemuligheder, så herfra var det muligt at eksportere de tunge varer videre med skibe til havnebyer omkring Østersøen og andre steder. De fleste ovne blev dog afsat til det danske marked i Skåne og Blekinge, som efterhånden havde fået tradition for at bruge jernbilæggerovne til

På tegningen, hvor den ene sideplade er »fjernet«, kan man se bilæggerovnens princip. Den er muret ind i en væg med tilslutning til en skorsten med åbent ildsted, hvorfra man fyrer i bilæggeren. Der er to huller, foruden indfyringshullet nederst et røghul. Tegning Niels-Holger Larsen.

opvarmning. Der var heller ikke langt til Bornholm, som havde samme tradition. At man havde lært sig at bruge jernovne i dette område, skyldtes en påvirkning fra Nordtyskland, hvor jernovne også var »almindelige«, i hvert fald blandt den velhavende del af befolkningen. Alternativet til jernovne var kakkellovne, dvs. ovne bygget op af keramiske tegl og fliser.

I slutningen af 1400tallet begyndte man at fremstille jernovne af støbejern i Tyskland. Som et solidt alternativ til de skrøbeligere kakkellovne. I eksklusive miljøer, kongelige slotte o. lign., indrettede man sig med disse ovne i løbet af 1500årene. Men de var kostbare, på Københavns slot var der således blot fire ovne i midten af 1500tallet.¹

Fra sidst i 1500tallet og især i 1600årene

1 Olrik 1912

Udsnit af kort over det sydlige Sverige med Bornholm. I en cirkel er angivet området med søerne Salen og Åsnen, der gennemstrømmes af Heliga Å. Eksporten foregik bl.a. fra havnebyen Karlshamn til landene omkring Østersøen og Bornholm. Koppels Atlas, 1922.

blev ovnene dog stadig mere almindelige - så meget, at man altså begyndte at fremstille dem i Småland og eksportere dem bl.a. til Bornholm. I Skandinavien benyttede man kun jernovne i Danmark, Norge og Sydsverige. De vstdanske ovne var sædvanligvis fremstillet i Norge, de østdanske/

sydsvenske - og bornholmske - ved smålandske jernværker. Først i 1800årenes første halvdel, efter tabet af Norge, fik man grundlagt danske jernstøberier. På Bornholm var Wichmanns Jernstøberi i Rønne og Strands i Nexø de to første, fra henholdsvis 1845 og 1867.

De ældste jernstøberier i Småland

I 1615 tilskødede den svenske konge, Gustav II Adolf sin halvbror, rigsadmiral Carl Carlsson Gyllenhielm, Huseby i Småland som len. Gyllenhielm fik anlagt et jernværk og i 1629 blev den første svenske bilæggerovn fremstillet, en »sättugn«, som svenskerne kalder det.

Det var ikke noget tilfælde, at der blev anlagt et jernværk netop ved Huseby. Der var både de rette forhold og rigeligt med råstoffer: tilgang til vandkraft fra Heliga Å, skov til fremstilling af trækul og allervig-

tigst: sømalm fra de nærliggende søer Åsnen og Salen. Gyllenhielm ejede værket frem til 1650. I 1642 havde han dog udlejet virksomheden til et konsortium af hollandske forretningsfolk, bl.a. brødrene de Rees og den velhavende amsterdam-købmand, Muilman. Det var disse hollændere, der grundlagde »Hollændervejen«. At det var hollændere, der da gjorde sig bemærket i denne tidlige industrielle sammenhæng, hænger sammen med den vældige ekspansion og efterfølgende økonomiske betydning, hollænderne havde tilegnet sig i 1600tallet. Holland var blevet en stormagt.

Johannes Marcker; 1874, »Perssen klinker kar: Interiør fra Nexø.« En romantisk folkelivsskildring, som Marcker især er kendt for. Fokus her er på bilæggerovnen, som ikke er i brug i sommervarmen, men bliver benyttet til en blomsterbuket i den hyggelige stue. Hvis bilæggerovnspladerne er gengivet korrekt, kunne det være den såkaldte »troløvelsesovn«. (Se s. 158). Marcker har uden tvivl sammenstykket sit billede af kendte motiver, bl.a. fra familiens gård i Nexø, Marckergården, hvor man samlede på bornholmske antikviteter. Tilhører Bornholms Kunstmuseum.

Træpatrice til fremstilling af jernovnsplader på Huseby Bruk fra 1800'erne. Huseby Jernbruksmuseum. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

Produktionen af jernovne var omfattende. Alene ved Huseby Bruk fremstillede man i gennemsnit to à tre bilæggerovne pr. arbejdsdag. Man har beregnet, at der blev produceret ikke færre end 85.000 bilæggerovne på Huseby i de mere end to hundrede år, værket var i drift.

Under ledelse af familier som de Rees, Rudebeck, Hamilton og Stephens har specielt Huseby været centrum for det sydsvenske jernhåndværk i mere end 300 år. Der blev dog også anlagt masseovne i andre dele af det store sølandskab, bl.a. i Torne i 1631, Ålshult i 1634, Tegnaby 1634, Lessebo 1658, Ohs 1667, Ekefors 1680, Orrefors 1726, Säv-sjöström og Ryd 1730'erne, Diö 1734, Klav-reström 1737, Linnefors 1738, Örmö o. 1740 samt Åminne 1826. Når disse mange jernværker omtales her skyldes det, at man måske - med held - vil kunne genkende deres navne på ældre bilæggerovnsplader, som nogen måske har hængende som pynt!

Bindingsværksbygningen fra o. 1870 rummer masseovnen på Huseby Bruk. Værket er i dag »industriminde« med museum, et væld af kulturelle aktiviteter mv. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

Produkterne, fremstilling

Samtlige værker anvendte sømalm som råmateriale. Det blev hentet op af de smålandske søer, især om vinteren, når der var is på søerne. Det er en fascinerende tanke, at det tunge jern møjsommeligt er løftet op fra søernes bund med håndkraft, fragtet med heste til jernværkerne, udvundet i store masseovne for siden at blive forarbejdet til forskelligt støbegods.

sidste gang. Selve støberiet var i drift frem til 1950'erne.

Afsætning

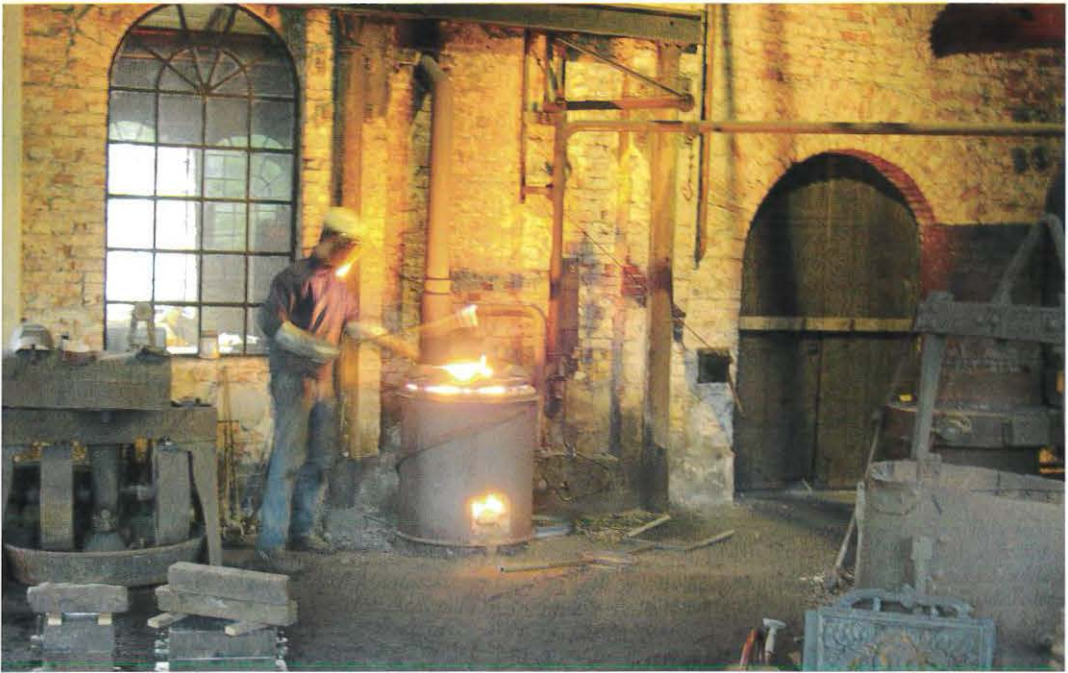
Støbegodset transporterede man - indtil jernbanen Karlshamn-Vislanda blev anlagt 1872-1874, med okse- eller hestevogne til Bodekull - Karlshamn, hvorfra det blev afskibet til destinationer i næsten hele Nord-europa. De fleste ovne solgtes dog også i

Der findes en ganske enestående tegning af, hvordan jernet er blevet hentet op fra søernes bund. Man ser optagning af sømalm fra isen ved hjælp af nogle ganske enkle redskaber og med ligeså simple skærme, der giver læ mod vinden. Lavering af Kilian Zoll 1852. (Fra Från blästbruk till bruksdöd).

Råjernet, som blev fremstillet på jernværkerne, var i sig selv en vigtig eksportvare. Men jernet blev også forædlet på værkerne til kanoner, bilæggerovne, komfurer, gryder, pumper, høstredskaber og til og med cykler er nogle af de ting, der er blevet tilvirket bl.a. på Huseby Bruk, hvor man i 1930 fremstillede råjern i masseovnen en

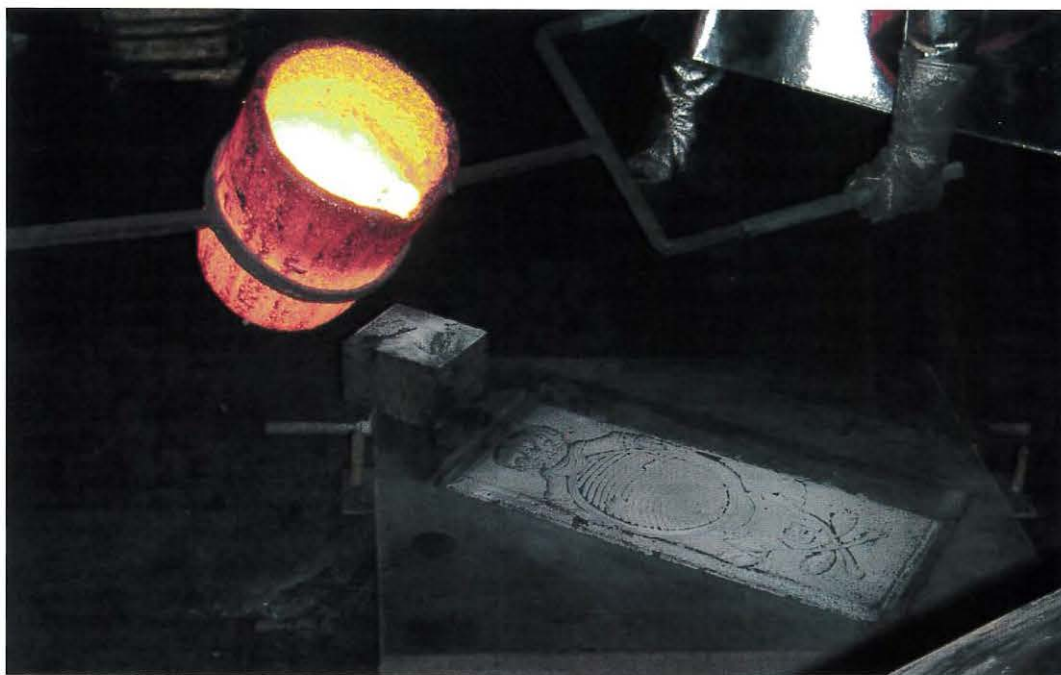
17- og 1800'erne i Skåne og Blekinge, hvor traditionen med at benytte bilæggerovne gik tilbage til den danske tid. Det var især byernes borgere og rige bønder som investerede. Ovnene var eftertragtede og det var ikke ualmindeligt, at velhavende folk udlejede ovne til mindre bemidlede. Et solidt og sikkert investeringsobjekt.

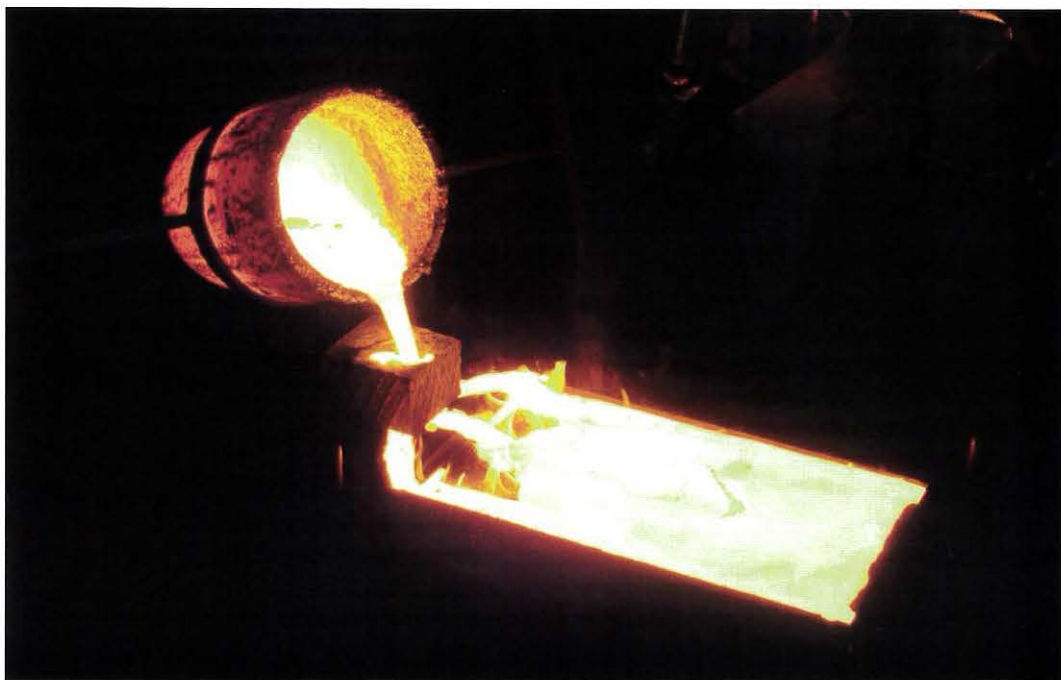
Råjernet smeltes på Ebbamåla Bruk i Blekinge. I højre nederste hjørne ser man en del af en nystøbt dronninge-ovnplade, som endnu ikke er afrenset for støbegrater. Endnu i dag kan man på dette jernværk i Blekinge følge hele støbeprocessen. Ebbamåla, der først blev grundlagt i 1885, er i dag også et »industriminde« og museum, hvor man en gang om ugen i sommerhalvåret demonstrerer den næsten magiske arbejdsproces. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

Med en træpatrice er der blevet fremstillet en matrice i støbesand, som nu er ved at blive gjort klar til støbning på Ebbamåla Bruk. Det er en gavlplade med det lille svenske rigsvåben med tre kroner. HB (spejlvendt) mellem de to korslagte grene står for Huseby Bruk. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

Man gør klar til at hælde det flydende jern i støbeformen. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

Matricen fyldes gennem en slags tragt med flydende jern. Når jernpladen er afkølet renses den for støbegrater og er klar til afsætning. Foto Niels-Holger Larsen, 2007.

Jernovne på Bornholm - katalog over museets samling af svenske jernovne

I museets første år blev der - specielt af formanden, arkitekt Mathias Bidstrup - indsamlet ovnplader til museets samling. Som regel købt på jernstøberierne, Maskinfabrikken eller Nordre Jernstøberi i Rønne. Pladerne har for manges vedkommende mistet deres nummerering, og vi har ikke længere mulighed for at se, hvilke ovne der kom hvorfra. Desværre var man ikke så opmærksom på, at det var væsentligt at få sikret oplysninger om ovnenes proveniens (ejerforhold). Et eksempel på en indsamling er der dog: Lokalhistorikeren K. Thorsen skrev i 1923 til Mathias Bidstrup, at der hos »Gaardejer Dam paa Hullegaard i Østerlars er en gammel Bilæggerovn man vil kassere... Den har staaet i den meget gamle ældre Stuelænge, som jeg [K. Thorsen] i sin Tid leverede Tegning af til Nationalmuseet, og er uden Aarstal, men med Indskrift Aarmo [Ormö] Bruk, Kejsara samt en kronet Skikkelse med Scepter...«². Det er desværre usikkert om museet sikrede sig ov-

nen, men museet har én ovn fra Ormö Bruk (se nedenfor).

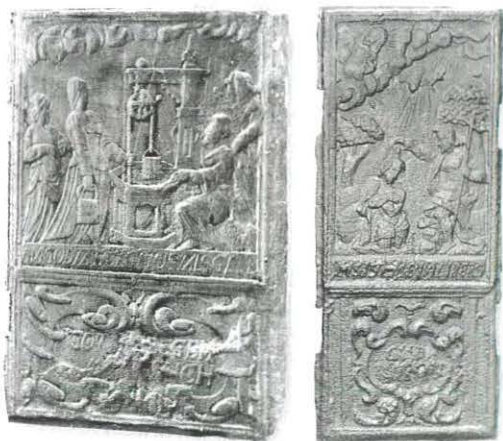
Samtlige ovne blev gennemgået, da Melstedgård i 1985 skulle forsynes med en bilæggerovn; her satte vi trolovelsesovnen op (se s. 159). Siden da har museet blot modtaget endnu en gavplade til en svensk bilæggerovn, fundet i den i 1977 nedbrændte Loftsgård i Østerlars. Det er en plade fra Mariaovnen, Kristus med rigsæblet og korsfanen. (Jvnf. s. 150).

Bilæggerovnenes motivverden

Bilæggerovnenes side- og gavplader var dekoreret med forskellige motiver. (De to sideplader var sædvanligvis ens). I 1600-tallets og 1700-tallets første halvdel var bibelske motiver det mest almindelige, senere blev ovne med »kejsrlige« eller »kongelige« og heraldiske afbildninger de dominerende. Hvert jernværk havde sine egne modeller, dog forekommer selvfølgelig samarbejde mellem værkerne eller måske almindeligt plagiat!

Bibelske ovne

Brøndovnen

På sidepladen øverst ser man Jesu møde med den samaritanske kvinde ved Jakobs brønd (Johs. 4:4-42). Derunder en remse med tysk tekst: »An Gottes Segen ist al(le)s gele(gen)« - Alt hviler i Guds velsignelse. Nedenunder endnu en tekst: »Gotts Segen macht rich« - Guds velsignelse gør rig. På gavlen ses Johannes døberen ved Jordanfloden, hvor han er ved at døbe Jesus (Matheus 3:13-17). Tekstremsen derunder: »Dis ist mein liber Sohn« - denne er min elskede søn. I bruskornamentikken derunder er en utydelig tekst. Ovnene er omtalt i Husebys arkivalier allerede i 1642. Ovnene blev endnu fremstillet i midten af 1700-tallet.³ Bornholms Museum.

2 Zangenberg, H., Bornholmske Gaarde, Bornholmske Samlinger 19, 1928 hvor tegning af Hullegård i Østerlars er givet. Affoto af tegning på BM.

3 Gunnar Larsson, 2003

Syndefaldsovnen

En smuk og meget velkomponeret ovnplade. Den omtales også i en beskrivelse fra Huseby Bruk 1642. Museet har blot én sideplade med syndefaldsmotivet fra denne ovn. Adam og Eva står på hver sin side af kundskabens træ. En slange slynger sig om træet, Eva plukker et æble. Ved siden af Eva ses en siddende hund - symboliserende troskab. Adam er flankeret af en lille hare, symboliserende frygtsomheden. Motivet er omgivet af en typisk barok bruskornamentdekoration. I det nederste felt ser man årstallet (a)nnu 1665. Ovnene blev fremstillet endnu i begyndelsen af 1700tallet. På den tilhørende gavl (som museet ikke har) gengives Evas skabelse.⁴

4 Gunnar Larsson, 2003

Maria- eller Bebudelsesovnen

Maria- eller bebudelsesovnen er også en ældre ovntype beskrevet i Husebys arkivalier allerede 1642. Motivet er fremstillet på andre jernværker og ses i forskellige versioner.

Ovnen er skænket til museet af efterkommerne af Koefoedfamilien på Skovsholm i Ibsker. Ovnen har to messingben og seks messingknapper på de to forkanter. På det

venstre messingben er graveret: PKF ANO 1680. På højre: MMH og også 1680. PKF menes at være borgmester i Svaneke, Poul Koefoed. Hans kone hed Magdalene Margrethe Heslersdatter. Borgmesterparret boede i nuværende Siemsens Gård, Havnebryggen i Svaneke.

Alle plader er kantet af tidstypiske 1600 tals lister, der illuderer billedrammer med såkaldt springprofil/springliste.

På sidepladen øverst gengives bebudelsesmotivet: Maria sidder ved et bord til højre med en opslået bog foran sig. Bag hende ses et draperi holdt oppe af en due (symbol for fred). Til venstre englen Gabriel med en lilje- eller olivenkvist (symbol for uskyld og fred) i venstre hånd. Imellem dem ses en blomstervase. I skyerne øverst på pladen aner man to englehoveder. På den tilhørende gavplade ser man Jesusbarnet på en drage flankeret af træer. I højre hånd holder han det korskrønte rigsbæble, i venstre en korsfane. I det nederste felt findes et engleansigt omgivet af bruskornamentik.⁵

På den anden ovntype sidder Maria til venstre ved et bord foran et vindue med gardin, Gabriel ses til højre og duen centralt næsten midt i motivet. Den tilhørende gavplade har motiv med Johannes Døberen med det korslagte lam, agnus dei, kristus-symbolet. Derunder kan man i en kartouche læse: Sy guds lam 1741.

5 Gunnar Larsson, 2003

Nadver- eller lammeovnen

Nadverovnen har været »temmelig« almindelig. Den er blevet fremstillet på forskellige jernværker fra slutningen af 1600tallet til et stykke ind i 1800årene, og der er forskellige udgaver af motivet, nadverens indstiftelse. På de tre viste sideplader sidder Jesus med disciplene ved et dækket bord.

På den ældste plade herover ses i baggrunden en murstensvæg med et hvælv, hvori hænger en lysekroner. Hvælvet er flankeret af to vinduesbuer. I højre hjørne ses en hund, symboliserende troskab. I nederste felt er et bladmotiv flankeret af vaser.⁶ Denne plade findes tilsvarende på den gamle Gudhjem jernbanestation, nu Gudhjem Museum.

På den anden, yngre version af nadveren, der er indrammet af en kartouche, aner man over de to lysekroner navnet »Aalshult«, for Ålshult jernværk.

Den tredje version af nadveren ses herover. Jesus og disciplene sidder ved et bord under et kvasteforsynet gardin. Ovnene er også fra Ålshult Bruk⁷. Motivet kan også tydes som Kristus der velsigner vinen. Ligesom ved alle de andre plader, kunne det være interessant at kende forlægget for motivet. Blomsterornament i nederste felt.

Gavlpladerne til nadverovnen kan være med lamme-motivet, der her ses i to forskellige udgaver. Gavlpladen til venstre med springlisten er ældst, fra 1600tallet, den anden formentlig hundrede år senere. De forestiller lammet ved det brændende offeralter og teksten, i oversættelse, »De uskyldige dør ikke«. På den ældste plade er nederst en blomst i en krans, på den yngre gavlplade ses en otteoddede stjerne. Der kunne også høre en gavlplade med en rytter til denne type ovn.

6 Gunnar Larsson, 2003

7 Mårtensson, 1977

Bilæggerovne i Tømmehuset i Sandvig (Bornholms Museum). Til venstre en komplet ovn med nadverens indstiftelse og lammet, oprindelig forsynet med to messingpyntekugler. Den stammer fra Lille Krashavegård i Klemensker. Til højre Ismaels ovn fra 1672, købt på en gård i Allinge. Ovnene er anskaffet af de to brødre Lange, der fra 1924 havde sommerhus, »Tømmehuset«, på Hammershusvej i Sandvig. Bornholms Museum overtog brødrenes samling i 1942. Det lille museum lukkede i 1983. Foto Hans Kapel, 1974.

Ismaels ovn

En bilæggerovn med bibelske motiver. Ovnene kaldes også »Hagars ovn«. (Gamle Testamente, 1. Mosebog: Ismael var søn af Abraham og medhustruen Hagar, og anses i Islam for at være arabernes stamfader.)

På sidestykkerne ligger Ismael ved et træ.

Til højre for den grædende Hagar åbenbarer en engel sig. I det nederste felt ses et englehoved omsluttet af bladornament.

På gavlstykket ses Caritas, kærlighedens gud, med en latinsk sentens: *amor vincit omnia*, kærligheden overvinder alt. Derunder årstallet 1672. Stammer fra en gård i Allinge. Fremstillet både på Huseby og Ålshult Bruk.

Ovne med verdslige motiver

Kejserovnen

Et af fotograf Valdemar Myhres romantiserende billeder fra o. 1910. Det forestiller fotografens søster, Kirsten Pedersen i kachelovnskrogen. Hun var gårdmandskone på Listedgård, hvor billedet er taget. I denne sammenhæng fokuserer vi på bilæggerovnen. Her kan vi se både gavlplade med den svenske heraldiske løve og det diagonale mønster bestående af 16 kroner i nederste felt samt sideplade med en dronning og to overflødighedshorn. Museet har en næsten tilsvarende ovn i samlingen, blot er løven på gavlpladens overstykke udskiftet med et kronet skjold med tre kroner i.

Kejserovnen finder man, som mange af de andre ovne, med mange forskellige udgaver af motivet fra jernværkerne og den er fremstillet helt frem til 1800årene⁸.

Ovnpladen herover er fra Ohs Bruk, et jernværk nær Värnamo, nordvest for Växjö, grundlagt af hollænderen Christian Hempel 1668. På pladen sidder kejseren i sin tronestol med scepter i sin højre hånd. Tronstolen omgives af to heraldiske figurer, en løve og en fuglegrif, dvs. en ørn med løvebagkrop. Ørnen er blandt fuglene ligesom løven blandt dyrene symbol paa sejr- rig styrke, på guddommelig og kongelig magt.

Sidepladen herover er genbrugt i en kakkellovnslåge fra 1916 på Gudhjem Museum, næsten samme motiv som oven for, men med ordet »keisare« i nederste felt. På Bornholms Museum er en tilsvarende plade.

På den opstillede ovn på Gudhjem Museum (herover) ser man en tilsvarende sideplade (uden værkets navn) med bevaret gavplade med en »Keisarina«, som der står i feltet øverst på gavlen.

Foto Niels-Holger Larsen, 2008.

⁸ Gunnar Larsson, 2003

Dronningeovnen

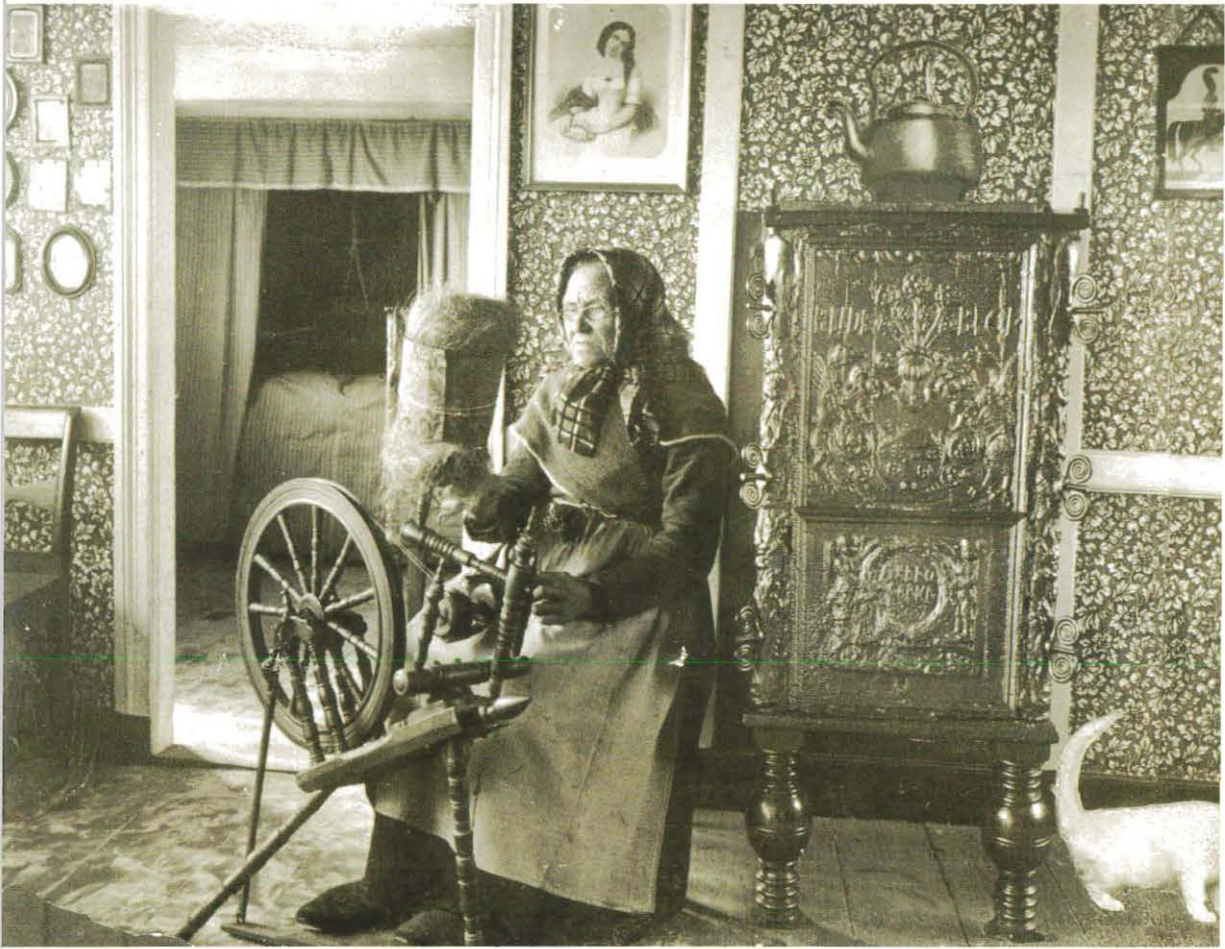
Der er også forskellige udgaver af den såkaldte dronningeovn, som også er fremstillet i forskellige udgaver på de forskellige jernværker.

De to sideplader herover er næsten identiske. Dronningen sidder på sin trone omgivet af to kronede og spydbærende løver. Hun holder et scepter og en stav i hænderne. Tronstolen på pladen øverst er dog flankeret af to kanonrør. I feltet under hendes står »Soli deo gloria« (Gud alene æren). På pladen nedenunder mangler kanonrørene og i feltet læser man »drottning«. Det er usikkert, om pladerne kan have tilhørt den samme ovn.

På den yngste af de tre sideplader er løverne udskiftet med bladomvundne obelisker eller søjler og i det nederste felt er der blevet plads til to overflødheds-horn.

Gavlpladen hører sammen med sidepladen med obelisker. I det øverste felt ses det lille svenske rigsvåben med tre kroner og derunder 16 små kroner, der tilsammen danner et diagonalt mønster.

Et interiør fra Nexø, som udover at vise en ældre kone, der spinder hør, også viser stuens pragtstykke, en bilæggerovn fra et af de smålandske jernværker. Øverst står der RUDE - BECH, i feltet nedenunder EKEFORSBRUK. Bemærk de overdådige hjørneskiner og de store smedede skruer, der holder ovnen sammen. Alt sammen giver et fingerpeg om, at ovnen er fra sidste del af 1600tallet. Den er muret ind i væggen og fyres fra et tilstødende rum - og den hviler i stuen på et par drejede træfodder. Gavlpladen har en af ejerne af Ekefors Bruk, Rudebecks våben på den øverste del af pladen og navnet Ekefors Bruk nederst i en kartouche. Paul Rudebeck den ældre anlagde Ekefors i 1680, han var en af de fremgangsrige forretningsmænd, hvis indsats i høj grad fremmede 1600tallets jernindustri i Småland. Museet har en tilsvarende (eller måske denne?) ovn i samlingen. Ukendt fotograf, Bornholms Museum.

Rytterovnen

Rytterovnen eller »Rude-Beck-ovnen«. Motivet på sidepladen er Sct. George og den ildsprudende drage. Sejren over ondskaben. Til venstre i billedet ses prinsessen, som ridderen har reddet - hun knæler på offeralteret. Så vel en engel som sol, måne og stjerner betragter sceneriet fra oven. I feltet nedenunder er gengivet en anden fortælling, hentet fra den græske mytologi: I midten er det jægeren Aktaion, der er ved at blive forvandlet til en hjort. Han bliver derefter dobbelt straffet, idet han bliver angrebet af sine egne jagthunde. Det er gudinden Artemis' straf for at han havde overrasket hendes terner i badet. Artemis ses til venstre i billedfeltet i form af en hind med en hare på ryggen. På gavlpladen, der hører til denne ovn, ses øverst navnet Rudebeck og familiens våben med ørne. Derunder, i en oval bladkrans, båret af to kvinder, navnet »Ekeforsbruk«.

Museet har to trolovelsesovne. De minder umiddelbart om hinanden, men man vil hurtigt bemærke, at den ene er ældre end den anden. Den ældste af ovnene (til venstre) har tilhørt etatsrådinde Marie Kofoed; den anden er desværre uden proveniens. Marie Kofoeds ovn er opstillet på landbrugsmuseet Melstedgård.

Trolovelsesovnen

På sidepladerne, der begge er indrammet af de ældre »springlister« ses i øverste felt: to sammenfoldede hænder (symbol for trolovelse), der holder på et brændende hjerte (kærlighed), begge omgivet af indramninger, på den ældre ovn en kartouche og på den yngre en enkel oval. Ovenover svæver en pileskydende amor, som Venus (til venstre) har fat i med et reb. Til højre ses en spydbevæbnet mand med et par hunde og en fugl på sin højre hånd.

På den ældste plade ser man bygninger under de to personer. I feltet nedenunder er på begge plader en herlig gengivelse af en elefant med en ganske imponerende snabel.

Elefanten rides af en lille abe, som sidder på et tæppe. Billedskæreren har selvfølgelig aldrig set en levende elefant.

På gavpladen findes gengivet en rytter, hvorfor ovnen også er blevet kaldt en rytterovn. Den yngste af de to ovne er blevet fremstillet på Ålshuls jernværk, blot med navnet Ålshult under det ovale felt.⁹ En ovn ganske magen til den ældste findes på Nationalmuseet, den kommer fra Amager.¹⁰ De tilsvarende svenske ovne findes i Malmø og Lund.¹¹

9 Mårtensson, 1977

10 Olrik 1912

11 Mårtensson 1977

Trolovelsesovnen på landbrugsmuseet Melstedgård er en bilæggerovn fra anden halvdel af 1600årne, i brug næsten dagligt i sommerhalvåret, når museet er åbent. Foto Niels-Holger Larsen, 2008.

Kongeovnen

To komplette ovne.

Gavlpladen øverst til venstre har en medaljon med portræt af Gustav III og er fra kongens regeringstid, 1771-1792. Under portrættet står: Ormö Bruk og derunder er et kvadrat med et stiliseret blomstermotiv.

Sideplade med brystbillede også af »Gustaf d. III Sveriges Konung«. Gustav III var den første svenske konge, der blev afbildet på en jernovn. Pladen med brystbilledet er opkøbt af Mathias Bidstrup på »jernstøberiet«. Hvor den anden plade kommer fra, ved vi ikke. I følge de svenske kilder er de sammenhørende.

De to plader til højre er også en komplet »konge«-bilæggerovn. Motiv: Gustav III's søn, Gustav IV Adolfs kronede skjold. Regeringstid: 1792-1809.

På gavlpladen ses Gustav Adolfs monogram i en kronet oval og derunder initialerne: A - HB - I E, for Huseby Bruk og evt. et navnetræk mellem to korslagte grene. (Jvnf. nyfremstillingen af ovnpladen på Ebbamåla Bruk, s. 146).

På sidepladerne er et tilsvarende kronet skjold med klassicistisk ornamentering med Sveriges lille rigsvåben, de tre kroner, overflødhedshorn, fakler, neg m.v. Huseby o. 1800.

Bertel Hansen-Svaneke: Interiør fra fiskerhus, »Gamle Per Nielsen fra Melsted«, 1910. Bilæggerovnen synes at være fra o. 1700 (pga. hjørneskiner og skruer), men hvilken gavplade det er, er ikke til at afgøre. Det er også usikkert, hvor præcist pladen er gengivet. De fornemme bilæggerovne, der kom til Bornholm sidst i 1600årene og i 1700årene, er efterhånden blevet kasseret og erstattet af mere moderne vindovne. Bilæggerovnene blev genbrugt af småkårsfolk, som sagtens kunne bruge dem til opvarmning i de små stuer. Bilæggerovnen på landbrugsmuseet Melstedgård bliver benyttet, når gården er åben for publikum - der kan man opleve, hvor effektiv en gammel 1600tals ovn i virkeligheden er. Bornholms Kunstmuseum.

Arkitekterne Kay Fiskers og Aage Rafns jernovnsdør (den dækker en ovnniche) fra 1916 i venteværelset på den tidligere jernbanestation, nu Gudhjem Museum. Arkitekterne har moret sig med at udnytte nogle af tidens, i deres øjne unikke, men dengang endnu ikke særligt agtede antikviteter. Foto Niels-Holger Larsen, 2008.

Efterskrift

Der er flere spørgsmål, man kunne tænke sig at undersøge ved en gennemgang af en samling bilæggerovne. Fx en endnu grundigere tydning af de mange allegoriske billeder på ovnene. Hvorfra fik fabrikkerne, billedskærerne, forlæggene til de træpatricer, ovnene blev støbt efter? Vi ved, at et træsnit i Frederik II's bibel fra 1589 har været benyttet som forlæg til en norsk ovn¹², men det svenske materiale kender vi ikke¹³. Hvordan blev ovnene introduceret på Bornholm? Hvem var det der fragtede ovnene - og andet støbegods - til øen? Vi ved, at velhavende købmænd og bønder opkøbte ovne som investeringsobjekter og lejede dem ud. Men hvor meget og hvordan?

Vi ved også fra gamle skifter (boopgørelser), at bilæggerovnene så småt dukkede op i sidste del af 1600årene i de bornholmske hjem. Således var der på Brogård i Olsker i 1681 indmuret en »jernkakkelovn« i stuen og i 1684 en tilsvarende på Rosendal i Rutsker.¹⁴ Begge var vurderet til 14 sletdaler, et beløb, der var et par sletdalere højere end værdien på den bedste hest. En gennemgang af øens skifter ville give et billede af, hvorledes ovnene så småt vinder ind i løbet af 1700årene. Af de ovne, der er bevaret i vore samlinger, kan vi se, at de ældste er fra Sverige, de yngre fra Norge. Og de alleryngste fra bornholmske jernstøberier.

I dag kan man stort set kun opleve de gamle, svenske bilæggerovnsplader på museerne. På Melstedgård kan man se etatsrådinde Marie Kofoeds store, flotte »trolovel-

sesovn«, som endda er i brug. Gudhjem Museum (den gamle jernbanestation) har en kejserovn opstillet i et af udstillingslokalerne og i ventesalen har arkitekterne Kay Fisker og Aage Rafn i 1916, da stationen blev bygget, ladet fremstille en ovndør af to sammenføjede sideplader til en kejserovn og en nadverovn. De øvrige ovnplader befinder sig på museernes magasiner. Det er tunge sager, som man ikke lige løfter rundt på. De kommer dog frem i særudstillinger en gang imellem. Hvor store er de? Pladerne måler gennemsnitligt ca. 65-70x35-40 cm og 65-70x50-70 cm.

Hvis private i dag har bevaret de gamle bilæggerovnsplader, betragtes de som værdifulde antikviteter og bruges som dekoration på væggene. Måske kan denne artikel give anledning til, at vi får ny viden om endnu flere ovntyper, der har været i brug på Bornholm.

LITTERATUR:

- Larsson, Gunnar: Sättugnar från Huseby Bruk, Växjö 2003.
 Larsson, Lars-Olof & Leif Rubensson: Från blästbruk til bruksdöd, Jönköping 2000.
 Mårtensson, Anders W., Eldstäder i Skåne. Kulturens årsbok 1963.
 do. Den äldsta järnugnstilverkningen i Huseby ock Ålshults Bruk, Kulturens årsbok 1975.
 do. Ålshults förteckning över järnugnar från 1752. Kulturens årsbok 1977.
 Olrik, Jørgen: Gamle Jærnovne. Tidsskrift for Industri 1912.
 Vide, Sten-Bertil, Kakelugnar och kölne, Kulturens årsbok 1984. (Sprogstudie).

12 Olrik 1912

13 Andreas Hadmyr, Sättugnarnas bildvärld, Lund 1998.

14 Udskrifter af skifter fra Østre herred, Bornholms Museum

Bornholms historiske Samfund 2007-2008

Generalforsamling søndag 7. september 2008 på Eskildsgård på Raghammer.

Af Jakob Seerup. Formandsberetning

Lørdag 8. september 2007 afholdt vi den årlige generalforsamling på Skovly, hvor en trofast skare mest bestående af mangeårige medlemmer (i alt 31) var mødt frem. Som dirigent fungerede Povl Erik Munk. Formanden aflagde sin beretning, som derefter blev taget til efterretning og efterfølgende lagt ud på foreningens hjemmeside til almindelig orientering - og dertil trykt i sidste årgang af samlingerne.

Redaktøren fortalte om den erindringsbog med arbejdererindringer om tilværelsen i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-årene samt om det bind om Bornholms landbrug gennem tiderne, der var under udarbejdelse. Bindene udkom planmæssigt ved en reception på Bornholms Museum. Denne beretning blev også taget til efterretning.

Kassereren forelagde regnskabet, der udviste et driftoverskud på kr. 35.598,-. Regnskabet blev taget til efterretning. På bestyrelsens vegne foreslog kassereren et uændret kontingent på 175 kr, hvilket godkendtes.

Formanden gennemgik de af bestyrelsen foreslåede vedtægtsændringer, som bl.a. indførte web-redaktør som et bestyrelseshverv og reformerede den ældgamle skik, at alle øens herreder skulle være repræsenteret i bestyrelsen. Fremover vil dette kun være tilstræbt.

Til bestyrelsen genvalgte Ann Vibeke Knudsen, H.V. Jørgensen og Jakob Seerup. Niels Aakjær og Per Thule Hansen ønskede ikke genvalg. I stedet valgtes på foreningens

forslag museumsinspektør Karen Munk-Nielsen, Bornholms Museum og lærer Niels Rømer Jensen. Karen Munk-Nielsen var desværre forhindret i at deltage, men blev præsenteret af formanden. Niels Rømer Jensen fortalte kort om sin baggrund og interesser.

Der var også genvalg af revisorerne Mogens Lau og Erling Juul-Pedersen - samt af Jørn Uffe Hansen som revisorsuppleant.

Da ingen ønskede ordet kunne formand og dirigent afslutte en vel gennemført generalforsamling.

Efter generalforsamlingen overrakte formanden og redaktøren Bornholmerprisen til arkæolog Finn Ole Sonne Nielsen. Undertegnede motiverede tildelingen med den store rolle, Finn Ole har haft for at sprede viden om og interesse for den bornholmske forhistorie. Finn Ole modtog prisen med stor glæde. Herefter viste Finn Ole Nielsen deltagerne rundt og fortalte om stenalderudgravningerne ved Ålyst.

Bestyrelsen konstituerede sig på et bestyrelsesmøde 15. februar 2007 som følger:

Formand: Jakob Seerup

Næstformand og sekretær: Robert Hansen

Kasserer: Erik Svendsen

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen i samarbejde med Anette Eriksen

Web-redaktør: Svend Aage Møller

Forretningsudvalg: Formand, næstformand, web-redaktør, redaktør og kasserer.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. (08.10.07, 14.02.08, 08.05.08 og 14.08.08). Til orientering kan jeg igen berette, at bestyrelsesmøderne foregår på skift i bestyrelsesmedlemmernes hjem og at udgifter til møderne tilsvarende afholdes af de enkelte bestyrelsesmedlemmer privat.

Formål

Foreningen arbejder for at udbrede kendskabet til og interessen for Bornholms og bornholmernes historie. Det gør vi ved at fortsætte den nu mere end hundredårige tradition med at udgive Bornholmske Samlinger, men også ved at markere os i moderne medier, eksempelvis via vores hjemmeside, hvor vi særlig gennem billedmediet kan gøre fortiden synlig på en måde, der måske er mere i tråd med tidens ånd, end analoge bøger på papir. Men vi holder fast i, at Samlingerne - årbøgerne - er det faste holdpunkt, hvor der er plads til fordybelsen, som historieinteresserede bør have plads til. Vi lægger også vægt på, at der i Samlingerne er en høj standard, så bøgerne også fremover vil fremstå læseværdige og lødige. Dermed er ikke sagt, at det kun er universitetsuddannede faghistorikere og lignende, der må skrive i »vores« Samlinger. Det er vor erfaring, at der også bredt blandt bornholmere, fødte og fødte, findes et væld af viden, som fortjener af formidles i Samlingerne. Dermed fastholder vi også, at Samlingerne er både for »læg og lærd«, både hvad angår forfattere og læsere. Det er vores håb, at Samlingerne dermed også fremover kan bevare sin forankring og legitimitet som alle bornholmeres historiebøger.

På bestyrelsesmøderne diskuterer vi, hvordan vi kan imødegå den faldende interesse for foreningens arbejde. Særlig bekymrende er det dalende antal medlemmer, som underminerer foreningens økonomi. Medlemmernes gennemsnitsalder er høj og

stigende. Det er der ikke noget galt i, og personligt tror jeg, det i sidste ende kan være vores redning! Netop den ældre generation er større end nogensinde før. Og i takt med, at de går på pension og efterløn, håber vi, at de finder tid til at udleve deres interesse for Bornholms historie og historie generelt! Vi skal bare have dem med om bord... Men vi er oppe imod et utal af andre fritidstilbud, og vi er hæmmet af et måske lidt støvet image. Det må vi gøre noget ved, hvilket også kan være med til at få yngre generationer med. Hvordan det helt præcist skal ske, ligger ikke fuldstændig fast. Men jeg tror, det blandt andet kommer til at ske ved at øge samarbejdet med andre foreninger.

Arrangementer

Foreningen udgav i 2007 hele to bøger, nemlig en bog med arbejdererindringer og en bog om bornholmsk landbrugs historie. Begge formidlet af Henrik Vensild, som bestyrelsen takker for den store indsats. Bøgerne udkom ved en reception på Bornholms Museum. Som noget særligt kan nævnes, at arbejdererindringerne var en gave til medlemmerne i anledning af foreningens 100 års jubilæum.

Sommerekskursionen

Den årlige sommerekskursion blev holdt 24.-25. maj 2008. Turen stod i det maritimes tegn og lå godt i forlængelse af forrige års sommerekskursion til Stenbys Værft og Bornholms Træbådelag. Det var en bustur til Karlskrona i Blekinge, hvor vi dels så Marinemuseet, dels Saxemare Båtværk og det lille maritime museum i Karlshamn. Der var over 40 deltagere, som undervejs kunne opleve det utroligt velbevarede maritime kulturmiljø i Karlskrona, som ikke uden grund er optaget på UNESCOs Verdenskulturarvsliste. Turen var begunstiget af et dejligt forårsvejr. Undertegnede forsøgte efter

bedste evne at guide gruppen gennem det historiske område i Karlskrona, hvor der var et hav af mennesker og fartøjer, som fejrede »Marinens Dag«, som er en større begivenhed i Sverige.

Turen blev arrangeret sammen med Bornholms Museumsforening, Bornholms Træbådelaug, Forsvarsmuseets Venner og så os. Poul Forum Sørensen fra Træbådelauget og Bornholms Museum koordinerede transport og hotelophold, og jeg vil gerne endnu engang benytte lejligheden til at takke ham for det fornemme arbejde. Dette samarbejde bidrager til min tro på, at samarbejde med andre foreninger er vejen frem.

Vi håber at finde et tilsvarende relevant mål til næste forsommer. En bustur til Skåne er blevet foreslået, men bestyrelsen modtager gerne andre forslag. Vi vil i god tid sørge for, at der bliver lagt oplysninger om dette og andre arrangementer på vores hjemmeside - så vi får et godt fremmøde.

Andre arrangementer

I samarbejde med Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening har vi afholdt et par foredrag. Dels fortalte arkivar Anette Eriksen om arbejdet med at opbygge et kommunalt ø-arkiv på Bornholm, dels fortalte jeg om Christiansø og flåden. Begge foredrag var velbesøgte og der var mange spørgsmål. Igen et tegn på, at samarbejde med andre foreninger er vejen frem.

Hjemmesiden

Bliver stille og roligt udbygget af vores webmaster, Svend Aage Møller. Her kan medlemmerne orientere sig om møder og arrangementer, siden vil blive udviklet konstant - også afstemt med medlemmernes ønsker. Jeg skal opfordre til, at medlemmerne klikker sig ind på www.historisk-samfund-bornholm.dk og blandt andet ser de mange fine billeder af historiske huse, gravsten og

andre mindesmærker. Sidste nye billedserie er aktuelt nok lavet over et 1600-tals-tema. Sidst men ikke mindst skal nævnes det elektroniske register på hjemmesiden, som gør det lettere for alle at søge artikler i de tidligere udkomne bind af Samlingerne.

Vi har desværre endnu ikke fået etableret et elektronisk nyhedsbrev, men vil håber meget, at det vil blive en realitet i det kommende år. Her vil vi kunne minde om foreningens arrangementer mv. Man vil komme til at kunne melde sig til nyhedsbrevet og vi vil meget kraftigt opfordre medlemmerne til at gøre brug af det. De af jer, der har adgang til nettet vil på den måde komme tættere på foreningens arrangementer - jeg ved, at ikke alle har internetadgang endnu og vi vil selvfølgelig også annoncere arrangementer i Bornholms Tidende.

En tak til alle

Traditionen tro vil jeg godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for arbejdet i det forgangne år. Jeg vil også godt takke foreningens medlemmer især for økonomisk støtte til vores arbejde; uden jeres trofaste støtte ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag. Vi kan godt bruge flere medlemmer, så alle tilstedeværende opfordres til at gøre reklame for os!

Også en tak til pressen, for en positiv interesse og en bevågenhed, der er med til at gøre Historisk Samfund lidt mere synlig i den bornholmske bevidsthed. Vi er ikke mindst taknemmelige for den interesse, der udvises for vores årbog. Og til sidst endnu en gang tak til forsvaret for at stille Eskildsgård til rådighed for vores generalforsamling.

Forfatternes navne og adresser

Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

Jakob Seerup
Nørregade 58
3730 Nexø

Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Camilla Luise Dahl
Jagtvej 65, 1., th.
2200 København N

Henrik Vensild
Storegade 29
3700 Rønne

Niels-Holger Larsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Annette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Peter Andreas Qvist Harteg
Knarregårdsvej 5
3790 Hasle

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Formand Jakob Seerup
Nørregade 58
3730 Nexø

Øvrige H.V. Jørgensen
medlemmer: Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Annette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Kasserer: Erik Svendsen
St. Torvegade 1
3700 Rønne

Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

Webmaster: Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Niels Rømer Jensen
Malmøvej 15
3700 Rønne

Karen Munk-Nielsen
Fyrrevej 2
3700 Rønne

